

MŰHELY

EMLEKEZET

Tartalom

RALPH WALDO
EMERSON:

Az emlékezet (Mesterházi Mónika fordítása) 5

„Az emlékezet nem zseb, hanem élő oktató: próféta érzéke van az általa őrzött értékek iránt; őrangyal, aki azért van ott benned, hogy lejegyezze életed, és a lejegyzés által áttelekít, hogy emeld magasba. Olyan szentírás, amely az ember születésétől fogva nap mint nap íródik; feljegyzései tele vannak jelentésekkel, amelyek sorra nyílnak meg, ahogy az illető tovább él, egymást magyarázzák, megmagyarázzák neki a világot, és kiterjesztik értelmüket, ahogy tovább halad, míg végül a természet és az élet teljes törvényévé nem válik.”

NICOLA KING:

Az emlékezet elméleti megközelítései (Ábrahám Zoltán fordítása) 17

„Míg különböző eseményeket láthatólag más és más módon őriz meg az emlékezet – egyeseket csaknem rögtön megjeleníti az elbeszélés, mások megmaradnak »pillanatfelvételeknek«, megint másokra csak »a test« emlékezik –, s hogy más és más emberek különbözőképpen emlékeznek (egyesek vizuálisan, mások nyelvben, kisgyerekek másképp, mint felnőttek), az emlékezet természetére vonatkozó feltevések nemcsak a személyes identitásra vonatkozó elképzelést, hanem a kultúrának a múltjához való viszonyát, valamint a múltat rekonstruáló elbeszélések természetét és struktúráját is formálják.”

VIRGINIA WOOLF:

Az életrajz művészete (Szlukovényi Katalin fordítása) 43

„Az életrajzíró, aki elmondja a valós tényeket, kiszűri a nagy dolgokat a sok apróság közül, és úgy formálja meg az egészet, hogy számunkra is kirajzolódjanak a körvonalak, többet tesz képzeletünk ösztönzéséért, mint bármely költő vagy regényíró, a legnagyobbakat kivéve. Kevés költő és író képes a feszültség olyan magas fokára, amely valósággal ajándékozza meg az olvasót. De szinte minden életrajzíró, aki tiszteli a tényeket, sokkal többet adhat nekünk, mint egy újabb tényt a gyűjteményünkbe. A teremtő tényt adhatja nekünk; a termékeny tényt; a tényt, amely sugall és nemz. Erre is van egyértelmű bizonyíték, hisz gyakorta előfordul egy életrajz olvasása közben, hogy a könyvet félretéve agyunk hátsó zugában bizonyos jelenetek fényesen megmaradnak és egyes szereplők tovább élnek; azután pedig egy vers vagy regény olvasása közben magunk is meglepődünk rajta, hogy már ismerősként bukkannak elő.”

DIETRICH RITSCHL:

Emlékezet és anticipáció – Lélektani és teológiai észrevételek
(Mártonffy Marcell fordítása)..... 53

„Élettörténetem beépülése az Ábrahám-tól napjainkig tartó történelemben nem egyéb, mint egy »sztoriban«, emlékezettartalmak áramlásában való lakozás, amely sohasem emelkedhetik saját nézőpontja fölé. A betagolódás mindig fenntartja a hitvallás perspektíváját: Isten az időben lakik, s az ő békéjéé, az ő jogáé és igazáé lesz az utolsó szó. Ez a távlat az emberiség emlékezetének terápiája: szabaddá tesz mind a múlt bűneit tudatosító történetírásra, mind a megbocsátásra, mind pedig a jövő konstruktív alakítására.”

WOLFGANG MÜLLER-
FUNK:

Elbeszélés, emlékezés – A kulturális és a kollektív emlékezet narratológiájáról
Mártonffy Marcell fordítása) 67

„A mítosz mindig ott kezdődik, ahol az emlékezetbe idézhető élet véget ér. A mítoszok, a mindenkori kultúra sajátos, meghatározó jelentőségű narratívái, kiemelkedően fontos funkciót töltenek be. Egy közösség a mítoszainak köszönhetően maradhat fenn társadalmi és kulturális létezőként, így szavatolja, hogy nemzedékei többé-kevésbé békésen kövessék egymást, sőt, a nemzedékeket a közös mítoszok hívják létre. A mitikus közösségek olyan társadalmak, amelyek a kétféle emlékezés közti különbség kiegyenlítésére törekuszenek: a bennük felgyülemelő élettapasztalatot a mítosz nagy elbeszéléseire vonatkoztatják. Ezzel szemben a modern, nem hagyományos társadalmakban láthatóvá válik az emlékezet két fajtája közti különbség és a nemzedékek változása. A nemzedékek azért küzdenek, hogy maguk szabhassák meg a közös, nem személyes emlékezet mintáját.”

JENS RUCHATZ:

Fotografikus emlékezet – Médiatudományi kérdések panorámája
(Forczek Ákos fordítása) 89

„Amit kétségtelenül a fotográfia és a rákövetkező képi médiumok medialitásához köthetünk, az a szóbeli és írásos emlékezetkultúra növekvő mértékű vizuális kiegészítése és kiigazítása. Az olyan képi ábrázolások, amelyek szándékoltan történeti eseményeket dokumentálnak, avagy csupán úgy utalnak saját jeleinkre, hogy az utókor a keletkezési idejükben divó kultúra és életmód vizuális dokumentumait látja meg bennük, természetesen nem újkeletűek, ám soha még nem voltak ilyen tömegben hozzáférhetőek. Már nemcsak úgy hivatkozhatunk saját vagy kollektív múltunkra, mint ami nyelvileg kódolt, hanem mint ami vizuálisan is följegyzésre került.”

WILLIAM JAMES:

A pszichológia alapelvei – Az emlékezet (Ábrahám Zoltán fordítása)113

„A kiválogatás jelenti mentális tevékenységeink gerincét. S az emlékezet esetében nyilvánvaló a hasznossága. Ha mindenre emlékeznénk, az esetek többségében ugyanolyan nyomorultak lennénk, mint ha semmire sem emlékeznénk. Ugyanolyan hosszú ideig tartana előhívunk valamely időtartamot, mint amilyen hosszú ideig az eredeti tartott, és egyetlen tapodtat sem jutnánk előre a gondolkodásunkban.”

ENDEL TULVING:

Epizodikus emlékezet és autooézis: Egyedülállóan emberi?
(Pauly-Takács Kata fordítása) 139

„...az emlékezésre jellemző tudatosság összetéveszthetetlenül különbözik a tudatosság más formáitól. Amikor egy eseményre emlékezünk, még ha homályosan is, tudatában vagyunk annak, hogy a jelen élménye úgy kapcsolódik a múlt tapasztalatához, ahogy semmilyen más élmény nem kapcsolható hozzá. Nem tévesztjük össze az észleléssel, a képzelettel, az álommal, a hallucinációval vagy annak elgondolásával, hogy mi van vagy mi lehetne a világban.”

ALEKSZANDR A mnemonista világa (Ábrahám Zoltán fordítása) 155

ROMANOVICS LURIJA:

„Rendkívüli emlékezőtehetsége egy határozott előnyt biztosított Sz. számára: a csecsemőkorba visszanyúló emlékei voltak, olyanok, amilyenek bennünk, többiekben esetleg ki sem formálódtak, vagy amelyeket már régen elvesztettünk, mivel a későbbi sok-sok benyomás kiszorította őket; s az is elképzelhető, hogy azért nem rögzültek benyomásaink e korai életszakaszban, mert nem fejlődött még ki az emlékezetünk alapvető eszköze, a beszéd.”

STEVEN ROSE: Miből él az emlék? (Tóta Péter Benedek fordítása) 169

„Az agynak nincs központi processzora, egy mindent kontrolláló szuper menedzsere. Inkább sejtegyüttesek megosztott, ám gazdag kapcsolatrendszerrel összekötött hálózatairól beszélhetnénk, amelyek egymás között egy koherens élmény illúzióját keltik, amelyben mindannyian osztozunk normálisan működő pillanatainkban. Az emlékezet rejtélye, miként az agyi folyamatok oly sok vetülete is, úgy tűnik, az, hogy egyszerre helyhez kötött és helytelenül kötetlen. Az emlékezés egyszerre biztos és határozott, mint amikor felidézzük a hét napjainak a nevét, vagy mint amikor sok év után újra kerékpár nyergébe szállunk és biciklizni kezdünk, ugyanakkor tünékeny és csalóka, mint egy szappanbuborék, mint amikor megpróbálunk visszaemlékezni az első pillanatra, amikor megpillantottuk szerelmünket, és emlékünket összehasonlítjuk az övével.”

BERNÁTSKY FERENC: Plohn József életrajza 185

Képek: PLOHN JÓZSEF fotográfiái

A tanulmányokat, esszéket PAULY-TAKÁCS KATA és MÁRTONFFY MARCELL válogatta.

Köszönjük LÁBASS ENDRÉNEK, hogy felhívta figyelmünket VIRGINIA WOOLF esszéjére.

PLOHN JÓZSEF fotográfiái a hódmezővásárhelyi TORNyai János Múzeum és Közművelődési Központ gyűjteményében található.

Köszönjük DR. NAGY IMRE igazgatónak, hogy rendelkezésünkre bocsátotta a fotókat.

Köszönjük BERNÁTSKY FERENC muzeológus, valamint ÖLVECZKY GÁBOR segítségét.

Borítón: Papp Ferenc

Gilicze Ferenc

RALPH WALDO EMERSON

Az emlékezet

Az emlékezet elsődleges és alapvető képesség, nélküle a többi sem tud működni: a cement, az aszfalt, az öntőforma, amelybe a többi képesség ágyazódik, vagy a szál, amelyre az embert alkotó gyöngyök felfűződnek, hogy megalkossák a személy azonosságát, amely az erkölcsi tettekhez szükséges. Nélküle minden élet és gondolat összefüggéstelen egymásra következés volna. Ahogy a gravitáció megakadályozza, hogy az anyag felrepüljön az űrbe, úgy szilárdítja meg az emlékezet a tudást: ez az összetartó erő akadályozza meg, hogy a dolgok egy halomba hulljanak, vagy hullámokban sodródjanak.

Kedveljük az emberben a hosszú életet, a gazdagság jeleit és a természet nagyságát. De legjobban a nagyszerű emlékezetet szeretjük. Az élet legalacsonyabb formája is emlékezik. A veréb, a hangya, a féreg ugyanolyan emlékezettel rendelkezik, mint mi magunk. Ha elálljuk az útjukat, vagy olyasmit adunk nekik, ami ellenkezik az érzékeikkel, egyszer-kétszer még próbálkoznak, aztán örökre elkerülik.

A maga nemében minden gépnek tökéletesnek kell lennie. Egy mozdony számára elengedhetetlen, hogy hátrafelé is tudjon haladni, és ugyanolyan sebességgel mehessen előre, mint hátra. Aki az elmét megépítette, az sem találta kevésbé fontosnak, hogy ellentétes irányú mozgásra is képes legyen, és uralja múltbeli tetteit és cselekedeteit. Hiába volna az érzékelés bármilyen hatalmas, hiába tudna áthatolni a világegyetemen is, nem volna elégséges.

Fenséges karjai erejével az emlékezet a lehetetlent teremti meg az ember számára: egybefogja a múltat és a jövőt, szem előtt tartva mindkettőt, egyszerre lé-

tezve mindkettőben, a sodrásban él, folyamatosságot és méltóságot nyújt az emberi életnek. Megtart a családunk, a barátaink számára. Így beszélhetünk ott-honról, így van csak annak értéke, ami új.

A befektetés lehetősége csak azok számára hasznos, akiknek tőkájük van. A tudásnak, amelyet ma szerzek, a ténynek, amely a szemem elé kerül, a könyvnek, amit olvasok, a hírnek, amit hallok, ebben a pillanatban pontosan akkora értéke van, amilyen arányban képes vagyok feldolgozni. Holnap, mikor már többet tudok, előhívom ezt a tudást, és jobban használom.

Az aktív elme számára a Múlt minden pillanatban nagyobb értéket nyer, mert emlékezete szüntelenül tisztul, és javul a rendszere. Valaha még a színek, a formák és az érzéki viszonylatok által kapcsolta össze tárgyait. Ami kisdéd korodban gyerekes jelentőséget kapott, és a gyerekszobában valaminek a mintaképe volt, már többet jelent, mikor az érettebb intelligencia hívja elő, és nagyobb hasznodra válik illusztrációként; és talán öregkorodban új értelmet nyer. Ami elszigetelt, összefüggéstelen hiedelem vagy föltevés volt, arról a későbbi tapasztalat megtanít, hogyan rendezzük igazi kapcsolatba más nézetekkel, amelyek megerősítik és kiteljesítik. A régi szeszély vagy érzékelés már a tágabb megértést jósolta meg, amelyhez később érünk el, biztosabb meggyőződés révén. Ez az az útítárs, az a nevelő, az a költő, az a könyvtár, amellyel utazunk. Nem hazudik, nem lehet megrontani, nem arról számol be, amiről szeretnénk, hanem arról, ami valóban történt. Azt mondom: „Egy bizonyos hanyagságra, önzésre, szenvedélyre nem tudok fájdalom nélkül gondolni.” Nos, ez így van jól. Ez a Világegyetem rendje: az angyalok azért vannak ott, hogy megbüntessenek, amíg képes vagy efféle bűnre. De a személyiség történetében eljön az a nap, mikor erre a bűnre már képtelen vagy. Akkor nem szenvedsz többé, úgy tekintesz rá, ahogy a menny tekint rá, álmélkodva a tetten, és tapsolva a fájdalomnak, amelybe neked került.

Az emlékezet nem zseb, hanem élő oktató: prófétai érzéke van az általa őrzött értékek iránt; őrangyal, aki azért van ott benned, hogy lejegyezze életed, és a lejegyzés által átlelkesít, hogy emeld magasba. Olyan szentírás, amely az ember születésétől fogva nap mint nap íródik; feljegyzései tele vannak jelentésekkel, amelyek sorra nyílnak meg, ahogy az illető tovább él, egymást magyarázzák, megmagyarázzák neki a világot, és kiterjesztik értelmüket, ahogy tovább halad, míg végül a természet és az élet teljes törvényévé nem válik.

Ahogy minden teremtménynek foga van, hogy megragadjon és egyen vele, és gyomra, hogy az ételt megemészsze, az emlékezet is el van látva megfelelő apparátussal. Nincs még egy olyan könyv, mint az emlékezet, amelynek ilyen jó mutatója volna, ráadásul minden fajta: alfabetikus, rendszeres, név szerinti, színek, ízek, szagok, alakok, hasonlóság, különbség sze-

rinti, mindenféle rejtélyes kampókkal és horgokkal, hogy segítsenek elkapni és megtartani, és a megértést segítő fortélyos szerkezetekkel.

Az emlékezet szedeget és összeszed. Úgy képzeljük el, mintha az elme afféle tükör volna, amely az idő útján haladva a tiszta lapján minden elhaladó képet felfog, csak azzal a különbséggel, hogy a mi tükrünk lapja jódozva van, így minden kép belésüllyed, és megmarad ott. De ráadásul e képessége mellé van egy másik is, nevezetesen, hogy a sokmillió rányomtatott képből épp az jelenik meg újra a tábla közepén, amelyiket látni akarunk, és abban a pillanatban, amelyikben csak akarjuk.

Sok mindent el lehet róla mondani, de nem szabad rákérdezni, mi az. Ha látok egy arcot, tudom, hogy láttam-e már vagy sem. Ha elmondanak nekem valamit, tudom, hogy már hallottam-e. Elkezdted egy régi dal első szavait, én meg befejezem a sort vagy a szakaszt. De hogy honnan veszem őket, vagy hol vannak, amikor hónapokig, évekig nem gondolok rájuk, hogy tudnak ilyen nyugodtan heverni, mintha nem is léteznének, mégis olyan közel, hogy amint szólítják őket, azonnal odajönnek – még nem volt olyan éles szemű ember sem, aki elég gyorsan ki tudta volna magát fordítani, hogy ezt megtalálja.

Az elme megerősítő és előrelépő viselkedésének az állhatatos visszaemlékezéssel való állítólagos összeférhetlensége miatt az embereket gyakran szidják azért, hogy az emlékeikben élnek. Az élet kései szakaszában már az emlékeinkből élünk, akárcsak napfordulóinkon vagy holtpontjainkon; ahogy a szomjazó teve a sivatagban a púpjaiból él. Az emlékezetet a tudósok *vespertina cognitiónak*, esti tudásnak nevezték, megkülönböztetendő a jövőről való tudástól, amellyel az okok ismeretében rendelkezünk, s amit *matutina cognitiónak*, reggeli tudásnak hívtak.

Kérdezik tőlem, vajon a gondolatok szavakba öltöznek-e? Azt felelem, igen, mindig; de ezeket hajlamosak vagyunk azonnal elfelejteni. Nincs igazabb mese a Szibilláénál, aki a szélfútta falevelekre írt. Az emberek közt az a különbség, hogy némelyikben az emlékezet felfoghatatlan sebességgel a szálló falevelek után repül és újra összeszedi őket – ugyanolyan gyors szárnyakon repül, mint az a rejtélyes szélörvény, és zavarba hozza a féltékeny Sorsot.

A régi dolgoknak ez az uralása, tapasztalatunk legjavának az akaratlagos, tiszta szemlélése, ez a mi ragyogó kiváltságunk. „Aki élővé tudja idézni azt, ami eltűnt, a teremtéshez hasonló örömet él át”, mondotta Niebuhr. Az emlékezet fontos szerepet játszik az emberek közti intellektuális rangsor megállapításában. Az embert annak alapján ítéljük meg, mennyi mindenre emlékszik. A Parnasszus udvarmestere Mnemoszüné. Ez az egy erő magában figyelemre méltóvá teszi az embert, és minden nagy elmében megtalálható. Ezért a

költők a Múzsákat úgy ábrázolták, mint az Emlékezet leányait, mivel ez az erő jelentős mértékben megvan az eszményi eltökéltségű emberekben. Quintilianus a géniusz fokmérőjének tekintette. „Tantum ingenii quantum memoriae.”

Mesélik, hogy mikor Boileau egy nap előadta egy frissen befejezett episztoláját vagy szatírját Daguesseau-nak, Daguesseau nyugodtan megjegyezte, hogy ő már ismeri, és bizonyítékul elejétől végéig elmondta. A döbönt Boileau kétségbeesett, amíg fel nem fogta, hogy az egész az emlékezet diadala volt.

Az elme minden tapasztalatával ragaszkodása alapján és uralkodó célja szerint rendelkezik; az egyik ember a szójátékok, a másik az okok és a célok alapján, az egyik a hősi erény, a másik a harag és az állati vágy alapján. Az adja a jelentős különbséget, hogy milyen asszociációk alapján emlékezik az ember. A legtöbb ember tudatában az emlékezet nem több, mint egy gazdasági napló vagy egy zsebnaptár. Ezen a napon kifizettem a kötelezvényemet; másnap megellett a tehén; a következő nap elvágtam az ujjam; a következőn a bank felfüggesztette a hiteletem. De a másik ember emlékezete a tudomány, a művészet, az emberiség és a gondolatok története; és a következő a világ filozófiáját alkotó törvényekkel és érzékeléssel foglalkozik.

Az emlékezésnek ez a fonala vagy rendje, ez a klaszifikáció csoportosítja az embereket: az egyik az üzletszabály vagy az érdek alapján emlékezik; a másik a szenvedély alapján; a harmadik elenyésző külső jegyek, mint a ruha vagy a pénz alapján. És van, akit ritkán érdekel, hogyan állnak valójában a dolgok, az okok és következmények rendjében, önmagukra való vonatkozás nélkül. Ez a gondolkozó ember. A természet érdeklí; egy növény, egy hal, az idő, a tér, az elme, a létezés, a maguk módján és törvénye szerint. Napóleon is ilyen volt, és ez a mentsége.

De ennek a rejtélyes erőnek, amely az életünket összeköti, megvannak a maga hóbortjai és kihagyásai. Néha úgy tűnik, az emlékezetnek saját személyisége van, és a saját akarata szerint kínálja vagy tagadja meg információit, nem az enyém alapján. Az ember néha felteszi a kérdést: Lehetséges, hogy csak látogató, és nem is itt lakik? Csak valami idős nagynéni, aki ki-be járka a házban, és néha történeteket mesél a régi időkről és személyekről, és én ráismerek, hogy ezt hallottam már, és mikor elmegy, hiába kutatok a történetek nyoma után?

Az elme folyamatainak *modus*-ához csak durva materiális tapasztalás által juthatunk el. Egy kés, ha jó a rugója, egy fogó, ha a csőrök pontosan érnek össze, egy acélcsapda, egy szövőszék, egy óra, ha a fogai és a küllői tökéletesen egymásba illeszkednek – és ugyanezek az eszközök, ha rosszul vannak összerakva: megmutatják, miben különbözik a gyors és erős felfogású ember, mint Franklin vagy Swift vagy Webster vagy Richard Owen,

és a nehézkes ember, aki talán ugyanazt éli át, vagy hasonló élményeket szerez, mint ők. Ez olyan, mint ugyanannak a pecsétnek a lenyomata homokban vagy viaszban. Burke, Sheridan, Webster vagy más orátor azzal lep meg, hogy mindig az adott célhoz illő éles szerszám van nála. Tud egy régi történetet, egy furcsa véletlent, amely illusztrálja, amit épp bizonyítani akar, és minden érvnél jobb. Minél szenvedélyesebb, annál távolabb lát, nyilvánvalóan mindenre emlékszik, amit valaha tudott; így biztosít arról, hogy szokása másoknál jobban látni; hogy amit az agya megragad, azt nem engedi el. Akár a bulldog harapása: a fejet kell levágni, hogy a fog lazuljon.

Utáljuk a fatálisan rövid Emlékezetet, e megnyirbált embereket, akiket mindenfelé látunk. Mi annyit szedünk magunkra haladtunkban, mint a guruló hógolyó – nagy részét bevallottan a jövő számára, a tudás tőkéjéül. Hol van ez most? Nézz a hátad mögé. Nem látom, hogy a vonatod bármivel hosszabb, mint gyerekkorodban volt. Nincs más nálad, mint az elmúlt két-három nap vagy hét eseményei – a legutolsó hónap könyveinek olvasmánya. A szófűzésed, a tetteid, az arcod és a modorod nem számol be többről, nagyobb szellemi gazdagságról. Jaj! valamit mindig elvesztettél cserébe azért, amit nyertél, és nem tudsz hozzátenni. A mágnes csak egy bizonyos mennyiségű vasat vonz; mindig új darabkák tapadnak hozzá, ahogy mozgatod, de minden olyan helyett, ami rátapadt, leesik egy másik.

Ahogy a vadló erejét soha nem lehet visszanyerni, ha tanítással betörték, és ahogy a gyerekek és a vademberek mély álma, amely a téli álmát alvó medvéére hasonlít, a művelt urak vagy hölgyek szemét soha nem lepi meg, úgy a gyerekek és az ifjak vad emlékezte is megakadályozza, hogy amit korán megtanultak, elfelejtsék; és talán a világ kezdetén is életerősebb volt az emlékezet. Platón megveti az írást mint barbár találmányt, amely az emlékezetet a mellőzése révén gyengíti. A rhapszodoszok Athénban igény szerint azonnal bármely részletet idézni tudtak Homérosztól.

Ha az írás gyengíti az emlékezetet, a nyomtatásról legalább ugyanennyit elmondhatunk. Mi más az újság, mint szivacs, avagy a felejtés receptje? A szabály az, hogy minden tény helyett, amit az emlékezet nyer, egy másik kiszorul, és csak amit a lelki alkat áttelekésít, az marad emlékezetes.

Az elmének jobb titka van az általánosításra, mint hogy pusztán hozzáadjon egy-egy bejegyzést a tények lajstromához. A kurta emlékezet oka a sekélyes gondolkodás. Amilyen mély a gondolat, olyan erős a vonzás. Az egyszeri megértés számba vesz és összesűrit néhány dolgot; az értelem elve az egész világot megborzongatja, mágnesezi és újrarendezi.

De az emlékezet defektusa nem mindig a zsenialitás hiánya. Korántsem. Néha épp a zsenialitás kiválóságának köszönhető. Így a nagy lélekjelenléttel rendelkező em-

berek, akik mindig mindenben megállják a helyüket, nem szorulnak arra, amit későbbre raktároztak, hanem bármely pillanatban képesek olyan jól és mélyen gondolkozni, mint bármely múltbeli pillanatban, és ha nem emlékeznek egy szabályra, újra megalkotják. Sőt, azt mondják, hogy a feltalálóknak rossz az emlékezetük. Sir Isaac Newtont kínosan érintette, mikor a társalgás a felfedezéseire és eredményükre terelődött: nem tudta felidézni őket; de ha megkérdezték, miért így állnak a dolgok, azonnal megtalálta az okokat.

Az ember jól meggondolná, tanul-e újabb tudományt vagy elolvas-e egy újságot, ha úgy gondolná, a mágneses erő állandó mennyiség, és minden új szó helyett elveszít egy másik szót vagy gondolatot. De a tapasztalat nem ennyire rossz. Ha idegen nyelven olvasunk, minden megtanult új szó lámpás, amely kapcsolódó szavakra világít, és ezzel segíti az emlékezetet. Az egész mondat megértése segíti rögzíteni az adott szó pontos jelentését, és az a jártasság, amire a nyelv és az író gényusa által szert teszünk, segít rögzíteni az egész mondat jelentését. Így van ez egy új tudomány minden tényével: kölcsönösen magyarázzák egymást, és mindegyik hozzáad az egész anyag átláthatóságához.

A felejtés okozta kárért bőven kárpótolnak a hatalmas értékek, amit az új gondolat és tudás ad ahhoz, amit már tudunk. Ha az új benyomások néha kitörölnek is régebbieket, folyamatosan nő a betekintésünk; és mivel az egész természetnek egyetlen törvénye és jelentése van – a rész illeszkedik a részhez –, amit már tudtunk, az folyamatosan hozzásegít a természet egészének megértéséhez. Így az emlékezet ládájában minden tény kamatozó vagyontárgy. És ki szab határt e növekvő értéknek? Vajon a lét magasabb fokain nem emlékezünk-e majd jobban és nem fogjuk-e jobban érteni saját történetünket?

Az Építészetben azt mondják: „Az ív sohasem alszik”; én azt mondom, a Múlt nem alszik, hanem dolgozik. Minden új ténnyel egy fénysugár tör fel a rég eltemetett évekből. Ki tudja megítélni az új könyvet? Aki sok könyvet olvasott. Ki az új állítást? Aki sok hasonlót hallott. Ki az új embert? Aki sok embert látott. A tapasztalt és művelt ember egy képekkel teliaggatott teremben él, minden új nap átrajzolja a képeket, és a lélek útjának minden lépése még fenségesebb perspektívát kínál hozzájuk.

Korán megtanuljuk, hogy nagy értékkülönbség van a tapasztalataink között; néhány gondolat elvész a használatban. Van olyan nap, amely fénylik a gondolattól és az érzéstől, és egy nap alatt egy évet élünk. De az emlékezet nem mindig a legjobb napokat őrzi meg leginkább. A vizet, ami egyszer kilocsant, nem lehet felszedni. Egy boldog nap gondolataiban több invenció van, mint amire máskor évek kellenek, és úgy vélem, a legtöbb gondolkodó nevében mondhatom, hogy inkább emlékeznék tökéletesen mindenre, amit egyetlen inten-

zív napon vagy héten gondoltam, mint hogy elolvassam mindazt a könyvet, amely egy évszázad alatt megjelent.

Az emlékezet olyan kárpótlás, amelyet a Természet ad azoknak, akik jól használták napjaikat; mikor az öregség és a bajok megfosztották őket a tagjaiktól vagy a szerveiktől, visszatérnek a szellemi képességeikhez, és erre összpontosítanak. A költő, a filozófus hiába sánta, vén, vak, beteg, mégis minden lépésért megküzd a sorssal, és hátát a roncsoknak és romlásoknak vetve olyan erőre kap, amely néha tántoríthatatlanabb, mint az aranykori ifjúság és tehetség.

Örömmel hallom az Emlékezet dicséretét. És hogyan dicsér az Emlékezet? Azzal, hogy a legjobbat őrzi legszorosabban. Egy gondolat úgy nyeri el a rangját az emlékezetben, hogy túlél más, korábban kedvelt gondolatokat. Platón egy mondásáról emlékezett Anaxagóraszra. Ha az álalunk kedveltekre gondolunk, általában azt tapasztaljuk, hogy valamilyen kimagasló tett vagy gondolat miatt kedveljük őket.

Nem gondoljátok-e, hogy az emlékezet apoteózis, megistenülés? A szegény, kurta, magányos tény halva születik. Az emlékezet felkapja a mennyébe, és halhatatlan vízben fürdeti. Aztán ezerszer újra éled és cselekszik, és minden alkalommal átalakul, meg-nemesül. Magányunkban, a sötétben újra az ifjúság napsütötte útjain járunk; ma már zsúfolt utcákra szorulva meglátod újra a zöld mezőket, a szürke nyírfák árnyékát; a magányos folyó mellett hallod újra a régi társak vidám hangját, és újra beleborzongsz annak a költészetnek a gyöngédségébe és vidám zenéjébe, amiből ifjúságod táplálkozott. A folyó most is újra folyik, bár nem halod; a növények most is isszák megszokott életüket, és a szépséges formáikkal fizetnek érte. De nem kell elvándorolnod oda. Érted folyik, érted nőnek, a korábbi nyarak visszatérő képeiben. Alantas, rossz társaságban is magadra húzod köntösöd, teljesen visszahúzódsz a borús körülményektől, felidézed és körülveszed magad életed legjobb társaival és a legszebb óráival: –

„Édesen vonulnak el a szelíd emlékezet tájai.”

Elvesztheted az érzékeid, de nem az emlékezeted és a képzelőerőd.

Az emlékezet finom érzéssel szitálja ki a fájdalmat és őrzi meg az örömet. A tavaszi napokon, mikor a barázdabillegető megérkezik, általában csak pár órára süt ki a nap, és inkább fanyar és csúf az idő; de mikor késő ősszel nagy ritkán meghalljuk egy barázdabillegető énekét, édesnek érezzük, mert a tavaszra emlékeztet. Nos, így van ez az emlékezet egyéb fortélyjaival is. Az emlékezet a legromantikusabb dolgoknál is romantikusabb: közismert, hogy bármely tapasztalatból elsüllyeszti a fájdalmat, és a legnagyobb szomorúságot is nyugalommal hívja elő, sőt egy kis bölcs derűvel. Az

emlékezet olyan, mint az érzelem. Sampson Reed azt mondja: „Az emlék megőrzésének legjobb módja az, ha az érzelmeket fejlesztjük.” A *souvenir* a szerelem záloga. Az *Emlékezz rám* azt jelenti, ne szűnj meg szeretni. Azokra a dolgokra emlékszünk, amiket szeretünk, és azokra, amiket gyűlölünk. Minden ember emlékezete robusztus, ha a nekik járó tartozásról vagy az arcukba vágott sértésről van szó. „Mind emlékeznek – mondja Johnson –, ki rúgott beléjük utoljára.”

Minden művészt felélénkít, ha a saját művészete kerül szóba. A perzsák azt mondják: „Egy igazi énekes sosem felejt el azt a dalt, amit egyszer megtanult.” Ha Michelangelo egyszer látta egy másik művész alkotását, olyan tökéletesen emlékezett rá, hogy ha kedve tartotta, bármely részét hasznosítani tudta, de olyan módon, hogy senki nem vette észre.

Arra emlékszünk, amit megértünk, és legjobban azt értjük meg, amit szeretünk; mert ez megkettőzi a figyelmünk erejét, és a sajátunkká teszi. Az ossawatombeli John Brown százados azt mondta, Ohióban háromezer birkája volt a tanyáján, és azonnal észrevette a nyájában az idegen birkát – amint meglátta az arcát. Egyik szomszédom, egy marhatenyésztő elmondta, hogy minden tehenet, ökröt vagy bikát felismerne, amit valaha látott. Abel Lawton minden lovat megismert, amelyik Concordon át tartott a vidéki városokba. És ha magasztosabb példákat választunk is, minden ember emlékezetét az érzelmei határozzák meg.

A Természet arra tanít, hogy az illúziókra és a csodákra ne tekintsünk nagyobb bámulattal, mint a reggeli pirítósunkra és omlettünkre. Ha az emlékezetről beszéltek, és idézitek nekem Grotius és Daguesseau eme szép példáit, arra gondolok, milyen szörnyű ez az erő, és miféle nyilvánvaló kiváltságot és zsarnokságot jelent. És akkor látok egy értelmes diáklányt, aki mindenre emlékszik, amit hall, több ezer gyerekdalt hordoz magában, és az olvasókönyvek meg a himnuszgyűjtemények minden költészetét és mindenféle képes balladát is: és ez pusztán mákony. Olyan gondtalanul hordozza, akár a vidéki fiúk és kutyák a bozontos üstöküket: úgy nő benne, mint a fű. A válogatatlan tudás vékája van itt egyetlen hatalmas fedeles kosárba hordva, rendszertelenül, de szorosan összefogva, készen arra, hogy előjőjön, amitől egy öreg tudós, aki tudja, mit lehet az emlékezettel kezdeni, nem győz ámulni és szánakozni, hogy ez a varázsos erő ilyen jelentéktelenségre pazarlódik.

Értő orvos legyen a talpán, aki receptet ír nekem a rossz memória ellen. Mégis van a kérdésről némi sejtésünk a tapasztalat alapján. És először is: az egészség. Úgy találjuk, hogy jobban emlékszünk, mikor a fejünk tiszta, mikor tökéletesen éberek vagyunk. Mikor a test nyugalmas állapotban van, szenvedélyek híján, mérsékelten jóllakva, akkor önként lesz az intellektus médiuma. Mert az igazi Léthé folyó az em-

beri test, a gyomrával, az étvágyat jelző korgásával, a hegynyi emésztetlen anyagával, a rossz nedveivel és a sötét bensejével egyetemben. Ezért ismervén az elme működésének bizonyos rejtélyes folyamatosságát az alvás alatt vagy amikor az akaratunk szünetel, a régi tudósok közt ősi szabály, amit Fuller így jegyez fel: „legjobb éjszakára beverni a szöveget, és másnap reggel kirángatni”. Bár én kivételt tennék e szabály alól, és azt mondanám, igen, verjük be a szöveget ezen a héten, és rángassuk ki a következőn, vagy verjük be idén, és rántsuk ki jövőre.

De a Sors is művész. Thoreau azt mondta: „Mit érnek azok a dolgok, amiket el lehet felejteni. Egy kis gondolat az egész világ sírásója.”

Szigorúnak kell lennünk önmagunkkal, és amit meg akarunk tartani, egyszer alaposan birtokolnunk kell. És akkor a látott dolog nem az lesz már, ami volt, pusztán érzéki tárgy a szemünk vagy a fülünk számára, hanem a saját törvényének emlékeztetője, az intellektus tulajdona. Akkor levehetjük a vállunkról a felelősséget, és az illető dolog megjegyzésének *onus*-át az akaratunkról magára a tárgyra helyezhetjük. Úgy járhatunk el vele, mint a tanulmányainkkal, a dolgot vagy az ember nevét ama súly szerint rangsoroljuk, amit az agyunkban közeli ismerősként elfoglal. Flamsteed nevét már többször elfelejtettem, de Newtonét soha; és az Erzsébet-kor kronológiájából sok költőt könnyen kiejtek, de Shakespeare-t nem.

Amit el kell felejteni, gyorsan elfelejtjük. A mesék és anekdoták *egyetemes* értelmét magyarázza az a szokásunk, hogy elfelejtjük a neveket, az időpontokat, a földrajzot. „Milyen igazuk van a gyerekeknek”, mondja Margaret Fuller, „mikor elfelejtik a neveket, az időpontokat és a helyszíneket”.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni a múlt iránti adósságot, de nem kíván-e a jelen is valamit? A múltbeli emlékezet a poggyász, de hol a sereg? Az isteni ajándék nem a régi, hanem az új. A közvetlen élet az isteni, amely vesz és ragad, az élet, amely azzal a mindentudással temetheti el a régit, amellyel mindent megújít.

A szellemi folyamat felgyorsítása az élet meghosszabbításával egyenértékű. Ha az elméden nagyon sok gondolat fut át, azt hiszed, sok idő telt el, több óra vagy nap. Az álmon sok gondolat száguld át, látszólagos élmények, mintha órák telnének el, és számos cselekmény zajlana, és mikor felkelünk és az órára nézünk, egy hosszú éjszaka helyett meglepve látjuk, hogy épp csak elszundítottunk. Az ópiumevő azt mondja: „Néha mintha hetven-nyolcvan évet leéltem volna egyetlen éjszaka.” Tudjuk, mit mesélnek azok tapasztalatáról, akik túléltek a vízbefúlást. Elmondják, hogy visszapillantva az egész életük története lepergett előttük. Egy pillanat alatt mindenre visszaemlékeztek, amit valaha tettek.

Ha elég hosszan elfoglaljuk magunkat ezzel a csodálatos képességgel, és látjuk, milyen segítői vannak az

elmében, és hogyan hívja elő az új tudás a régit – az új sosem sejtett értéket adva a réginek; mindenütt látjuk a kapcsolatot és a sugallatot, hogy tehát amit az ember valaha feszített figyelemmel és ismétléssel, fájdalmas munka árán birtokolt, az most a helyére kerül, és szükségszerű kapcsolatok révén rögzül, mint egy bolygó a pályáján (és minden más pálya, vagy a törvény vagy rendszer, amelynek a része, folyamatos emlékeztető) – mindebből nem mulaszthatjuk el levonni azt a magasztos következtetést, hogy ezek szerint az emlékezet erejének, pusztán a használata által, szüntelenül nőnie kell; hogy aránynak kell lennie az emlékezet ereje és a tudnivalók mennyisége között; és mivel a Világegyetem nyitva áll előttünk, az emlékezetnek is ugyanilyen tágnak kell lennie.

Az elmének minden szélesebb általánosítással, minden mélyebb megértéssel tágasabb a visszatekintése is. Ha megértjük a ma feladatait vagy dolgait, mindig újra birtokba vesszük a múltat.

Mikor elvek és nem hagyományok szerint élünk, mikor az elme törvényének engedelmessé válik, és nem a szenvedélynek, akkor a Nagy Elme költözik belénk, nem úgy, mint most, töredékesen és elszigetelt gondolatok formájában, hanem a ma fénye visszafelé és előre is világít.

Az emlékezet a jövő birtokbavételének megsejtése. Most felek vagyunk, látjuk a múltat, de a jövőt nem, ám azon a napon a félgömb kiegészül, és az előrelátás olyan tökéletes lesz, mint a visszatekintés.

Mesterházi Mónika fordítása

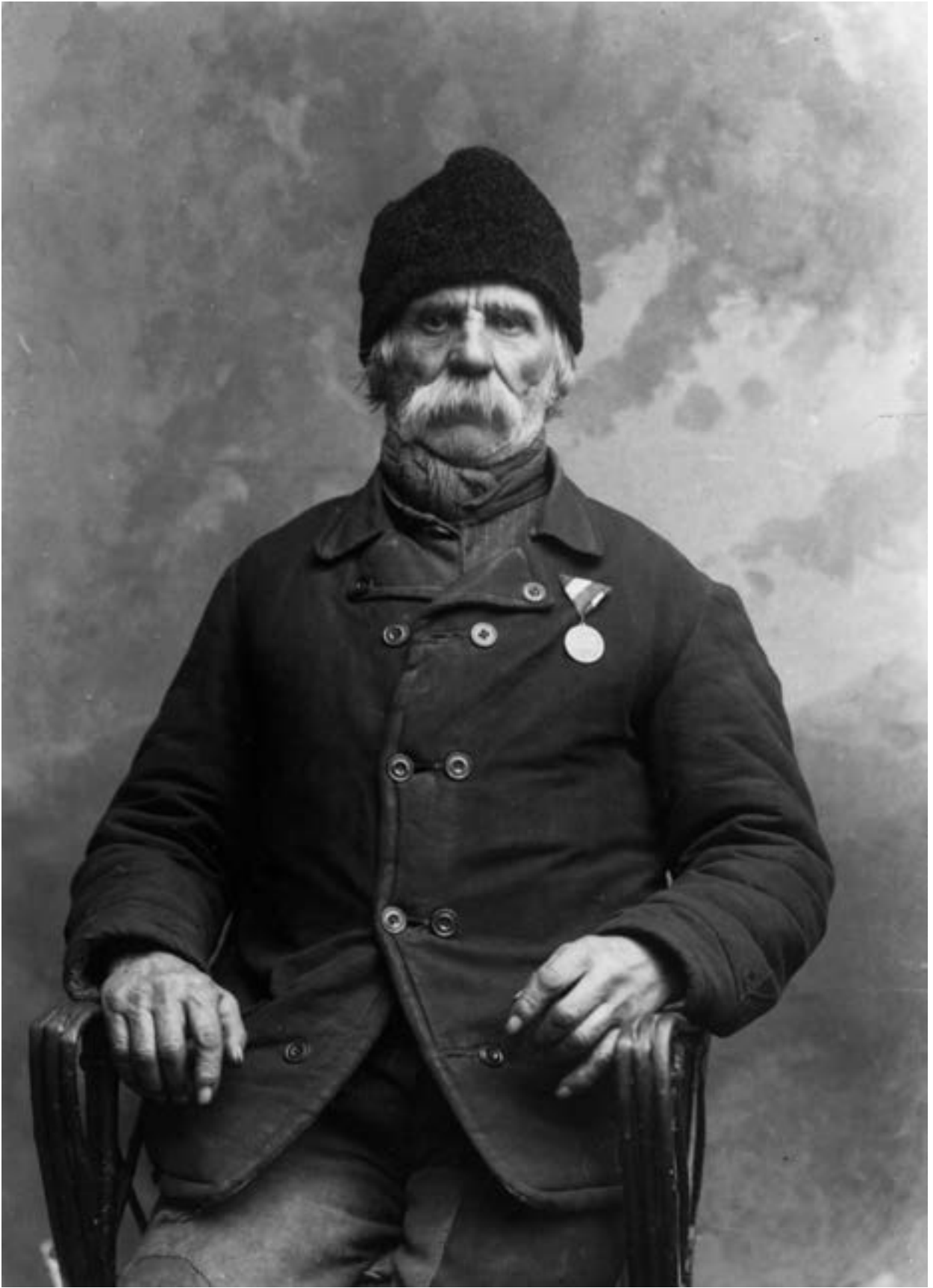
Forrás:

Ralph Waldo Emerson: *Natural History of Intellect and Other Papers*. – Houghton, Mifflin and Company, The Riverside Press, Cambridge, 1893, 55–71.

Huszár Pál I.

Ismeretlen

Az emlékezet elméleti megközelítései

Bevezető

Az emlékezet valamilyen elveszett múlthoz való pillanatnyi visszatérés illúzióját teremtheti meg; műveletei artikulálják is az emberi tudatban kitapintható, összetett viszonyt múlt, jelen és jövő között. Ian Hacking szerint az a jelenség, hogy a XIX. század végén az emlékezet a szaktudományok széles körében az érdeklődés előterébe kerül, valószínűleg „ahhoz a szekuláris törekvéshez” kapcsolódik, hogy „olyasmivel helyettesítsük a lelket, amiről van ismeretünk”¹. Ez az újfajta érdeklődés a pszichoanalízis terepén lelte meg legérdekesebb kifejeződési módját. A XX. század végén szintén fokozott figyelem irányult az emlékezettel kapcsolatos kérdésekre, éspedig abból adódóan, hogy eltávoznak közülünk a két világháborút megélt nemzedékek utolsó képviselői is, illetve, hogy az új vagy felelevenedő nemzeti mozgalmak az elnyomás vagy a trauma emlékezetére alapozzák igényeiket. Az 1990-es éveket arról a kérdéstről folytatott különösen heves és fájdalmas viták jellemezték, hogy lehetséges-e felélesztetni a gyermekkorban elszünetelt szexuális bántalmazás régóta eltemetett emlékeit. A memória szerepének mai hangsúlyozása az ‚én’ valamilyen jelentése rögzítésének az újra feléledő vágyát jelezheti a középpontjától megfosztott emberi szubjektum posztmodern elméletei után.

Először az emlékezetnek a pszichoanalitikus elméleten belül kirajzolódó két ellentétes modelljét elemzem, melyek megszabják annak különböző formáit, ahogyan az emlékezet folyamatai az elbeszélésben rekonstruálódnak, valamint ahogyan az emlékezést végző önmaga rekonstruálódik. Mindkét modellt Freud sugallja; az elsőt az eltemetett múlt felélesztése és a régészeti helyszín feltárása közti analógia gyakori használatával, a másodikat pedig az emlékek „újraátírására” és a *Nachträglichkeit* strukturális elvére való hivatkozással.² A *Nachträglichkeit* terminust (illetve a jelzői alakját: *nachträglich*) gyakran használja Freud, de nem bontotta ki konzisztens elméletté. (Jean

1 Hacking, I. 1995. *Rewriting the soul. Multiple personality and the sciences of memory*. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 251.

2 E probléma tisztázásában nagy segítségemre volt Lis Møller (1991) alapos tanulmánya: *The Freudian reading. Analytical and fictional constructions*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Laplanche „afterwardsness”-ként fordítja a szót³. Ez a fogalom azt a tényt teszi explicitté, hogy a jelenben adott módon működő emlékezet elkerülhetetlenül magában foglalja „az akkor még nem ismert” tudatát: a gondolatot Andrew Benjamin és Peter Nicholls dolgozta ki és használta fel az elbeszélés és a múlthoz fűződő viszonyunk elemzéséhez. Nicholls így fogalmaz: „Emlékezni ... nem egyszerűen annyit tesz, mint helyreállítani egy elfelejtett láncszemet vagy az élmény egy mozzanatát, s nem is annyit, mint probléma nélkül »újra birtokunkba« keríteni vagy rekonstruálni, ami elveszett”.⁴ A *Nachträglichkeit* fogalma megrendíti azt a hitet, hogy helyreállíthatjuk a múltat, ahogyan volt, és múltunkat problémamentesen újraegyesíthetjük jelenbeli énünkkel, jóllehet az a feltevés, hogy az emlékezetnek köszönhetően közvetlenül hozzáférhetünk a megőrzött vagy eltemetett múlthoz, rendkívül erősen hat kultúránkban. Mint Frederick Crews fogalmaz: „már az elfojtásnak és az elfojtott felfedésének a gondolata is valami rejtett titok, fáradságos utazás és szerencsés végkifejlet körül forgó regényes történet, amely a mélyben ható szükségszerűség számlájára írhatja egyébként színtelen-érdektelen hibáinkat és fájdalmainkat.”⁵

Freudot természetesen a – valóságos vagy képzeletbeli – traumának azok az emlékei foglalkoztatták, amelyek az emlékezet „normál” működését megszakítva hisztériás vagy egyéb patológiás tüneteket váltanak ki; s a régészeti feltárás és a *Nachträglichkeit* modelljét egyaránt az elfojtott vagy traumatikus emlékezet fenomenjeinek a kezelése céljából dolgozta ki. Az emlékezettel kapcsolatos sok munkája fókuszált „a modern szubjektum történetét az implikáció történetévé” tevő traumára is. „Ez a szubjektum arról ismerszik meg, hogy eltéphetetlen-kibogozhatatlan szálak fűzik a teljesen meg nem tapasztalhatóhoz és szubjektíválhatóhoz”.⁶ De Freud a fedőemlékek és fantáziaképek megképződése, valamint a felejtés és az emlékezés hétköznapi vagy nem patológiás folyamatait is feltárta, mégpedig számot vetve azoknak a tudattalan folyamatoknak az összetettségével, amelyek segítségével emlékezünk és felejtünk, s kétségbe vonva, hogy az emberi tapasztalatban lehetne bármiféle egyszerű kronológiai viszony is múlt és jelen között. Christopher Bollas azt fogalmazta meg, hogy „az idő *múlása* ... természetéből fakadóan traumatikus”,⁷ és az önmaga az emlékezés

3 John Fletcher and Martin Stanton. *Time, Translation, Seduction. Theories of Jean Laplanche*. I. C. A., 1992.

4 Nicholls, Peter (1996) „The belated postmodern. History, phantoms, and Toni Morrison”. In: Vice, Sue (ed.) *Psychoanalytic criticism: a reader*. Polity Press, Cambridge, pp. 50–74. (53).

5 Crews, Frederick *The memory wars. Freud's legacy in dispute [et al.]*. New York: New York Review of Books, c1995, 166.

6 Petar Ramadanovic összegzi így Cathy Caruth elképzeléseit a szerző *Unclaimed Experience. Trauma, Narrative and History* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1996) című könyvéről írott recenziójában: „When, To Die in Freedom' is Written in English”, *diacritics* 28:4 (1999), 54–67 (55).

7 Bollas C. *Cracking up. The work of unconscious experience*. London: Routledge, 1995. 119.

„hétköznapi” folyamataiban folyamatosan jön létre és semmisül meg.

Az emlékezés mint régészeti feltárás

A régészeti analógia Freud 1890-es írásaiban bukkan fel, s noha munkássága során módosítja, sohasem veti el teljesen. Utoljára a *Konstruktionen in der Analyse* című írásában találkozhatunk vele (1937). A *Tanulmányok a hisztériáról* tartalmazza a „hisztérikus esetről adott első teljes elemzését”, amelynek során olyan, „később módszerré emelt eljárásához jutott el”, amely „a patogén pszichikai anyag rétegenkénti kitakarítását” jelentette, hozzátéve: „előszeretettel hasonlítottuk ezt egy betemetett város kiásásának a technikájához”⁸. A *Zur Ätiologie der Hysterie* című tanulmányában „a jelenetek fordított kronológiai rendben történő felfedéséről” beszél, hozzátéve, „éppen ez igazolja a rétegekből álló rommező felásásával [Aufgrabung] való összehasonlítást”⁹. Míg itt *romhalmaz borítja* a helyszínt, addig a *Patkányember* 1909-ben írott esettanulmányában az emlék eltemetése annak *megőrzésével* jár együtt. Freud felvilágosította páciensét „a tudatos és tudattalan pszichológiai különbségeiről”, beszélt neki „a kopásról, amit minden tudatos elszenved, mialatt a tudattalan viszonylag változatlan. Ezek itt voltaképp csak sírleletek, amiket a betemetés konzervált. Pompeji csak mostanában pusztult el, mióta feltárták. ... A tudattalan az infantilis, mégpedig a személynek az a része, amelyik akkoriban levált róla, nem fejlődött vele együtt, és emiatt *elfojtódott.*”¹⁰

Itt több, az emlékezet pszichoanalitikus elméleteivel kapcsolatos vita is kirajzolódik: a tudattalan időtlensége, az ego hasadása; az „infantil” implikált azonosítása az emberi civilizáció korábbi szakaszaival; az elfojtás elmélete; s végül az a gondolat, hogy a múlt létezik még „valahol”, s a visszaemlékező szubjektumnak kell újra felfedeznie. Az „elfojtás” itt látványosan teljes felejtést sugall, a múlt aspektusainak eltemetését a tudattalanba, mintegy az ajtó rájuk csukását: az emlékezet visszanyeréséről adott magyarázatában Sylvia Fraser egészen világosan erre a modellre támaszkodik. 1907-ben írott tanulmányában Freud kijelentette: „Az elfojtás leírására, amely valamilyen lelki tartalmat egyszerre őriz meg és zár el, a legjobb analógiát a betemetés szolgálja, ahogyan az Pompejinek jutott osztályrészül, és ahogyan a város a régész ásójának a segítségével újra életre kelt.”¹¹

⁸ GW1, 201.

⁹ GW1 433 sk.

¹⁰ Freud: „Megjegyzések egy kényszerneurotikus esetről – A „patkányember”, In: Uő: *A patkányember: Klinikai esettanulmányok I.* Budapest: Cserépfalvi, é. n., ford. Alpár Zsuzsa, 229.

¹¹ Sigmund Freud: „A téboly és az álmok W. Jensen *Gradivájában*”. In: Uő.: *Művészeti írások.* Budapest: Filum, é. n., ford. Hantos István és Halasi Zoltán, 46.

A *Zur Ätiologie der Hysterie* című írásában Freud hallgatólagosan elismeri, hogy az „ásók munkáját” kiégszítendő az értelmezésnek is működésbe kell lépnie, s hogy az emlékezet szövegszerű és térbeli is: „a nagy számban megtalált, szerencsés esetben kétnyelvű feliratok valamilyen ábécét és nyelvet lepleznek le/tárnak fel, s deszfrálásuk és lefordításuk addig nem is sejtett információt ad az elődők eseményeiről, amelyek emlékére azok a műemlékek egykor épültek.”¹² Walter Benjamin kibontja Freud ásásmetaforáját, hangsúlyozva ugyanakkor, hogy a nyelv „a megélt közege, ahogyan a föld mélye az a közeg, amelyben a halott városok elásva rejtőznek. Aki a saját elásott múltjához igyekszik közelíteni, annak az ásó ember módjára kell viselkednie. ... Nem riadhat vissza attól, hogy újra és újra ugyanahhoz a tényálláshoz térjen vissza; nem riadhat vissza attól, hogy ugyanúgy szerteszórja azt, ahogyan a földet szerteszórjuk, attól, hogy feltúrja azt, ahogyan a föld mélyét feltúrjuk. A tényállások ugyanis nemcsak üledékek, rétegek, amelyek csak a legalaposabb átkutatás után nyújtják azt, ami a föld belsejében rejlő igazi értékeket jelenti: a képeket..., amelyek drága kincsekként sorakoznak későbbi belátásunk hűvös-józan szobáiban, ahogyan a romok vagy a torzók a gyűjtő képtárában...”¹³

Benjamin itt azt sugallja, hogy az emlékezetben elrejtett „valódi kincs” „képekből” áll, amelyek hosszú kiásási folyamat után fedhetők fel; csakis a nyelven belül rekonstruálható, márpedig az mindig elkerülhetetlenül valamiféle fordítás vagy értelmezés. Dora esetében Freud a régészeti analógiát használja, hozzátéve: „...a lelkiismeretes archeológushoz hasonlóan minden esetben megmondom, hol végződik a hitelesség és hol kezdődik a saját konstrukcióm”.¹⁴ Esetétörténeteiben azonban Freud valójában nem mindig különbözteti meg a páciensei által neki prezentált anyagot a saját összefoglalóitól, amelyekben elkerülhetetlenül benne rejlik az értelmezés aktusa. A Peter Brooks által a „Farkasember” esettörténetéről adott elemzésében használt fogalmakkal élve¹⁵ azt mondhatjuk, hogy a *fabula* (a történet vagy az események) és a *szüzsé* (a cselekményszöveg vagy az események elbeszélői megjelenítése) összekapcsolódik: a *szüzsé* „az elbeszélések által nyújtott anyagból (vagy *fabulából*) formálódik ki, az elbeszélések komplex egyezségében”.¹⁶ Ezt a folyamatot érzük tetten Sylvia Fraser önéletrajzi rekonstrukciójában.

Freud szerint az analitikus sokkal jobb helyzetben van, mint a régész, mivel a páciens tudattalanját illetően igaz, hogy „minden lényeges megmaradt; az is megvan még

12 GW I, 427.

13 *Berliner Chronik*, GS VI, 486.

14 „Egy hisztéria-analízis töredéke”, In: *A patkányember: Klinikai esettanulmányok I.*, Budapest: Cserépfalvi, é. n., 23, ford. Lőrincz Zsuzsa.

15 Brooks, P 1984. *Reading for the plot. Design and intention in narrative*. New York: Kopf, 272.

16 Gardner, Sebastian 1990. „Psychoanalysis and the Story of Time.” In: David Wood (szerk.): *Writing the Future*. London and New York: Routledge, 81–97 (91).

valahogyan és valahol, ami látszólag teljesen a feledésé lett – csak elásva, és az individuum számára rendelkezés tekintetében hozzáférhetetlenné téve.”¹⁷ A *The words to say it* című könyvében Marie Cardinal a következőképpen rekonstruálja a folyamatot: mint írja, meggyőződése lett, hogy „az elme mindent felkapkod, osztályoz, s megtart... Minden eseményt, ... legyen bármilyen hétköznapi is... katalogizál, megcímkéz, majd a feledésbe zár, a tudatban azonban gyakran mikroszkopikus jellel is akár, de megjelölve.” Mint kifejti, az elemzése eszközt kínált az e múlthoz való hozzáféréshez: „mindenekelőtt megértettem a jelek rendszerét, utána megtanultam az ajtók többsége kinyitására a titkát, s végül felfedeztem a kinyithatatlanak vélt ajtókat, amelyek előtt reménytelen várakozásban ácsorogtam”.¹⁸ Az itt kitapintott folyamat azt idézi fel, ahogyan Benjamin hangsúlyozta ugyanannak a talajnak az ismételt „felásását”, illetve a felfedéshez kapcsolódó, Vine és Atwood elbeszélői és Sylvia Fraser által végzett tevékenységeket. Az a meggyőződés, hogy életünk minden eseménye „rögzítve van”, és potenciálisan felidézhető, annak ellenére tartja magát, hogy a kutatások szerint az emlékezet nem videófelvevőként működik: „nem helyiség vagy raktár, nem is az események rögzítésére szolgáló gép”, hanem „hevesen cikázó neuronok által alkotott bonyolult és szüntelenül módosuló háló...; a neuronok szövvényei teljesen újrarendeződnek mindannyiszor, amikor felidézünk valamit”.¹⁹ Fraser számára Cardinal „felfedezése”, hogy semmi múltbéli nem veszett el, hogy minden élmény „archiválva” van valahol, s csak arra vár, hogy az emlékező szubjektum újra felfedezze, egyszerre fájdalmas (amikor traumához vagy veszteséghez kötődnek az emlékek) és vigasztaló is (hiszen lehetséges az egész és az integrálás).

A régészeti feltáráshoz és az emlékezet zárt ajtóit kinyitó kulcsok megtalálásához kapcsolódó metaforák azt sugallják, hogy az emlékezés aktusa valamilyen *titok* feltárását jelenti. Hacking megfogalmazása szerint (a sokszoros személyiség tárgyalásának kontextusában):

„Az emlékezetpolitika elsősorban a titok politikája, az elfeledett eseményé, amely – ha csak furcsa flashbackek segítségével is – valami monumentálissá változtatható. Olyan elfeledett esemény, amelyről ha napvilágra kerül, a fájdalom narratívájában lehet megemlékezni.”²⁰

A pszichoanalitikus Ábrahám Miklós és Török Mária fejtették ki azt a – nyilvánvalóan szintén metaforikus, az eltemetés és feltárás szemantikai láncába tartozó –

17 GW XVI, 46.

18 Cardinal, M.: *The words to say it. An autobiographical novel.* Cambridge, Mass.: VanVactor & Goodheart, 1983, 125 sk.

19 Grant, L.: *Remind me who I am, again.* London: Granta Books, 1999, 289. A szerző Steven Rose könyvét idézi: *The making of memory. From molecules to mind.* New York: Anchor Books, 1993.

20 Hacking, I.: *Rewriting the soul. Multiple personality and the sciences of memory.* Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1995, 214.

gondolatot, amely szerint a *kripta* a ki nem mondott titok pszichés tárolója. Az ilyen titkok okozhatják azt a „transzgenerációs kísértést”, amelynek Toni Morrison regényében a Kedves megjelenése ad drámai formát.²¹ Sok, általam itt tárgyalt szövegben valamilyen, a családtörténetben eltemetett titok – Sylvia Fraser szexuális bántalmazása, Steedman házasságon kívül születtsége, Georges Perec anyjának a sorsa és Vine főszereplőinek, Jamie-nek és Swannynek az igazi származása – mozgatja a cselekményt, vagy konstruálódik meg a szubjektum identitást formáló mozzanatként. Bizonyos „titkokra” sohasem derül fény – például Jakob nővére, Bella sorsára Michaels *Fugitive Pieces*-ében, vagy arra, ki is volt Jamie anyja –, másokról pedig olyan elbeszélések születnek, amelyek nem „rögzíthetők az emlékezetben” úgy, ahogyan Hacking utal rá.

Sylvia Fraser szerint teste „emlékezete” nélkül nem teljes az emlékezet detektív munkája: miután elkezdett visszaemlékezni bántalmazására, testileg és nem akaratosan újra és újra átéli azt. Ahogyan Freud hisztériás pácienseinek az esetében, akiknek a testi tünetei felfedték, hogy „emlékektől szenvednek”, magát a testet Fraser olyan régészeti helyszíneként képzelel el, amely megőrzi a múlt élményeit. Az ilyen élmények azonban elkerülhetetlenül nyelvben konstruálódnak meg; a „(re)konstrukció” fogalmának a jelentése viszont tisztázatlan, mivel – mint Lis Møller rámutat – „Freud munkásságában a pszichoanalitikus értelmezés különböző felfogásai érhetők tetten”, és mivel, tennem hozzá, az emlékezetnek és az emlékezet „visszanyerésének” is különböző modelljei vannak. A „visszanyerés” a múlt pontos régészeti rekonstruálásának a gondolatát sugallja, de „a pszichoanalitikus értelmezés fikcionalitásának”, illetve az „eltűnt idő” bármely narratív „rekonstruálása” fikcionalitásának is a „jele”²². *Konstruktionen in der Analysis* című írásában Freud világossá teszi, hogy az analitikus feladatához elkerülhetetlenül hozzátartozik, hogy „a hátrahagyott jelekből kitalálja, vagy helyesebben fogalmazva: megkonstruálja azt, ami feledésbe merült”²³. Néhány oldallal később hozzáteszi: „Semmi másnak nem tekintjük az egyes konstrukciókat, mint megannyi, megvizsgálásra, megerősítésre vagy elvetésre váró sejtésnek.”²⁴ Az ilyen konstrukciók ideiglenessége azt sugallja, hogy nyitottak a későbbi rekonstrukció előtt – s a rekonstrukció itt nem a rommá lett város újjáépítése vagy a múlt helyreállítása értelmében értendő, „ahogyan valóban volt”, hanem a felülvizsgálás és újrafordítás szüntelen folyamataként.

21 L. Abraham, N., Torok, M., & Rand, N. T.: *The shell and the kernel. Renewals of psychoanalysis*. Chicago: University of Chicago Press, 1994, 158–60.

22 Møller, L., & Zorzi, M.: *The Freudian reading*. University of Pennsylvania Press, 1991, xi.

23 GS XVI, 45.

24 GS XVI, 52.

Utólagosság (*Nachträglichkeit*)

Sebastian Gardner szerint „szándékolt jelentés továbbításához nem lehet mentális aktusra támaszkodni: annak megállapításához, hogy a múlt és a jövő szintézise játszódott le, nem pedig törés következett be közöttük, nem lehet semmilyen mentális aktusra támaszkodni”.²⁵ A szakadásnak ez az értelme kerül előtérbe a *Nachträglichkeit* fogalmával kapcsolatos legújabb fejleményekben. A „rekonstrukció” fentebb körvonalazott kettős jelentése azt sejteti, hogy Freud csaknem lehetetlennek találja „megőrizni” az emlékezetéről mint megőrzésről alkotott modelljét: elkerülhetetlenül megingatja ugyanis egy másik, a *Nachträglichkeit* fogalmával fémjelzett modell. 1896. XII. 6-án Freud így írt Wilhelm Fliessnek:

„... abból a hipotézisből indulok ki munkáimban, hogy lelki mechanizmusunk rétegződési folyamat során alakul ki: az emléknymok formájában tetten érhető materiális jelen időről időre átrendeztetik az új körülményeknek megfelelően – új átírat készül belőlük. Lényegében az az új az elméletemben, hogy az emlék nem egyszer van jelen, hanem többször is, s hogy különböző fajta »jelek« alkotják.”²⁶

Ez a szakasz problematikus, amennyiben az elme Freud által sohasem teljesen elvetett fizikai modelljén alapszik, amelyre elméletének nagy része is támaszkodik. A kontextus alapján Freud itt az emléknymoknak az agykéregbe való *fizikai* újrabevéséséről beszélhet – olyasmiről, amit az idegtudósok azóta „engramnak” neveznek – , a „rögzítés” három különböző szintjén; az emlékezet e diskurzusa még a pszichoanalízis terepével való integrálódásra vár. Laplanche és Pontalis a *Vocabulaire de la psychoanalyse* „elhalasztott cselekvés” szócikkében idézik e freudi szakaszt, azt sugallva, hogy ez az elemzés a *Nachträglichkeit* folyamatára is alkalmazható. Ha úgy olvassuk, hogy az „új körülmények”, amelyek szerint az emlékek „újra átíródnak”, a szubjektum életének mindenkor új körülményei, azokat is beleértve, amelyek között a múlt eseményei az emlékezetbe idéződnek, akkor ez az emlékezet produktív, szerkezet és hatás tekintetében magához az elbeszéléshez közel eső modellje lesz. Azt is sugallja, hogy az „önmaga” mindig folyamatosan konstruálódik, s e folyamat eredménye mindenkor időleges, s nem beszélhetünk valamiféle „eredeti” azonosság „helyreállításáról”. Laplanche és Pontalis így fogalmaz:

„Lehet, hogy későbbi időpontban felülvizsgálunk élményeket, benyomásokat és emléknymokat azért, hogy összhangban legyenek új körülményekkel vagy valamilyen új fejlődési szakasszal. Ebben az esetben lehet,

²⁵ Gardner, 1990, 90.

²⁶ Freud, S., Masson, J. M., & Fliess, W.: The complete letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess, 1887–1904. Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University Press, 1985, 207.

hogy nemcsak új jelentéssel ruházódnak fel, hanem pszichikailag is új hatást fejtenek ki. ... Nem általában a megélt élményt vizsgáljuk felül utóbb, hanem konkrétan mindazt, amit az első alkalommal lehetetlennek bizonyult teljességgel befoglalni jelentéstermi kontextusba. A traumatikus esemény az összes ilyen, nem asszimilált élmény foglalata. ... A sajátosan egyetlen időbeli kifejlést mutató emberi szexualitás kiváltképpen megfelelő terepet kínál az utólagos cselekvés fenoménje számára.”²⁷

A *Nachträglichkeit* hármas időszerkezetének legvilágosabb példája Emmának az *Entwurf einer Psychologie*-ben (1950 [1895]) leírt esete. Emmában heves félelmeket váltott ki, ha egyedül kellett bevásárolnia; ezt látszólag egy tizenkét évesen átélt eset okozta, amikor is egy boltban kinevette őt két férfi eladó; Emma azt gondolta, a ruháján nevetnek. Fóbiás reakciója szemlátomást túlzott volt az eseményhez képest: az analízis során korábbi, nyolcéves korában megtörtént jelenetet idézett fel. Elment egy boltba édességet vásárolni, s az eladó szexuálisan bántalmazta: rávigyorgott, s a ruháján át megfogta a nemi szervét. Ez az eset – Lyotard olvasata szerint²⁸ – „elfelejtődött” vagy nem „rögzítődött”, de a traumát, melyet annak idején nem élt át az érintett, kiváltotta a második, bizonyos hasonlóságokat mutató eset. A két jelenet közti összefüggésre az analízis folyamán derült fény.

A farkasember esetében így magyaráz Freud: „A gyermeket másfél éves korában éri egy benyomás, amelyre nem tud megfelelően reagálni, csak a benyomás négyéves korban történő újbóli felelevenítése során érti meg és merül bele, s csak két évtizeddel később, az analízisben képes tudatos gondolati tevékenység révén megérteni, mi játszódott le benne akkor.”²⁹ Az első „benyomás” volt az „ősjelenet”, az állatok módjára, *a tergo* közösülő szüleinek a látványa; ez a benyomás éledt újjá a páciens négyéves korában, amikor három, a hálószobája ablaka előtti fán ülő fehér farkassal álmodott. A kettő közt eltelt időben „csábította el” és fenyegette meg őt kasztrálással szeretett nővére, Nanja, és ekkor játszódtak le – Freud megfogalmazásával élve – „szexuális kutatásai”: ezek az események sietteték a látszólag az álom által okozott fóbia kialakulását. Freud saját későbbi lábjegyzetei vagy pótlásai – a „*Nachtrag*” pótlást is jelent – a saját konstrukcióinak

27 Laplanche, J., Nicholson-Smith, D., Lagache, D., & Pontalis, J.-B.: *The Language of psycho-analysis*. London: the Hogarth press and the Institute of psycho-analysis, 1973, 111 sk.

28 Lyotard, J.-F.: *Heidegger and „the jews”*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1990, ford. Andreas Michel and Mark Roberts, 1988, 11–17. A „The Belated Postmodern. History, Phantoms, and Toni Morrison”-ban Peter Nicholls szintén tárgyalja ezt a példát [In: Sue Vice (szerk.): *Psychoanalytic Criticism. A Reader*, London: Polity Press, 1995, 50–67]. Linda Ruth Williams teljes körű és informatív elemzést ad a *Nachträglichkeit* Freudnál, a Farkasember esetében tetten érhető jelenségről (*Critical Desire. Psychoanalysis and the Literary Subject*, 1995, 125–36). A szerző narratívumok széles körének elemzéséhez is felhasználja ezt a fogalmat.

29 „Egy kisgyerekkori neurózis története [»A farkasember«]”. In: *A Farkasember. Klinikai esettanulmányok II.*, Budapest: Filum, 1998, 117., 42. lj., ford. Berényi Gábor.

rekonstrukcióját jelenítik meg: Freud azt a sejtést fogalmazza meg, hogy az „ősjelenet” esetleg legalább részben a fantázia terméke volt, melyet a kutyák közülésének a látványából konstruált meg a gyerek, de lehetett filogenetikusan öröklött „eredendő fantázia”, sőt még az analízis során amiatt megalkotott konstrukció is, hogy a páciens nem tudott világosan visszaemlékezni a jelenetre.

A *Nachträglichkeit* fogalma itt az első esemény, az „ősjelenet” igazságstátusát kérdőjelezi meg, noha az ilyen jelenetek egyéni és kulturális szinten is megmaradnak – nagyerejű – fantáziaképeknek. Mint Linda Williams megállapítja: „A gyermek lát vagy hall valamit, de maga az anyag csak fokozatosan illesztődik be valamilyen elbeszélésbe vagy koherens képbe, annak során, ahogyan aktívan újra feldolgozódik az emlékezetben – ez a jelenet újraértelmezése és újrabevésése, amely időről időre bekövetkezik a szubjektum fejlődésében”.³⁰ A könyvemben tárgyalt szerzők közül Carolyn Steedman és Georges Perec mutatja meg a legvilágosabban a korai, részben megértett esemény „aktív újrafeldolgozásának” és „újraátírásának” ezt a folyamatát, de nem kérdőjelezi meg maguknak a gyerekkoruknak a formatív élményeit. Emma a feltevés szerint nyolcéves korában szenvedte el a bántalmazást, amelyre később emlékezett, jöllehet Freud és Lyotard feltételezése szerint első előfordulásakor nem élte meg ennyire traumatikusan. A gyermeki élmények esetében Freud közismerten megváltoztatta azt a véleményét, hogy sok női betege csakugyan szenvedett el gyerekkorában szexuális bántalmazást, azt a gondolatot fogadva el helyette, hogy ezek az események fantáziájuk szülőitei; Jeffery Masson szerint a hitnek ez az elvesztése támasztja alá az utóbbi időkben a korai szexuális bántalmazás „hamis” vagy „újra felfedezett” emlékével kapcsolatos vitát.³¹ Az „ősjelenet” „ontológiailag eldönthetetlen textuális eseményként” való meghatározása³² az erőszak bizonyos gyerekek által elszenvedett valóságos „ősjelenetei” tagadásának a veszélyét hordozza. Könyvemben nem amellet szándékozom érvelni, hogy nem fordulnak elő ilyen valóságos események, sőt igyekszem feltárni rekonstruálásuk és megjelenítésük folyamatait. Nagyon tanulságos Roberta Culbertson 3. fejezetben tárgyalt magyarázata arról, hogyan éli és jeleníti meg a gyerek az ilyen eseményeket. A gyerek („infant”) szó a latin „infans”-ból („nem beszélő”) származik: ha a preverbális gyerekek nem tudják szavakban megjeleníteni élményeiket a maguk számára, akkor úgy látszik, a későbbi artikuláláskor – analízis során vagy elbeszélésben, illetve emlékeik másokkal való megosztásának hétköznapi szituációiban – elkerülhetetlenül megváltoztatják vagy „újra

30 Williams, L. R.: *Critical desire. Psychoanalysis and the literary subject*. London: E. Arnold, 1995, 16.

31 L. Masson, J. M.: *The assault on truth. Freud's suppression of the seduction theory*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1984 és Crews, F. C.: *The memory wars. Freud's legacy in dispute*. New York: New York Review of Books, 1984.

32 Lukacher, N.: *Primal scenes. Literature, philosophy, psychoanalysis*. Ithaca: Cornell University Press, 1986, 24.

átírják” őket. A farkasember esetében világos, hogy az „ősjelenet” nagyon is lehetett volna az analízis vagy a fantázia terméke: Sylvia Fraser esetében viszont nyilvánvalóan „tisztá” állapotában áll helyre az egészen a kamaszkorig tartó „ősjelenetek” egész sora, hozzáférhetővé téve a bántalmazást megélő rejtett „belső gyermeket”.

Freud nemcsak a gyerekkori szexuális trauma eseteire, de még csak nem is individuumokra tartotta korlátozhatónak a *Nachträglichkeit* folyamatát. a „Patkányember” esettörténetében kijelenti: „... mindenekelőtt arra kell emlékeztetnünk, hogy az emberek »gyermekkori emlékei« csak későbbi életkorban ... rögződnek, és ... olyan komplikált átdolgozási folyamaton mennek át, ami nagyon hasonlatos valamely nép őstörténetéről szóló legendaképződéshez”.³³ A *Mózes, az ember és az egyistenhit* című művében (1934–1938) valamilyen eredeti traumára adott megkésett válaszként, annak utólagos feldolgozásaként írja le a zsidó vallás megalapozását. John Forrester sejtése szerint Freud Charcot olyan áldozatokkal kapcsolatos vizsgálódásaira támaszkodva dolgozta ki a trauma utólagos vagy megkésett természetére vonatkozó felfogását, akik esetében az elszenvedett esemény önmagában nem magyarázhatta a később átélt trauma nagyságát. Megfigyelése szerint az ilyen esetekben eleinte hiányzik az érzelem, s később következik a „pszichikai kidolgozás” periódusa: hasonló struktúrát figyeltek meg az I. világháború után a neurózisban szenvedőknél.³⁴ Az ilyen esetek abban különböznek a gyerekkori szexuális trauma eseteitől, hogy hiányzik belőlük a szexuális jelentés nem *értése*. Itt kétfajta „nem tudásnak” a különbségéről van szó: egyfelől a gyerek szexuális tudatlansága, aki nem „tudja”, mit is lát vagy tapasztal, másfelől annak a szubjektumnak a „nemtudása” között észlelhetőről, aki a pusztán információ szintjén „tudja” ugyan, mi történik, de az adott pillanatban képtelen teljesen megélni.

A holokauszt-túlélőkkel foglalkozó pszichoanalitikus, Dori Laub beszámolója szerint amikor páciensei a terápia körülményei közepette beszélnek el élményeiket, olyan, mintha első ízben tennének róluk tanúbizonyságot: „a hallgatott elbeszélés megformálódásának folyamata... az a folyamat és az a hely, amelyben megszületik az esemény megismerése, »tudása«.” A szerző leírja egyes túlélők monoton, tényszerű, érzelemmentes elbeszéléseit; az elbeszélők viselkedésére az jellemző, „mintha valójában még nem tanúskodtak volna a traumáról – mint ismert élményről, s nem csupán mint döbbenetes erejű sokkról –, mintha még nem vettek volna tudomást róla.”³⁵ Más túlélők, például Charlotte

33 Freud: A „Patkányember”, 247 sk., lj.

34 Forrester, J.: *The seductions of psychoanalysis: Freud, Lacan, and Derrida*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 193–198.

35 Felman, S. & D. Laub: *Testimony. Crises of witnessing in literature, psychoanalysis, and history*. New York [etc.]: Routledge, 1992, 57.

Delbo, a traumát megélt önmaga és „túlélő” önmaga közti hasadás fogalmaiban írja le a trauma hatását:

„Az az érzésem, hogy az az »önmaga«, aki ott volt a táborban, nem az a személy, aki itt van, szemben Önnel. Nem, ez teljesen hihetetlen. És semmi, ami ezzel a másik, auschwitzi »önmagával« történt, nem érint engem most, nem foglalkoztat, annyira különböző a mély emlékezet [*mémoire profonde*] és a közönséges emlékezet [*mémoire ordinaire*].”³⁶

A szerző itt magát az emlékezet funkcióját írja le a „normál” időben lejátszódó „hétköznapi” események rögzítése és a szélsőséges helyzetben megélt tapasztalatok emlékének diszlokatív, akronologikus természeté között tapasztalható „hasadásként”. A másféle traumák túlélőivel foglalkozó terapeuták az emlékezés egy sajátos módját írják le: ez olyan fényképek sorozataként őriz meg tényeket, képeket és eseményeket, amelyeket rövid időre szemügyre lehet venni, de amely még kordában tartja az érzelmet, melyet esetleg kiválthatnának. Mrs. Oliphant önéletrajzáról írott elemzésében Linda Williams az alábbi megállapítást idézi hősétől: „Minden emlékem: kép. ...nem folytonos, csak valamiféle eloldódott színhely, élesen kirajzolódó itt és most”; leírása szerint „olyan kép..., amely végül rögzült elmém falain”³⁷. Az emlékezésnek – vagy felejtésnek – ez a módja hasonlít ahhoz, amelyet így írt le Freud az *Emlékezés, ismétlés, átdolgozás* című tanulmányában: a kényszerneurózisban a „felejtés ... elsősorban az összefüggések nyitjára, a sorrend eltévesztésére, emlékek elkülönítésére szűkül le. ... benyomások, jelenetek, élmények elfelejtése leggyakrabban egy »zárlat«-ra vezethető vissza. Amikor a beteg az »elfelejtett«-ről beszél, ritkán mulasztja el hozzátenni: tulajdonképpen mindig tudtam ezt, csak nem gondoltam rá.”³⁸. Christopher Bollas az „el nem gondolt ismert” jól alkalmazható fogalmát alkotta meg e mentális állapot leírására: „bizonyosan akkor is tud valamit a gyermek, ha tulajdonképpen értelemben nem dolgozta is fel gondolatilag a tudást”³⁹. Az elfojtás elképzelése egészen más, mint az, hogy a szubjektum *nem* őrzi meg traumatikus események tudatos emlékét: inkább emlékeztet az élénk, de össze nem kapcsolódó erőszakos képekre, amelyeknek felbukkanását elméjében Sethe (*A kedves főszereplője*) nem tudja megakadályozni, mint Sylvia Fraser teljes amnéziájára azokat az éveket illetően, amikor szexuális bántalmazás áldozata volt.

36 Idézi: Langer L. L.: *Holocaust testimonies. The ruins of memory*. New Haven [etc.]: Yale University Press, 1991, 5.

37 Williams L.R.: *Critical desire. Psychoanalysis and the literary subject*. London [etc.]: Edward Arnold, 1995, 146.

38 Sigmund Freud: „Emlékezés, ismétlés és átdolgozás”. In: Uő.: *Válogatás az életműből*, szerk. Erős Ferenc, Budapest: Európa, 1995, ford. Gábor Ida, 390 sk.

39 Llas, C.: *The shadow of the object. Psychoanalysis of the unthought known*. New York: Columbia University Press, 1987, 111.

Nachträglichkeit és narratívum

„Ha szubjektumok narratívumokhoz fűződő viszonyuk révén születnek meg, akkor a narratívumok az időben formálódnak ki; de ... az elbeszélő idő ... nem csak egy irányban folyik⁴⁰”. A „pszichológiai műveleteknek” a „visszaidézés művében” munkáló „komplex halmazát”⁴¹ Laplanche és mások az utóbbi időkben olyan „általános pszichés – és textuális – mechanizmussá” tágították, amelynek központi szerep jut a narratívumok megkonstruálásában és olvasásában, különösen a fiktív vagy autobiografikus szubjektum életét elbeszélőkében. Laplanche szerint

„... az analitikus értelmezés egy létező, spontán és esetleg szimptomatikus fordítás visszacsinálását jelenti abból a célból, hogy újra felfedje, a fordítást megelőzően, amit az oly buzgón igyekezett lefordítani, s hogy esetleg »jobb« fordítást adjon, teljesebbet, átfogóbbat és kevésbé elfojtót ... az emberi lény csak azért igyekszik a jövő felé, mert auto-teoretizáló és auto-fordító: életének minden fontos körülménye ... megannyi alkalom számára, hogy megkérdőjelezze és a múlt felé fordulva érvénytelenítse a *jelen* fordítást, s megpróbálja e múlt jobb, átfogóbb, megújult lehetőségeket tartogató fordítását adni. Az emberi temporalizáció alapvető mozzanatai azok, amelyekben ez az átdolgozás az utólagos hatás révén (*dans l'après-coup*) megtörténik.”⁴²

Mint mondja, ez a folyamat nemcsak a pszichoanalitikus eljárásban, hanem „a gyászolás, a halogatás, a fantáziálás és az ábrándozás”⁴³ stratégiáiban, valamint az élet-történet narratív rekonstruálásában is nyilvánvaló. Andrew Benjamin szerint a *Nachträglichkeit* „az elbeszélés megjelenítésének, elhalasztásának és az azt követő újramegjelenítésének az összefüggésében artikulálható”⁴⁴: amit „az ismétlést artikuláló idő hármas struktúrájának” nevez⁴⁵, az világosan felmutatható az önéletrajz esetében: elsőként van az esemény, másodsor az esemény emléke, harmadszor pedig az esemény (emlékének a) leírása. Nyilvánvaló, hogy bizonyos szövegekben tudatosabban elismerik az „újrarendelés” folyamatát, mint azokban az önéletrajzokban, amelyekben a beszélő „Én” a feltevés szerint azonos azzal az „Énnel”, akiről beszélnek. Georges Perec, Carolyn Steedman és Ronald Fraser szövegei azt demonstrálják, amit Benjamin úgy ír le, hogy „a jelenbeli tökéletlen fordítás ... szüntelenül ... újbóli fordítást sürget az önmaga mindig és szükségképpen nem teljes közvetett megjelenítésének a dinami-

40 Williams, 1995, 126.

41 Laplanche és Pontalis, 1973, 114.

42 Laplanche J., J. Fletcher, & M. Stanton: *Jean Laplanche. Seduction, translation, drives. A dossier*. London: Psychoanalytic Forum, Institute of Contemporary Arts, 1992, 176.

43 Uo., 167.

44 Uo., 139.

45 Uo., 149.

kájától”⁴⁶. Az emlékezés mint anamnézis, mint az újra-visszaemlékezés folytonos folyamata nagy hasonlóságot mutat *A kedvesben* kitapintható narratív mozgással is, amely egy korábbi traumatikus pillanat ciklikus visszatéréseként dramatizálja az emlékezetbe-visszaidézést: ez a pillanat idéződik fel újra és újra az aktuális jelenben, minden alkalommal részletesebben és nagyobb érzelmi hatást kiváltva. Az olvasó e textuális stratégia révén halad előre a megértésben, a főhős Sethe pedig a pszichés reintegrálódásban.

Az élet-„történet” narratív rekonstrukciója lehetőséget nyújt azoknak az eseményeknek az újraolvasására, amelyeket John Forrester leírása szerint „célként ismeretek *volna* el, és amelyek anticipálásuk esetén meghatározták *volna* a cselekvést”. Az „analízis” – az e szövegekben lejátszódó önanalízist is beleértve – „azokat a szándékokat keresi, amelyek ha szándékként ismeretek *volna* el őket, a szubjektum jó- vagy balsorsát meghatározó tényezők lettek volna”.⁴⁷ Az önéletrajzi elbeszélések „az akkor még nem ismert” fényében rekonstruálják az eseményeket, kiemelve a most, az utólagos bölcsesség birtokában jelentősnek látszókat. Aki első ízben olvas egy regényt, az „a visszatekintést anticipálva” olvassa azt⁴⁸, a cselekmény előzetes értelmezését kialakítva, és pedig részben az emlékezet folytonos tevékenysége révén, ahhoz hasonló folyamat során, ahogyan a szubjektum először, az utólagos bölcsesség áldását nem birtokolva megéli az életét. Az olvasó, aki újraolvas egy regényt – pl. *Vine A Dark Adapted Eye*-át –, az önéletrajzi elbeszélőhöz hasonló helyzetben van: mindig tudja, mi a következő lépés, hogyan végződik a cselekmény, s így a rekonstrukció és interpretáció övéhez hasonló folyamatának a részese. Paul Ricoeur gondolatmenete szerint egy elbeszélés rekonstruálása – ami önmagában a múlt „retroaktív új-rakiigazítása” – az olvasás aktusában szétszakítja az idő hétköznapi józan ész diktálta fogalmát:

„Mihelyt jól ismerünk egy történetet, ... azt követni nem elsősorban annyit jelent, mint az egészként megragadott történethez kapcsolt jelentés ismeretébe belefoglalni a meglepetéseket vagy a felfedezéseket, hanem inkább annyit, mint az adott végponthoz vezetőkként megérteni magukat a jól ismert történeteket. Végül pedig az elbeszélő, a maga teljességében a befejezés módja által irányított történet alternatívát képez az idő olyan megjelenítéséhez képest, amelyik szerint az a múltból a jövőbe folyik, »az idő nyíla« közismert metaforájának megfelelően. Mintha az emlékezetbe idézés megfordítaná az idő úgymond »természetes« rendjét. Azáltal, hogy beleolvassuk a végbe a kezdetet és a kezdetet a végbe, megtanuljuk magát az időt is fordítva olvasni, valamely cselekvési sor kiinduló fel-

46 Uo., 146.

47 Forrester 1990, 210.

48 Brooks, P.: *Reading for the plot. Design and intention in narrative*. New York: A. A. Knopf, 1984, 23.

tételeinek a végső következményeiben való megismétléseként.”⁴⁹

Martin Amis *Időnyíl* (1991) című regénye⁵⁰ explicitté teszi a cselekvés e visszafelé irányuló jellegét. A regény visszafelé haladva, azaz a „halála” pillanatától kiindulva meséli el egy orvos életét, így alkalmat adva annak fájdalmas felidézésére, hogyan ment végbe a zsidó nép és a zsidó közösségek újraalkotása a hamuból, amivé váltak. Egy történet *ténylegesen* visszafelé haladó elbeszélése világossá teszi, hogy az események és a nyelv, amelyen elbeszéljük őket, csak egy irányban működnek. De Ricoeur elemzése valóban azt a folyamatot sugallja, amelynek segítségével Sylvia Fraser és Margaret Atwood elbeszélője, Elaine olvassák és rekonstruálják saját élet-történetüket, éspedig annak fogalmaiban, amit Mark Freeman „a befejeződések és kezdetek kölcsönös meghatározásának” nevezett⁵¹: életüket annak az értelmezésnek megfelelően rekonstruálják, amelynek fényében ma látják azt, miközben az események kimenetelét illető korábbi tudatlanságuk illúzióját is megpróbálják fenntartani. Az általam tárgyalt többi önéletrajzi szerző szembeeszel a túlmeghatározással, amit a fölöttébb rekonstruált elbeszélések eredményezhetnek: szándékosan töredékesnek és ideiglenesnek hagyják meg a szöveget, vagy elismerik, hogy az emlékezet – mint Benjamin írja – „az egykor voltban eszközölt vég nélküli interpolálás képessége”⁵². Barbara Vine azt is elismeri, hogy a felfedés aktusai, amelyek egy titok megfelelően körkörös megoldását képesek adni, nem mindig fedik fel a múlttal kapcsolatos igazságot. Dominick LaCapra szerint az elbeszélést „bizonyos fokig kinyithatja a múltban rejlő alternatív, a későbbi tudás visszamenőleges vagy elhalasztott következményei által sugallt lehetőségek feltárására irányuló törekvés”⁵³ – az az elképzelés, hogy végződhetek volna másképp is események, és másképp értelmezve őket még mindig képesek lehetnek megváltoztatni a szubjektumnak az életéről és önmagjáról alkotott felfogását. A könyvem későbbi fejezeteiben tárgyalt elbeszélések közül több is kifejezetten megőrzi a „kontingencia terét”, amely – Ricoeur leírása szerint – „egykor a múlthoz tartozott, amikor az jelen volt”, elkerülve „a végzetszerűség visszamenőleges illúzióját”⁵⁴. A kontingencia terének népszerű példája *A nő kétszer*. A filmben két lehetséges történetet játszik el a főszereplő: az egyik esetben nem éri el a metrót, így hazamegy, s otthon más nővel kapja rajta barátját – így megváltozik az élete. Vine *A Dark Adapted Eye* című regényében az elbeszélő nyomon követi ugyan a

49 Ricoeur, P.: *Temps et récit*. Paris: Seuil, 1983, I/105.

50 Budapest: Európa, 2012.

51 Freeman, M. P.: *Rewriting the self. History, memory, narrative*. London, New York: Routledge, 1993, 176.

52 GS VI, 476.

53 LaCapra, D.: *Rethinking intellectual history: Texts, contexts, language*. Ithaca: Cornell University Press, 1983, 18.

54 Ricoeur, i. m., 223, 263.

„végzetszerűség” visszamenőleges folyamatát, de mégsem jut el a cselekményben kibomló konfliktust és tragédiát okozó gyerek származásával kapcsolatos igazsághoz.

Foucault azt a sejtést fogalmazza meg, hogy „a folytonos történelem a szubjektum alapító funkciójának nélkülözhetetlen korrelátuma”,⁵⁵ az pedig, hogy – nyilvánvalóan a vele kapcsolatos emlékeink alapján – képek vagyunk életünk koherens történetét elmondani, szinonimnak látszik identitásfogalmunkkal. A *Remind Me Who I Am, Again* című könyvében Linda Grant leírja, hogy demenciában és emlékezetvesztésben szenvedő anyja hogyan volt kénytelen improvizálni és folyamatosan újra kialakítani az önazonosság igencsak ingatag érzését. Stephen Marcus szerint Freud Dora esetéről adott magyarázatának kontextusában kénytelenek vagyunk arra a következtetésre jutni, hogy „a koherens történet valamilyen módon összefügg a mentális egészséggel. ... E szerint az olvasat szerint – ideális esetben – az emberi élet egybefüggő, koherens történet, melynek minden részlete a magyarázati rendet követi, s amelyben minden ... magyarázatot nyer megfelelő oksági vagy más egymásra következésében”⁵⁶. Mint Marcus és Steedman kimutatják, Freud a logikai egymásra következés rendjébe állította Dora tüneteit és emlékeit, olyan értelmezést kényszerítve rájuk, amelynek maga a páciens ellenszegült és amelyet azóta is sokan vitatnak. Az olyan történet mesélése azonban, amelyben kapcsolatba kerül egymással múlt és jelen, sokak esetében nyilvánvalóan szükséges és a terápia részét alkotó eljárás, s láthatólag ez volt a kényszerítő tényező Sylvia Fraser rekonstrukciójában. Erre sor kerülhet a pszichoterápiás kezelés folyamán vagy írás közben, amelynek Lyotard szerint „mindig van helyreállító értéke a lélek számára a fel nem készültsége miatt, amitől az mindig beszélni képtelen gyerek marad”⁵⁷. Morrison regényében, *A kedvesben* Sethe története akkor lesz elviselhető, amikor az érintett képes megosztani azt Paul D-vel; képes rá, hogy „elmesélje, és csiszolja, és újból elmesélje”⁵⁸, jóllehet itt inkább a meghallgatás, az újra és újra ugyanahhoz az eseményhez való visszatérés a terapeutikus, nem pedig a logikustörténet megkonstruálása. *A kedveshez* és a Perc *W*-jéhez hasonló elbeszélések felismerik, hogy bizonyos történetek nem teljesen rekonstruálhatók, nem foglalhatók teljes egészében egyetlen koherens történetbe: mindig marad bennük valami, ami nem meggyógyítható-helyreállítható, amin nem lehet „túllépni”; Lyotard még az elbeszélés vagy írás helyreállító erejét is kétségbe vonja, figyelmeztetve, hogy „nincs üdvözülés, nincs egészség, s az idő, még a munka ideje sem gyógyír semmire”.⁵⁹

55 Foucault, M.: *L'archéologie du savoir*. Paris: Gallimard, 1969, 21.

56 Marcus, S. 1975. *Representations. Essays on literature and society*. New York: Random House, 1969, 276 sk.

57 Lyotard, 1990, 33.

58 Morrison, Toni: *A kedves*, Budapest: Novella, 2007, ford. M. Nagy Miklós, 162.

59 Lyotard, 1990, 34.

Lyotard az elbeszélésnek a *Nachträglichkeit* kronológiát szétszakító hatását megőrző formája mellett érvelt: ennek megfelelően a „második sokk” (a tizenkét éves Emma bolti élménye) „megelőzi” az elsőt (amikor a nyolcéves Emmát bántalmazta a boltos), és pedig azért, mert csak a második esemény eleveníti fel benne az első emlékét és hatását. Lyotard gondolatmenete szerint a legtöbb elbeszélés „olyasminek a diakroniába helyezését jelenti, ami nem diakrón időben történt, mivel ami korábban történt, az később (az analízisben, az írásban) fejt ki hatást, és mivel a tünet tekintetében későbbi (a második sokk), az »előtt« következik be, ami korábban történt (az első sokk). ... Az elbeszélés megszerveződésének módja a diakrón idő konstitutív elemét alkotja, az idő pedig, amelyet konstituál, a »kezdeti« erőszakot »neutralizáló« hatást fejt ki: megjelenítés nélküli jelent jelenít meg, színre viszi az obszcént... és olyan emlékezetbe visszaidézést visz színre, aminek a nem megfelelő, akronologikus érzélem újraelsajátításának kell lennie.”⁶⁰

Lyotard itt olyan fajta elbeszélés ellen érvel, amely kronológiai rendbe illeszti vissza az erőszakot vagy kegyetlenséget, mondván, ez a rend tagadja, hogy ez az erőszak szétszakítja az idő – hétköznapi józan ész által elképzelt – természetét. Mint Peter Nicholls megmutatja, *A kedves* olyan szöveg, amely az időnek ezt a diszruptív módusát érvényesíti, amikor a meggyilkolt baba „szelleme” egy tizenkilenc éves lány formájában, meggyilkolása sokkoló történetének elbeszélése előtt betör a jelenbe. Az írás olyan formája mellett érvel Lyotard, amely „nem felejt el, hogy létezik a feledésbe merült”, s megpróbálja „megőrizni a maradványt, az elfeledhetetlen elfeledettet.”⁶¹ Később amellet fogok érvelni, hogy Pereg *W*-je ezt a folyamatot érvényre juttató szöveg.

Az emlékezet metaforái

Az eddigiekből világosan kitűnt, hogy metafora használata nélkül lehetetlen elképzelni vagy fogalmakba önteni az emlékezetet és működését. Az egy kultúrán belül – gyakran szinte teljesen tudattalanul – alkalmazott meghatározó metaforák végül a „hétköznapi józan észhez” tartozónak számítanak, és meghatározzák, hogyan gondolható el az emlékezet. Az emlékezetéről mint filmfelvevőről vagy mint a tapasztalatok tárházáról alkotott elterjedt felfogással ellentétes kép rajzolódik ki az „ideghálózatokkal” kapcsolatos újabb keletű vizsgálódásokból: eszerint azok folyamatosan teremtenek és semmisítenek meg emlékeket. Az előző fejtegetések az emlékezet elképzelésének két uralkodó és határozottan megkülönböztethető módjával találkoztunk: az emlék fényképek vagy vizuális képek sorozata, illetve a nyelv vagy az elbeszélés formája.

60 Lyotard, 1990, 16.

61 Lyotard, 1990, 26.

Egyesek egymással összeegyeztethetetlennek tekintik a két modellt: Donald P. Spence szerint az elbeszélés mindig rejt magában „felejtést”, hiszen „a nyelv valószínűleg sohasem adhatja vissza teljesen az álom vagy korai emlék által megjelenített összetett vizuális jelenetet”⁶², és „ami mondható, az esetleg meggátolja annak kifejezését, amire valójában emlékezünk”⁶³. Kijelenti, hogy korai emlékeink vizuálisak, s hozzáteszi:

„Mihelyt mondatok egy konkrét halmaza segítségével fejezzük ki, már meg is változott maga az emlék, s a páciensnek valószínűleg sohasem lesz újra ugyanaz az elmosódott, nem specifikus és romlatlan benyomása. Tehát maga a róla beszélés aktusa önti jellegzetes, de némileg önkényes nyelvi formába a múltat, így ugyanakkor a korai emlék eltorzításában is szerepet játszva. Pontosabban: az új *leírásból* lesz a korai emlék.”⁶⁴

Primo Levi sejtése szerint a gyakran ismételt vagy elbeszélt emlék az „eredeti” emléket eltorzító formát ölt, majd pedig megszilárdul: „Az is igaz, hogy a túl gyakran felidézett és történet formájában kifejezett emlék valószínűleg sztereotípiában rögzül, olyan formában, amely kiállta a tapasztalat próbáját – kikristályosodva, tökéletesen, cizellálva –, amely rátelepszik a nyers emlékezetre, és annak rovására erősödik”.⁶⁵ Az *A Sketch of the Past* című művében így ír Virginia Woolf: „... számomra a jelenetcsinálás a múlt megjelölésének természetes módja. Mindig egy jelenet rendeződött össze: megjelenítő, tartós”.⁶⁶ Leírja, hogy „egy bizonyos levél nélküli bokor, egy csontvázfa a nyárérszaka sötétjében”⁶⁷ testesíti meg féltestvére, Stella halálának emlékét: „A csupasz fa és Jack kínlódása: amikor erre a nyárra gondolok, mindig úgy látom, hogy a kettő egy és ugyanaz”⁶⁸. Elismeri azonban a szubjektum e jelenetek „megcsinálásában” játszott szerepét: ahhoz hasonló, ahogyan *A világítótoronyban* Lily Briscoe „megcsinálja” Mrs. Ramsay festményét, amelyen egyszerre látható múlt és jelen. Woolf, az író – és a többségünk – szerint csak nyelvben jeleníthető meg a vizuális emlék. Ian Hacking idéz egy szakaszt Doris Lessing *The good terroristjából*, amely a főszereplő Alice esetében különösen jól megvilágítja ezt a vizuális jelenetből a nyelvi megformáltságba mutató átmenetet:

„Amikor elkezdett a káprázattól összezavarodni, megpróbálva megragadni valami szilárdat, akkor mindig egyszerűen megengedte magának, hogy ... visszacsúszson gyerekkorába, ahol gyönyörűséggel elidőzött egyik vagy

62 Spence, D. P.: *Narrative truth and historical truth. Meaning and interpretation in psychoanalysis*. New York: W. W. Norton, 1982, 28.

63 Uo., 92.

64 Uo., 280.

65 Levi, P.: *The drowned and the saved*. New York: Summit Books, 1988, 11 sk.

66 Woolf, V.: *Moments of being. Unpublished autobiographical writings*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1976, 142.

67 Uo., 140.

68 Uo., 141.

másik jelenetnél, amelyet simára csiszolt és újra és újra friss színnel festett ki, mígnem szinte olyan történetbe lépett bele, amely így kezdődött: Egyszer volt, hol nem volt egy kislány, neve Alice . . .”⁶⁹

Itt világos, hogy még a vizuális emlék sem marad „tisztá”, hogy az is kifesthető és kicsiszolható kielégítő képé, amelyből aztán történet születhet, s így a vizuális emlék elbeszéléssé változhat. Ellentmondva a közönséges feltevésnek, hogy a korai emlék vizuális vagy „eidetikus”, Hacking azt a sejtést fogalmazza meg, hogy „mindaddig, amíg nem kívánunk képeket, az emlékezés valamiképpen kompatibilis az észleléssel”⁷⁰, továbbá „az emlékezésről mint olyasmiről alkotott közönséges elképzelésünk, ami nyelvtanban van kódolva, jelenetekre emlékezés, azaz gyakran elbeszélve megjelenített, de mindazonáltal jelenetek és epizódok emlékezete”⁷¹. Azért hangsúlyozza ezt Hacking, mert szembe akar szállni azzal az elképzeléssel, hogy míg az emlékezet jórészt valamiféle elbeszélésként működik, mégis vannak különösen intenzív, vizuális „flashback”-emlékek, amelyek közvetlen hozzáférést biztosítanak a múlttal kapcsolatos igazsághoz: szerinte minden emlékezés jelenetekkel és érzésekkel kezdődik, melyek aztán elkerülhetetlenül nyelvbe íródnak át.

Egy már idézett szakaszban Walter Benjamin azt a sejtést fogalmazza meg, hogy az emlékezet „igazi kincsét” alkotó „képek” csak hosszú „ásás” után nyerhetők vissza; egy korai emléket (egy tanévzáró ünnepséget) is leír ennek szemléltetésére, amely már nyelvi természetű vagy szövegszerű:

„Itt, mint néhány más helyen is, szigorúan rögzített szavakat, kifejezéseket, verssorokat találok emlékezetemben, amelyek mint a képlékeny, később azonban megdermedt massa megőrizték magukban egy nagyobb kollektívum és közöttem lejátszódott összeütközés lenyomatát. Ahogyan a jelentőségteljes álmok bizonyos fajtája szavakban az ébredés után is tart, úgy maradtak meg itt is elszigetelt szavak katasztrofális találkozások jeleiként.”⁷²

Benjamin metaforája azt a felfogást idézi fel, amely szerint az emlék szinte az agyba fizikailag bevészt „nyom” („engram”): ezt az arisztotelészi filozófiában gyökerező felfogást Jacques Derrida fejtette ki.⁷³ E metaforában a szavak csaknem tárgyakká váltak, amelyek továbbra is megtestesítik az emlékezethez kapcsolódó érzelmet; Woolf csontvázfájához hasonlóan Benjamin szavai és kifejezései is „az önmagunk életünk során megragadható állapotaival felruházott, mnemikus tár-

69 Lessing, D.: *The good terrorist*. London: J. Cape, 1985, 454.

70 Hacking, 1995, 251.

71 Hacking, 1995, 253.

72 GS VI, 474.

73 L. Krell, D. F.: *Of memory, reminiscence, and writing: on the verge*. Bloomington: Indiana University Press, 1990 és Jacques Derrida: „Freud et la scène de l'écriture”. In: Uő.: *L'Écriture et la différence*. Paris: Éditions du Seuil, 1967, 293–340.

gyak, amelyek olykor korábbi létállapotokat váltanak ki”.⁷⁴ Az emlékezés e nyelvi természetű alkotóelemei azonban nyilvánvalóan nyitottabbak a fordításra és értelmezésre, mint a nem nyelvi természetű képek: Georges Perec több, az 5. fejezetben elemzett korai képe olyan betűk és szavak köré csoportosul, amelyek mintha a múlttal kapcsolatos igazságot testesítenék meg, ám amelyeket, mint később észreveszi, folyamatosan „korrigál”.

Edward Casey leírása szerint a *test* olyan „emlékeztető”, amely a gyönyör és a fájdalom akaratlanul feleleveníthető emlékeit őrzi.⁷⁵ Casey szerint a *test egészen pontosan* megtestesült emlékezet, amennyiben az időben élés élményünk alkotóeleme. Sylvia Fraser a „test révén” való emlékezés folyamatát írja le, amikor újra feleleveníti bántalmazása élményét; Linda Grant pedig egy olyan, Alzheimer-kórban szenvedő férfi esetét írja le, aki elfelejtette, hol parkolt le az autójával, de gyalog sikerült hazatalálnia, mert a teste emlékezett az útvonalra, miközben elméje elfelejtette a lakcímet⁷⁶. A bevésés és a testi emlékezet metaforáit kombináló James Young leírása szerint egyes holokauszt-túlélők arra vágnak, hogy írásuk élményeik tiszta „nyomaként” – s ennél fogva bizonyítékaként – funkcionáljon, a nyelvnek vagy az elbeszélés trópusainak az elkerülhetetlen közvetítése nélkül. Az élmény bevésődött az emlékezetükbe, s arra vágnak, hogy élményük ugyanígy bevésődjék a világba. „Az ő lehetetlen feladatuk ... megmutatni valahogyan, hogy szavaik élményeik anyagi nyomai, s elbeszélésük aktuális létezése okságilag bizonyítja, hogy tárgyai is léteztek a történelmi időben”.⁷⁷

Woolf eltöpreng azon, vajon igaz-e, hogy „az általunk nagy intenzitással átélt dolgok elménkről független létezéssel bírnak”⁷⁸. Az a hit, hogy szent helyek őrzik az ott lejátszódott események emlékezetét, szilárdan él az indián és az ausztráliai bennszülött kultúrákban. Morrison *A kedvesében* Sethe meggyőződése szerint a traumatikus események tovább élnek ott, ahol egykor lejátszódtak, megmaradnak képek, amelyekbe elkerülhetetlenül „belebotlunk”: „Ha egy ház leég, akkor eltűnik, de a hely – a képe – megmarad, és nemcsak az emlékezetemben, hanem ott kinn, a világban is ... ha nem gondolok is rá, még ha meghalok is, annak a képe, amit tettem, vagy tudtam, vagy láttam, ott van kint.”⁷⁹ Figyelmezteti lányát, ne menjen vissza oda, ahol traumatikus esemény történt, mert „a kép ... ott lesz neked, várni fog rád.”⁸⁰ Itt a „hely emlékezete” megismétlődéssel fenyeget, és megakadályozza a továbbmozdulást a jelenbe: Anne

74 Bollas, C. (1993). *Being a character. Psychoanalysis and self experience*. London: Routledge, 33.

75 Casey, E. S.: *Remembering. A phenomenological study*. Bloomington: Indiana University Press, 1987, 173.

76 Grant, L. 1999, 136.

77 Young, J. E.: *Writing and rewriting the Holocaust. Narrative and the consequences of interpretation*. Bloomington: Indiana University Press, 1988, 23.

78 Woolf, 1976, 67.

79 Morrison, 2007, 68.

80 Uo.

Michaels *Fugitive Pieces*-ében ellenben vigaszt ad a szüleit a náci vérengzés miatt elvesztő Jakob számára: „a föld emlékezik”. Később amellet érvelek: az, hogy Michaels egybeolvasztja a valóságos, történelmi eseményeket és a vándormadarak, a mágnesessé vált szikla „emlékezetét”, az emberi cselekvés homályba burkolását jelenti.

Míg különböző *eseményeket* láthatólag más és más módon őriz meg az emlékezet – egyeseket csaknem rögtön megjeleníti az elbeszélés, mások megmaradnak „pillanatfelvételeknek”, megint másokra csak „a test” emlékezik –, s hogy más és más emberek különbözőképpen emlékeznek (egyesek vizuálisan, mások nyelvben, kisgyerekek másképp, mint felnőttek), az emlékezet természetére vonatkozó feltevések nemcsak a személyes identitásra vonatkozó elképzelést, hanem a kultúrának a múltjához való viszonyát, valamint a múltat rekonstruáló elbeszélések természetét és struktúráját is formálják.

A kultúra emlékezete és az emlékezet kultúrája

Ned Lukacher szerint az a posztmodern világ dilemmája, hogy bár „felismeri, hogy a gyászolás tévedésben leledzik”, szüksége van a gyászra; „hogy nem képes emlékezni a transzcendentális alapra, amely újra jelentést adna az emberi nyelvnek és tapasztalatnak, de nem képes abbahagyni a gyászolást valamiféle eredendő emlékezet és jelenlét vélt elvesztése miatt, noha ilyen kétségkívül sohasem létezett”⁸¹. Az „eredendő emlékezet” az eredet egy pillanata emlékezetének a kutatása, Crews »fáradtságos utazása« a »rejtett titok« felé, amely felfedné fájdalmunk forrását; az »eredendő emlékezet« az emberi eredetek mitikus emlékezete is, a kollektív múlt és a veszteség és elkülönülés előtti időszak aranykoráé (Laura Mulvey a „pre-ödipálisról mint aranykorról”⁸² beszél⁸³). Még a legsúlyosabb fajta bántalmazásról és szenvedésről szóló elbeszélések is világosan mutatják annak szükségességét, hogy találjunk ilyen, a fájdalom emléke „előtti” emléket. „A legkorábbi emlékemben” – írja Sylvia Fraser – „gyerek vagyok, apám ágyán fekszem, szexuálisan cirógattatom, de szerencsére nem vagyok tudatában semmilyen fondorlatnak. Akkor gyengéden bánt velem apám. Az volt az én Édenkertem”⁸⁴. A korai boldogság és ártatlanság e megidézése megmutatja, hogyan erősítik köl-

81 Lukacher, N.: *Primal scenes. Literature, philosophy, psychoanalysis*. Ithaca, N. Y.; London 1950: Cornell University Press, 1986, 11.

82 Mulvey, Laura: „Changes: Thoughts on Myth, Narrative and Historical Experience”. *History Workshop* 23 (Spring 1987) 1–19 (11).

83 „A »preödipális« terminus vonatkozhat (a) az Ödipusz-komplexust megelőző pszichoszexuális fejlődés időszakára, amelyben az anyához kötődés a meghatározó, vagy (b) olyan tudattalan pszichoszexuális struktúrára, amelyben az anyához való kötődés, illetve a vele kapcsolatos fantáziák a meghatározóak” (Wright, E.: *Feminism and psychoanalysis. A critical dictionary*. Oxford, UK; Cambridge, Mass., USA: Blackwell, 1992, 345).

84 Fraser, S.: *My father's house. A memoir of incest and of healing*. London: Virago, 1989 (1935), 241.

csönösen egymást az individuális pszichikai és a kollektív kulturális mítoszok: azért olyan erősek, mert a preödipális pontosan az, amire *nem tudunk* emlékezni, ám úgy *szükséges* emlékeznünk, hogy elveszítettük. Azért „leledzik tévedésben” a gyászolás, mert ez a „transzcendentális alap” legalább részben – a jelen szükségleteiből konstruált – mítosz.

Les Lieux de Mémoire című könyvének bevezetőjében a francia történész, Pierre Nora a „valóságos”, „a számára voltaképpen bensőségességet jelentő örökségébe ezer szállal beleszövődő emlékezet”⁸⁵ elvesztését fájlalja. Az „igaz” emlékezet az általa felállított ellentét szerint spontán, szerves, szavakban meg nem fogalmazott hagyományok segítségével szállt nemzedékről nemzedékre, s így kollektív és „objektív”, a „hamis” emlékezet pedig individuális és akaratlagos, és a levéltárhoz vezet, „mindannak a hatalmas és szédítő tárházához, amit lehetetlen emlékezetben tartanunk, mindannak a felmérhetetlen jegyzékéhez, amit szükségünk lehet emlékezetünkbe idézni”.⁸⁶ Az emlékezet helyei (*lieux de mémoire*) – levéltárak, könyvtárak, magnó- és videófelvevételek, számítógépes fájlok, emlékművek, sőt a történelmi regény és dráma – azért váltak szükségessé, mert elvesztek az emlékezetnek a „valóságos” emlékezetet konstituáló közegei (*milieux de mémoire*). Edward Casey felveti annak lehetőségét, hogy „ esetleg már elveszítettük az anamnézisre képes lelkünket, és a gépi memóriában megtestesült kollektív amnézia lépett a helyébe”, s lehet, hogy „elveszítettük a kapcsolatot ... magának az emlékezetnek a ‚földjével’, a néhez agyaggal”.⁸⁷ Nora gondolatmenete szerint a „hagyományos” kultúrák múlthoz fűződő viszonya talán magában foglalta a törés érzését, de „kevésbé a gyökeres különbséget jelentő elkülönülésként, mint inkább a kapcsolat helyreállítását sürgető időbeli távolságként élték meg”.⁸⁸

Itt nemcsak a múlt valamilyen sajátos változata, hanem *egy bizonyos fajta*, nevezetesen az olyan fajta emlékezet iránti nosztalgia is kifejeződik, amely képessé tette bennünket a múlthoz való közvetlen hozzáérésre és az elveszett folytonosságok helyreállítására. Ez a diskurzus implicit módon szembeállítja a természetes, szerves és ösztönös, illetve a mechanikusnak, kikényszerítettnek és megkonstruálnak elképzelt azonosságot. Nora kritikusan viszonyul a „megtalálhatatlan azonosság”⁸⁹ helyreállítására irányuló próbálkozáshoz, amely világosan kitapintható a posztmodern kultúra abbéli törekvésében, hogy megkonstruálja a múlt pontos replikáit; gondolatmenete azonban

85 Nora, P.: *Les Lieux de mémoire*. Paris: Gallimard, 1984, xviii.

86 Uo., xxvi.

87 Casey, E. S.: *Remembering. A phenomenological study*. Bloomington: Indiana University Press, 1987, 3 sk.

88 Nora, 1984, xxxi.

89 Uo., xxxiii.

azon az elképzelésen alapszik, hogy a korábbi kor-
szakok ellenben közvetlenül hozzáfértek a múlthoz,
és nem fragmentálódott identitással bírtak. „A hajdan
történelme-emlékezete esetében a múlt igaz észlelése
azt jelentette, mint úgy tekinteni, hogy valójában nem
múlt el, hogy az emlékezetbe idézés erőfeszítése fel-
támaszthatja...”⁹⁰ Nora itt világossá teszi, hogy a múlt
teljes és közvetlen újra birtokba kerítésének a mítos-
za ugyanúgy eleme a társadalmi ideológiának –
még az ideológiailag magát ártatlannak hirdető dis-
kurzusban is –, mint bizonyos terápiás gyakorlatok-
nak.

Az efféle sóvárgásokat a „preödipális mint az arany-
kor” egyéni pszichés emlékezete is formálja. Az ökoló-
gia és a környezetvédő mozgalmak, a „New Age”-tech-
nikák (például az újjászületés, a sámánizmus és a ter-
mészetes „gyógyítás”), a „hagyományos” kultúrák idea-
lizálása (például a bennszülött amerikai indiánoké) mind-
mind a valamilyen korábbi, ártatlan állapothoz való visz-
zatérés vágyának megnyilvánulásai. Az ilyen vágyak
Marcus-énak az elfojtás freudi elméletével szemben
kifejtett felfogását visszhangozzák: az *Eros and civili-
zation*ben annak a gondolatnak a rehabilitálása mellett
érvel, hogy a visszaemlékezés felszabadító, arra szol-
gáló eszköz, hogy hozzáférjünk annak a kornak az em-
lékezetéhez, amelyben „az ősi-eredendő gyönyörrel
uralma érvényesült”, a *temps perdu* emlékezetéhez,
„amely a kielégülés és beteljesülés időszaka volt”, s ame-
lyet a civilizáció hatására elfelejtettünk.⁹¹ Az ilyen vá-
gyódások politikailag felszabadító, de mélységesen kon-
zervatív célokra is kiaknázzhatók: Lewis Lapham szerint
hasonlóság érhető tetten az 1960-as évek felsza-
badító mozgalmai és az American New Right között:
az egyik fő érintkezési pont a „romantikus árkádiániz-
mus”⁹² – s ugyanebbe az összefüggésbe illeszkedik,
hogy a föld és a *Volk* fémjelezte közösséghez való
visszatérés gondolata volt a náci ideológia egyik leg-
mélyebben vonzó eleme.

Lis Møller szerint „a legtávolabbi múltat összekap-
csolni a legbensőbb vágyainkkal a veszteség és az el-
különülés tagadásának egy módja”⁹³. Maga ez a taga-
dás abban a gondolatban gyökerezik, melyet Mary Ja-
cobus olyan mítoszként írt le és dekonstruált, amely „az
eredetek elméletének a fényében értelmezi újra annak a
társadalmi nemmel bíró alanynak az előtörténetét, me-
lyet szokás szerint anyának nevezünk”⁹⁴. A Casey- és
Nora-féle „igaz” emlékezet-diskurzus (láthatóan tudatta-
lanul) feminin: az emlékezet „talaja” vagy „nehéz
agyaga” „szerves”, „testi”, „ösztönös”, „spontán”, „nem

90 Nora, 1984, xxxi.

91 Marcuse, H.: *Eros and civilization. A philosophical inquiry into Freud*. London: Sphere 1969, 185 sk.

92 Lewis Lapham: „Reactionary Chic: How the Nineties Right Recycles the Bombast of the Sixties Left”. *Harper's* 290 (March, 1995) 31–42.

93 Møller, 1991, 44.

94 Jacobus, Mary: „Freud's Mnemonic: Women, Screen Memories and Feminist Nostalgia”. *Michigan Quarterly Review* 26 (1987) 117–39, 123.

verbális”, márpedig mindezek a terminusok a dekonstruálatlan szembeállítás feminin oldalán helyezhetők el. Mint ilye-nek, világosan sugallják, hogy az elveszett „egység” vagy „közösség” iránti társadalmi-politikai vágyakozás a preödipális képzeletbeli teljességében gyökerezik. Teresa Brennan még távolabb jelöli ki az „eredendő emlékezet” helyét: „a méhközi kommunikáció” valamiféle „húsba vésett emlékezetét” posztulálja a nyelv alapjaként, olyan kor emlékezetét, amelyben nem választotta el időbeli távolság a szükségletet és annak kielégítését: „a hívás és a válasz élménye testi kódokban létezik az anyaméhben”.⁹⁵ Az „igaz” emlékezetet itt az anya testének emlékezeteként jeleníti meg a képzelet: *A kísérteties* című tanulmányában Freud kijelentette: „Ha pedig az álmodozó személy álmában egy helyről vagy egy tájról azt gondolja: »Ez számomra már ismert, ott már voltam egyszer«, úgy értelmezéskor azt az anyai genitáléval vagy az anyaméhkel helyettesíthetjük.”⁹⁶ A méhközi kommunikáció élményére való emlékezés lehetősége annak a meggyőződésnek a legvégletesebb változata, hogy az emlékezet erősíti meg vagy hozza létre az identitást; a feministák törekvése azonban, hogy az anya teste számítson a teljesség és a düadikus egyesülés színhelyének, azzal a veszéllyel jár, hogy „olyan teremtési mítoszokon való infantilis csüggés pózait veszik fel, amelyek egyszerre idealizálják és kárhoztatják is az anyát”⁹⁷. Mint Jacobus rámutat: „a megosztottság vágyat nemz”, „a vágy pedig a közvetítés nélküli anya–lány-viszony visszamenőleges fikcióját nemzi, amely viszony jele a nosztalgia”. Gondolatmenete úgy folytatódik, hogy „sohasem volt korábbi idő, nem volt közvetítés nélküli viszony az alany számára (legyen bár hím- vagy nőnemű), illetve az ödipális definiálta azt visszamenőlegesen. Az anya már mindig is az ödipális által való megosztottságként strukturálódik: nem (illetve csak a pátosz auráját vállalva) számolhatunk erőszakos elkülönüléssel, mert kezdettől fogva be van vésve az elkülönülés.”⁹⁸ Jacobus itt a visszamenőlegesen érvényesítés vagy „utólagosság” fogalmát használja a preödipális egység nosztalgikus fikciójának kritikájában. „Olyan viszony fűz bennünket a múlthoz”, fogalmaz Stuart Hall, „amilyen a gyereket ... ,a törés után’ ... már mindig is fűzi az anyjához”⁹⁹.

A preödipálissal való képzeletbeli azonosuláson alapuló nosztalgia csapdájából kiutat jelent az emlékezetnek az interszubbektivitás – az önmaga és a másik kölcsönös elismerésének fogalmaiban megalkotott – modellje

95 Brennan, T.: *The interpretation of the flesh. Freud and femininity*. London ; New York: Routledge, 1992, 171 sk.

96 S. Freud: „A kísérteties”. In: Bókay Antal–Erős Ferenc (szerk.): *Pszichonálízis és irodalomtudomány. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Filum, 1992, 65–82, ford. Bókay Antal és Erős Ferenc (76 sk.).

97 Helene Moglen: „Redeeming History. Toni Morrison’s *Beloved*.” *Cultural Critique* 24 (1993) 17–40: 28.

98 Jacobus, 1987, 135.

99 Hall, Stuart: „Cultural Identity and Diaspora”. In: Jonathan Rutherford (szerk.): *Identity. Community, Culture, Difference*. London: Lawrence and Wishart, 2003, 222–37, 226.

mellett érvelni. Jessica Benjamin szerint¹⁰⁰ a kezdetektől fogva ez jellemzi az anya–gyerek-viszonyt. Casey azt a sejtést fogalmazza meg, hogy „az emlékek a kezdetektől fogva a másik, elsősorban a gondviselő szülő *képére* formálódnak ki, ugyanakkor a másikra *tekintettel* is, s nem egyszerűen a betű szerinti értelemben véve. Az emlékek kiformálása a másik észben tartásán múlik”.¹⁰¹ Noha mindketten a szülő/szeretett tárgy el-sőségét hangsúlyozzák, valójában az elkülönülés és a kölcsönösség kezelésének folyamatát írják le. Benjamin elméleti és gyakorlati szempontból is érvel a „kötődés anyja” és a „szétválasztás apja” szembeállítás ellen, azt sugallva, hogy az anya–gyerek-viszony éppenséggel az a viszony, amelyben megtanuljuk kezelni a kötődést és az elkülönülést, elismerni a másikat *mint* másikat. Maga az „identitás” szó sugallja az identifikáció, magunknak a másikhoz *mint mintához* igazítása és az önmaga *mint* valami elkülönült, egyénin, a másiktól különböző megalkotása között feszülő dialektikát. Ha az Ödipusz-komplexust valamiféle utazásként képzeljük el, akkor Laura Mulvey szerint a jelenség által felvetett kétségek és ellentmondások „úgy oldhatók fel tartósan, hogy az időbeli folyamatot valamiféle térbeli, az anya/apa körül strukturálódó szembeállításhoz hasítjuk (e mitikus sűrítésben az anya a múlt, az apa a jövő, amely elfojtja a kettő között lehetséges dialektikus viszonyt)”¹⁰². *A kedvesben* Morrison teljesen kibontja a preödipális képzeletbeli óceáni egységbe való visszatérés vágyát, s végül felmutatja, hogy milyen veszélyt tartogat: a kölcsönös azonosulás folyamatában Sethe és a Kedves egybeolvasztják külön-külön identitásukat, annyira, hogy Sethe csaknem megsemmisül. Apja – aki nincs jelen – emlékének köszönhetően lesz képes Denver átlépni a család (fájdalmas és kellemes) emlékeinek tárolójaként működő ház küszöbét, és segítséget és kapcsolatot keresni a külvilágban. *A Kedves* ily módon az elbeszélés helyreállító funkcióját hozza működésbe az elveszett anya–gyermek-kapcsolatnak és a Middle Passage ‚elfeledett’ története traumájának újraélesztésében és felelevenítésében; végül pedig felismeri, hogy az „újraemlékezés” nem lehet betű szerinti ismétlés, hiszen az a múlt csapdájába ejt bennünket, hanem olyan „újrafordításnak” kell lennie, amely megengedi az előrehaladást és a múlt múltként való felismerését. E felismeréseket testesíti meg a következő fejezetben tárgyalt két ön-életrajzi szöveg – Carolyn Steedman: *Landscape for a Good Woman* és Ronald Fraser: *In Search of a Past* – elbeszélésstruktúrája és ideiglenessége. E szövegek a szülők és a gyermekek közti komplex azonosulási folyamatokat is tárgyalják, s az önmaga pedig a múlt

100 Benjamin, J.: *The bonds of love. Psychoanalysis, feminism, and the problem of domination*. New York: Pantheon Books, 1988.

101 Casey, 1987, 244.

102 Mulvey, 1987, 9.

revideálásának és reinterpretálásának folyamatában rekonstruálódik.

Ábrahám Zoltán fordítása

Forrás:

Nicola King: „Memory in Theory. Introduction”. In: Uó: *Memory, Narrative, Identity. Remembering the Self*. Edinburgh: Edinburgh UP, 2000, 11–32.

Beck Ignác (1828–1902 után) tím

Ismeretlen

VIRGINIA WOOLF

Az életrajz művészete

I

Az életrajz művészete, szoktuk mondani – de mindjárt hozzá is tesszük: vajon művészet-e az életrajz? A kérdés talán bolond, és mindenképp kicsinyes, ha belegondolunk abba a szenvedélyes örömbé, amit az életrajzíróknak köszönhetünk. De a kérdés oly gyakran felvetődik, hogy biztos van valami értelme. Valahányszor kinyitunk egy új életrajzot, ott látjuk, amint árnyékát a lapra veti; és halálos lehet ez az árnyék, hiszen a temérdek megírt életből mily kevés marad fenn!

Am e magas halálozási arányt az életrajzíró azzal is magyarázhatja, hogy az életrajz fiatal művészet a fikcióhoz vagy a költészethez képest. Az emberi elme érdeklődése saját maga és mások személyisége iránt kései fejlemény. Angliában csak a tizennyolcadik századtól talált kifejezésre ez a kíváncsiság a magánszemélyek életéről szóló írásokban. És csak a tizenkilencedik századra lett az életrajz nagykorú és bőségesen szaporra. Ha igaz, hogy csupán három nagy életrajzíró élt: Johnson, Boswell és Lockhart, ezt indokolhatja az idő rövidege, és természetesen az olvasókönyvek is megerősítik e védőbeszédet, mely szerint az életrajznak túl kevés ideje volt létrejönni és kifejlődni. Bár nagy a kísértés az okok vizsgálatára – vagyis hogy miért annyi évszázaddal a verset író személyiség után jött csak világra a személyiség, aki prózával tölt meg egy teljes könyvet; vagy miért előzte meg Chaucer Henry Jamest –, jobb, ha a megoldhatatlan kérdést fel sem tesszük, és továbblépünk a mesterművek hiányának okára. Ez abból fakad, hogy minden művészetek közül az életrajz a legszigorúbban szabályozott. Kéznél a bi-

zonyíték: itt áll az előszóban, ahol Smith, aki megírta Jones életét, megragadja az alkalmat, és megköszöni a régi barátoknak, hogy leveleket adtak kölcsön, majd „utoljára, de nem utolsósorban” Mrs. Jones-nak, az özvegynek a segítséget, „amely nélkül”, ahogy írja, „ez az életrajz soha nem készült volna el”. Na már most a regényíró, ahogy arra a biográfus rámutat, egyszerűen annyit mond az előszóban: „E könyv minden alakja a képzelet szüleménye.” A regényíró szabad; az életrajzíró keze meg van kötve.

Itt már hallótávolságnyira kerülünk ahhoz az ismét nagyon nehéz, sőt talán megoldhatatlan kérdéshez, hogy mit értünk azon, amikor egy könyvet művészeti alkotásnak nevezünk? Akárhogy is, különbség van az életrajz és a fikció között – bizonyítja ezt, hogy maga az anyag más, amelyből készülnek. Az egyiket barátok: tények segítségével írjuk; a másikat a művész minden megszorítás nélkül hozza létre, kivéve azt, amelyet ő maga bármi okból jónak lát betartani. Ez bizony különbség; és jó okkal hihetjük, hogy a múltban az életrajzírok nem szimpla különbségnek, hanem nagyon kegyetlen különbségnek találták.

Az özvegy és a barátok kemény feladatot rónak a szerzőre. Tegyük fel például, hogy a zseniális férfiú erkölcstelen volt, hirtelen haragú, és hozzávágta a csizmáját a szobalány fejéhez. Az özvegy azt mondta: „Mégis szerettem; gyermekeim apja volt; és semmiképp sem szabad kiábrándítani a közvéleményt, aki rajong a könyveiért. Takarja el; hagyja ki”; a biográfus pedig engedelmeskedett. Így a viktoriánus életrajzok többsége olyan, mint a Westminster Abbey panoptikumában jelenleg őrzött viaszszobrok, amelyeket a temetési menet hordoztak végig az utcán: képmások, amelyek simasága csupán felületesen hasonlít a koporsóban fekvő testhez.

Aztán a tizenkilencedik század végén fordult a kocka. Ismét nehezen feltárható okokból az özvegyek szélesebb látókörűek lettek, a közvélemény pedig szenvedélyesebb érdeklődésű; a képmás többé nem hatott meggyőzően, és nem elégítette ki a kíváncsiságot. Az életrajzíró ekképp bizonyos mértékű szabadságra tett szert. Legalábbis utalhatott rá, hogy voltak hegek és ráncok a halott arcán. Froude Carlyle-ja semmiképp sem rózsáspirosra pingált viaszmaszk. És Froude nyomán eljött Sir Edmund Gosse, akinek volt mersze kimondani, hogy saját apja esendő emberi lény volt. Edmund Gosse nyomán pedig a jelen század korai éveiben megérkezett Lytton Strachey.

II

Lytton Strachey olyan fontos alakja az életrajzírás történetének, hogy itt muszáj szünetet tartanom. Hiszen három híres könyve: KIVÁLÓ VIKTORIÁNUSOK, VIKTÓRIA KIRÁLYNŐ és ERZSÉBET ÉS ESSEX

olyan szintű munkák, amelyek egyszerre mutatják, mire képes és mire nem képes a biográfia. Így többféle válasz lehetőségét vetik fel arra a kérdésre, hogy az életrajz művészet-e, és ha nem, akkor miért. Lytton Strachey szerzőként szerencsés pillanatban született. 1918-ban, amikor először tett kísérletet a biográfiára, a műfaj új szabadságfokaival együtt igazán vonzónak tűnt. Egy magafajta író számára, aki szeretett volna verset vagy drámát írni, de kétségei voltak saját kreativitásának erejét illetően, az életrajz ígéretes alternatívának tűnt. Hiszen végre el lehetett mondani az igazat a holtakról; a viktoriánus kor bővelkedett figyelemre méltó alakokban, akiket nagymértékben eltorzítottak a képmások, amelyekkel bevakolták őket. Újrateremteti őket; olyannak mutatni őket, amilyenek ténylegesen voltak – e feladathoz a költőéhez vagy a regényíróéhoz hasonló tehetség kellett, de nem volt szükség arra a találékony képzeletre, amit Strachey hiányolt magából.

Megérte megpróbálnia. És a Kiváló Viktoriánusokról írt rövid tanulmányait kísérő heves felháborodás és érdeklődés jelzi, hogy képes volt Manninget, Florence Nightingale-t, Gordont és a többieket úgy életre kelteni, ahogy senki, mióta meghaltak. Ismét élénk viták középpontjába kerültek. Gordon tényleg ivott, vagy az csak kitaláció? Florence Nightingale a hálószobájában vagy a nappalijában vette át a Becsületrendet? Bár Európában háború dúlt, Strachey ezekkel az apróságokkal felkavarta a közvéleményt. Keveredett a düh és a nevetés; igényelték az újabb kiadásokat.

De hát ezek rövid tanulmányok voltak, amikhez némiképp hozzá tartozott a karikák összes túlzó vonása és elrajzoltsága. A két nagy királynő, Erzsébet és Viktória életét illetően Strachey ennél ambiciózusabb feladatra vállalkozott. Soha nem kapott nagyobb esélyt az életrajz, hogy megmutathassa, mire képes. Ezúttal ugyanis olyan szerző állította próba elé, aki képes volt kihasználni a műfaj által elnyert összes szabadságot: nem voltak félelmei; bizonyította, hogy briliáns; és beletanult a szakmájába. Az eredményből kiviláglik az életrajz természete. Hiszen azután, hogy mindkét könyvet újraolvasta, ki vonná kétségbe, hogy a VIKTÓRIA diadalmas győzelem, míg az ERZSÉBET hozzá képest kudarc? Ráadásul a két művet összehasonlítva úgy tűnik, hogy nem Lytton Strachey vallott kudarcot, hanem az életrajz művészet. A VIKTÓRIA lapjain az életrajzot mesterséggént kezelte; alárendelte magát korlátainak. Az ERZSÉBET esetén viszont művészetnek tekintette az életrajzírást, és semmibe vette a korlátokat.

Folytassuk azonban, és tegyük fel a kérdést, mi vezetett minket e következtetésre, és milyen érvek támasztják ezt alá. Először is világos, hogy a két királynő nagyon eltérő problémák elé állítja életrajzíróját. Viktória királynőről mindent tudni lehet. Minden, amit tett, és majdnem minden, amit gondolt, a köz tudomására jutott. Soha senkit nem ellenőriztek szigorúbban és nem

hitelesítettek pontosabban, mint Viktória királynőt. Az életrajzíró nem találhatta ki őt, hiszen minden pillanatra vonatkozott valami dokumentum, amellyel az elképzelés összevethető. És Viktóriáról írva Lytton Strachey alávetette magát ezeknek a feltételeknek. Maximálisan kihasználta, hogy a biográfus hatalmában áll válogatni és viszonyba helyezni, de szigorúan tartotta magát a tények világához. Írásában minden állítás igazolt; minden tény hitelesített. Az eredmény pedig egy élet, ami olyan szolgálatot tesz az öreg királynőnek, mint amilyent Boswell tett az öreg szótárkészítőnek. A jövőben Viktória királynő Lytton Strachey Viktória királynője lesz, éppúgy, ahogy Dr. Johnson is Boswell Johnsonja. A többi változat idővel elhalványul és eltűnik. Bőséges lakoma volt, és a szerző, miután végzett vele, kétségkívül igyekezett továbblépni. Ott volt Viktória királynő stabilan, valóságosan, kézzelfoghatóan. De korlátozott volt, semmi kétség. Nem tudná-e azonban az életrajz a költészet intenzitását megvalósítani, a dráma izgalmát, mégis megőrizve sajátos erényét, ami a tényekből fakad – szuggesztív realitásérzékét, tulajdon kreativitását?

Erzsébet királynő szinte tökéletes alanyként kínálkozott a kísérlethez. Nagyon keveset tudunk róla. A társadalom, melyben élt, oly távoli, hogy az akkori emberek szokásai, motivációi és még a cselekedetei is mintha tele volnának különcséggel és homállyal. „Milyen művészettel fúrhatjuk be magunkat e különös lelkekbe? e még különösebb testekbe? Minél világosabban látjuk, annál távolibbá válik ez az egyedülálló univerzum” – jegyzi meg Lytton Strachey az egyik első oldalon. Mégis nyilván ott volt az alvó, félig nyílt, félig rejtett „tragikus történelem” a királynő és Essex történetében. Úgy tűnt, minden rendelkezésre áll egy olyan könyvhöz, amely mindkét világ előnyeit egyesíti, amely megadja a művésznak a képzelet szabadságát, de képzeletét tényekkel segíti; egy könyvhöz, amely nemcsak biográfia, hanem művészeti alkotás.

A kombináció mégiscsak működésképtelennek bizonyult: a tény és a fikció nem volt hajlandó elegyedni. Erzsébet soha nem lett valóságos abban az értelemben, ahogy Viktória királynő valóságos, és mégsem lett fiktív abban az értelemben, ahogy Kleopátra vagy Falstaff fiktív. Az ok szemlátomást az, hogy a túl kevés ismeret miatt a szerzőnek a képzeletére kellett hagyatkoznia; de valamennyi ismeret mégiscsak adott volt, ez tehát kontrollálta a képzeletét. Így tehát a királynő a tény és a fikció kétértelmű világában mozog, sem megtestesülten, sem testetlenül. Egy krízis nélküli tragédia ürességének és erőfeszítéseinek benyomását teszi ránk, ahol a jellemek találkoznak, de nem ütköznek össze.

Ha ez a diagnózis igaz, akkor kénytelenek vagyunk azt állítani, hogy a baj magával az életrajzzal van. Ez a műfaj ugyanis feltételeket szab, és az a feltétel, hogy tényeken kell alapulnia. Életrajzi tényen pedig olyan

tényeket értünk, amelyeket a művészen kívül más személy is igazolhat. Ha a szerző művészként talál ki tényeket – olyan tényeket, amelyeket senki másnak nem áll módjában igazolni –, és megpróbálja ezeket a másik típusba tartozó tényekkel vegyíteni, a kettő elpusztítja egymást.

Úgy tűnik, a VIKTÓRIA KIRÁLYNŐ-ben maga Lytton Strachey is észlelte e feltétel szükségességét, és ösztönösen engedett neki. „A királynő életének első negyvenkét évét” – írja – „bevilágítja a nagyszámú és változatos minőségű, hiteles információ. Albert halálával azonban leereszkedik a fátyol.” És amikor Albert halálával leereszkedett a függöny, és hibádzott a hiteles információ, Strachey tudta, hogy az életrajzírónak kötelessége alkalmazkodni. „Be kell érniük egy rövid és összegző beszámolóval” – írja; és az utolsó éveket gyorsan le is tudja. De Erzsébet életének egészét sokkal vastagabb fátyol rejti, mint Viktória utolsó éveit. Strachey mégis figyelmen kívül hagyta saját felismerését, és következő lépésként nem rövid és összegző beszámolót, hanem teljes könyvet írt azokról a különös lelkekről és még különösebb testekről, akikről hiányzott a hiteles információ. Saját érvelése alapján a kísérlet eleve kudarcra ítéltetett.

III

Eszerint viszont amikor a biográfus panaszkodott, hogy megkötik a kezét a barátok, levelek és dokumentumok, ezzel az életrajzírás szükséges elemére tapintott rá; és ez egyszersmind szükségszerű megszorítás is. Mert a képzelt figura szabad világban él, ahol a tényeket kizárólag egyetlen ember igazolja – maga a művész. Hitelességük a szerző elképzelésének igazságában rejlik. Az elképzelése által teremtett világ ritkább, intenzívebb és egyneműbb, mint az a világ, amely javarészt más emberek által biztosított hiteles információból áll össze. E különbség miatt nem hajlandó keveredni a kétféle tény; ha találkoznak, elpusztítják egymást. Szemlátomást az a konklúzió, hogy senki sem hozhatja ki mindkét világból a legjobbat egyszerre; választanunk kell, és viselnünk választásunk következményeit.

Bár az ERZSÉBET ÉS ESSEX kudarc a fenti következtetéshez vezet, maga a kudarc, épp mivel egy bátor, és nagyszerű szakértelemmel véghez vitt kísérlet eredménye, további felfedezések felé nyitja meg az utat. Ha hosszabb életű, bizonyára maga Lytton Strachey bányászta volna ki a telért, amelyet feltárt. Így viszont olyan utat mutatott meg nekünk, amelyen mások haladhatnak. Az életrajzíró kezét megkötik a tények – ez így van; de ha ez így is van, joga van az összes hozzáférhető tényhez. Ha Jones hozzávágta a csizmáját a szobalány fejéhez, Islingtonban szeretőt tartott, vagy egy éjszakai tivornyázást követően részegen találták

egy árokban fetrengve, akkor a szerzőnek szabad ezt elmondania – legalábbis olyan mértékben, ahogy azt a becsületsértési törvény és a jóérzés megengedi.

Ám ezek a tények nem olyanok, mint a tudományos tények, amelyeket egyszer felfedeznek, és azután nem változnak. Ezek ki vannak téve a véleményváltozásoknak; és ahogy az idő változik, úgy változnak a vélemények is. Amit korábban bűnnek tekintettek, az mára a pszichológusok által feltárt tények fényében talán csak balszerencse; talán kíváncsiság; talán sem egyik, sem másik, pusztán jelentéktelen gyengeség, amely egyik szempontból sem számít túlzottnak. A nemi szerepekre helyezett hangsúly az élő emlékezet során is változott. Ennek következtében megsemmisül egy csomó halott anyag, amely az emberi arc igazi vonásait még mindig homályban tartja. Sok régi fejezetcímről – egyetemi évek, házasság, karrier – kiderül, hogy fölöttébb önkényes és mesterséges tagolások. A hős valódi léte nagy valószínűséggel egész más pályát követett.

Így hát az életrajzírónak előttünk, többiek előtt kell járnia, mint a bányászkanárnak, próbálgatva a léggörty, kimutatva a hamisságot, valótlanságot és az elavult konvenciókat. Igazságérzete legyen eleven és ágaskodó. És megint csak: mivel olyan korban élünk, mikor újságok, levelek és naplók ezrével szegeznek kameráikat minden irányból minden szereplőre, a szerző készüljön fel, hogy ugyanazon arc erősen ellentmondó verzióit kell feldolgoznia. Az életrajz tere kitárul, ha a messzelátóval eldugott zugokba is bekandikálunk. És mégis, ebből a változatosságból nem a zűrzavar zendülését hozza majd ki, hanem még gazdagabb egységet teremt. És megint csak kivédhetetlenül előkerül a kérdés: ha oly sok mindent tudunk, amit korábban nem, akkor szükség van-e arra, hogy a nagy emberek életét rögzítsük. Nem az igaz-e inkább, hogy bárki, aki élt, és az élete hagyott némi nyomot, érdemes az életrajzra, amely éppúgy rögzíti kudarcait, mint sikereit, a szerény és a nevezetes mozzanatokat egyaránt? És mi a nagyság? Mi a kicsinység? Újra kell értékelnünk az érdemről vallott nézeteinket, és új hőseket kell találnunk csodálatunk tárgyául.

IV

Így hát a biográfia karrierje még csak most kezdődik; hosszú és aktív élet vár rá, ebben biztosak lehetünk: nehézségekkel, veszélyekkel és kemény munkával teli élet. Mindazonáltal afelől is bizonyosak lehetünk, hogy ez az élet más lesz, mint a költészeté vagy a fikcióé: kisebb feszültséggel jár. Épp ezért teremtményeinek nem elrendelt sorsa a halhatatlanság, amit a művész megadhat saját teremtményeinek.

Úgy tűnik, erre máris vannak bizonyítékok. Még a Boswell által teremtett Dr. Johnson sem él oly soká, mint

Shakespeare teremtménye, Falstaff. Micawber és Miss Bates szinte biztos, hogy túlélnek Lockhart Sir Walter Scottját vagy Lytton Strachey Viktória királynőjét, mert az előbbieket időtállóbb anyagból gyúrták. A művész képzelete intenzitásának legfelsőbb fokán kiegészíti a tényből azt, ami mulandó, és abból épít, ami maradandó; de az életrajzírnak el kell fogadnia a mulandót: abból építkezni, azt beledolgozni munkája anyagába. Sok enyészik el; kevés marad fenn. Így hát arra a következtetésre jutunk, hogy a biográfus mesterember, nem művész; és hogy műve nem műalkotás, hanem valami köztes, átmeneti képződmény.

Mégis, ezen az alacsonyabb szinten az életrajzíró munkája felbecsülhetetlen; nem köszönhetjük meg neki eléggé, amit tőle kapunk, mivel képtelenek lennénk teljesen a képzelet intenzív világában élni. A képzelet olyan képesség, amely hamar kifárad, és pihenést és felüdülést igényel. De a fáradt képzelet számára a megfelelő táplálék nem az alacsonyabbrendű költészet vagy a kisszerű próza – azok eltompítanak és megrontanak –, hanem a józan tény, a „hiteles információ”, amelyből a jó életrajz készül, ahogy azt Lytton Strachey is megmutatta. Mikor és hol élt az igazi ember; hogy nézett ki; fűzős vagy gumírozott csizmát hordott-e; kik voltak a nénikéi vagy a barátai; hogyan fújta ki az orrát; kibe volt szerelmes; és hogyan; és mikor végül meghalt, ágyban, keresztény módon hunyt-e el, avagy...

Az életrajzíró, aki elmondja a valós tényeket, kiszűri a nagy dolgokat a sok apróság közül, és úgy formálja meg az egészet, hogy számunkra is kirajzolódjanak a körvonalak, többet tesz képzeletünk ösztönzéséért, mint bármely költő vagy regényíró, a legnagyobbakat kivéve. Kevés költő és író képes a feszültség olyan magas fokára, amely valósággal ajándékozta meg az olvasót. De szinte minden életrajzíró, aki tiszteli a tényeket, sokkal többet adhat nekünk, mint egy újabb tény a gyűjteményünkbe. A teremtő tény adhatja nekünk; a termékeny tény; a tény, amely sugall és nemz. Erre is van egyértelmű bizonyíték, hisz gyakorta előfordul egy életrajz olvasása közben, hogy a könyvet félretéve agyunk hátsó zugában bizonyos jelenetek fényesen megmaradnak és egyes szereplők tovább élnek; azután pedig egy vers vagy regény olvasása közben magunk is meglepődünk rajta, hogy már ismerősként bukkannak elő.

1932

Szlukovényi Katalin fordítása

Forrás:
Virginia Woolf: *The Art of Biography*. In: *The Atlantic Monthly* 163, 1939, 506–510.

Ismeretlen

Ismeretlen

Ismeretlen

Emlékezet és anticipáció

Lélektani és teológiai észrevételek

Az alaptézis könnyen összegezzhető: emlékezetünket anticipációk – elővételezések – formálják, vagy másként: emlékeinket remények teszik lehetővé, rostálják meg és modellezik. Megint másként: aki előtt már nem nyílik jövő, annak emlékei megkövülnek. Mindez lélektanilag alátámasztható és teológiailag rendkívül fontos. A továbbiakban ezt az alaptételt szeretném kifejteni és szemléltetni, mégpedig három lépésben.

Tartsanak velem, amikor az első, elméleti részben kiterjesztem az alaptézist. Másodikként kövessék végig gondolatmenetem kockázatosabb elbeszélő passzusát, amelyben egy hipotetikus ember emlékezetét írom le tartalmi szempontból elegendő, szabadon választott példákkal – talán az önök életéből, talán a sajátomból. Harmadsorban egy rövid, summázó szakaszra készüljenek: ebben eredményeimet és nyitott kérdéseinket szeretném összesíteni. Egészében persze – felesleges volna megindokolnom, miért – csupán arra vállalkozhatom, hogy szűk metszetében mutassam fel az átélt valóság emlékezetének szerkezetét és funkcióit.

1. Emlékezet és anticipáció – elméleti tézisek

Múltunk alkotóelemei olyanok, mint a színes üvegdarabkák egy kaleidoszkóp belsejében: számuk és formájuk meghatározott. Ott vannak, mennyiségük nem növelhető és nem csökkenthető. Az általuk kirajzolt kép azonban változhat. A múlt megmásítható.

A jövő építőkövei a múltban rejlenek. Azt reméljük, hogy nem akadályozzák meg jövőnket, nem rombolják le további életünket. Aki szabad az eljövendőre, a múlt felé fordulva joggal remélheti, hogy múltjának összetevőiből sikeres élet kerekedik ki, ezért félelem nélkül kutathatja és elemezheti őket, művelhet történetírást a vétkek tudatában, beszélhet arról, ami szégyennel tölt el bennünket, s vizsgálhatja felül a múltból alkotott ítéleteket. Aki nem szabadon fordul a jövő felé, aki már csak saját magára gondol, aki nem látja többé, hogyan tovább együtt, s nem hiszi, hogy biztosan sikerülni fog, aki már nem remél jövőt sem a társadalomnak, sem az emberiségnek, az kopott síneken közlekedik: sablonos magyarázatok rabságában él, ezek segítségével rakja össze a múlt saját élete szempontjából lényeges elemeit. Így törnek szét barátságok és házasságok, ezért

gyűlölik egymást népek és népcsoportok, így rögzül szorongás és előítélet, nemzeti érzés és egyházi-felekezeti arrogancia. Így szakadnak fel a múlthoz kötődő neurozisek. Így történhet meg, hogy senki sem szakít előítéleteivel. Így élnek vissza a hagyomány dicséretével és üznek csúfot a valódi hagyományból. Ekkor az emlékezet mozdíthatatlan summázatokból áll: nem ad életet többé, hanem raktárrá züllött. Már senki sem ragad meg „alkalmakat” – „occasions”, írtam pár éve *Memory and Hope* [Emlékezet és remény] című könyvemben –, amelyekből új utak nyílnak emlékezetem lapangó tartalmai felé és ösztönzések érkeznek arra, hogy újraértelmezsem gazdag hagyományom és kultúráim bizonyos részeit. Márpedig aki lemondott az „alkalmakról” és nem néz szembe velük, az már ma halott, legyen bár külsőleg mégoly élő kortársunk. Hiszen már nem él, már nincs jelen az életben, és számára Isten sem mozdul többé. Múltja megkövült: az öndicsőítés, a kis győzelmekre való emlékezés elképzelt – vagy valóságos, de jelentéktelen – okain kívül csak félelmeket tartogat.

Képzelnék csak el: mintha – metaforikusan szólva – számtalan drótból álló, vastag huzalköteggel volnánk összekötve, mintegy a koponyánk hátsó részén, s ez közvetítené tapasztalataink és szerzett tudásunk teljes gazdagságát. Egy részével, néhány kiválasztott elemével kapcsolatot létesítettünk, de a tapasztalatok többségét nem használjuk. Ha nincsenek újabb csatlakozók kialakítására ösztönző „alkalmak”, „occasions”, akkor emlékezetünkhöz, s így kultúránkhöz és hagyományunkhoz is egyre kisebb számú, főként rutinszerű kapcsolódáson keresztül férünk hozzá. Vajon mi vezérli a kiválasztást? Jó volna tudni. A mi kérdésünk is ez, és kíváncsian keressük a megoldást: ki tudná megmondani, hogyan forgatható el a kaleidoszkóp úgy, hogy megváltozzék a múlt és megtörténjék a megbocsátás.

A dolog azonban ennél is bonyolultabb. A hozzánk eljutó tartalmak – ha mégoly érthető „alkalmak” közvetítik is őket: nagyobbak, például a háborúk vagy Csernobil, vagy kisebbek, amilyen egy régi barátnőnk levele, egy madár vagy egy gyermek –, azok a tartalmak tehát, melyek akkor tudatosulnak, ha emlékezetünket használjuk, mintegy szóra bírjuk, a tulajdonképpen, a ténylegesen megtörtént események redukciójaként érkeznek el. Végső soron mindenre csak összegzésekben emlékezünk. E jelenséghez számos megjegyzést kellene fűznünk, hiszen a mai neurobiológusok megállapítása szerint egyelőre nincs rá magyarázat – tudniillik arra a képességünkre, hogy komplex élményeket értelmesen összegezzünk: tömören beszámoljunk egy hosszabb nyaralásról vagy találóan jellemezzünk egy másik embert. Ez a robusztus képesség a ránk leselkedő legnagyobb veszély is egyben: nemcsak tapasztalatokat summázunk, hanem szerzett tudást is, ezeket pedig annál könnyebben tároljuk emlékezetünkben, minél rövidebb az

összegzés. Az a közismert nézetkülönbség, amely az újabb neuropszichológiában egyfelől a dualista-interakcionista iskola, s kivált legélesebb hangú képviselője, Sir John Eccles, másfelől pedig egy úgymond materialista identitáselmélet követői között áll fenn, nem pusztán az alkalmazott módszerről folyó vitában csúcsosodik ki, hanem legfőképpen az alábbi kérdésre vonatkozik: hogyan magyarázható meg lélektanilag az oly sokoldalú tapasztalás integrációja megfelelő summázat révén?

Az emlékezetkutatás története – Hermann Ebbinghaus-tól az orosz Alexandr Luriján át Wilder Penfieldig, a vakmerő sebészig, aki negyven évvel ezelőtt elektromosan stimulálta egy tudatánál lévő epilepsziás beteg halántéklebenyeit, s ezzel az emlékezeti tevékenység hihetetlen mértékű fokozódását idézte elő – napjainkig legalább néhány kézzelfogható és kérdésünk szempontjából jelentős eredményt hozott. Közülük csupán a rövid és a hosszú távú emlékezet megkülönböztetéséhez kapcsolódó újabb felismeréseket említem, így az egyikből a másikba való áttevődés szervi – ti. a hippocampusban történő – lokalizációjának lehetőségét, valamint azokat az elméleteket, amelyek az interferencia általi, egészségeseknél is fellépő emlékezetzavart írják le: amikor új, tanult információk megzavarják a hosszú távon tárolt tartalmakat (*long term storage*). A régi tapasztalati bölcsesség, jelesül hogy az információfelvétel – vagyis a tanulás – során előálló boldogságérzet elősegíti az emlékezetben való megőrzést, ma nyilvánvalóan közelebb kerül a fiziológiai magyarázathoz. Eszerint a hippocampusnak és a vele szomszédos agyi területeknek tulajdonított kettős funkció nem egyéb, mint az érzelmek ellenőrzése és újonnan felvett információk átvitele a memóriába. Ezzel, úgy tűnik, nem csak a „vidám tanulásra” kaphatunk magyarázatot, hanem ellentettjére is: arra, hogy miért felejtjük el a kellemetlenséget, s hogy negatív érzelmi kontextusban miért raktározunk el kevesebb információt.

Mai tudásunk szerint a neuronális kapcsolatok bonyolult hálózata hierarchikusan – osztályokban és sémákban – tárolja az információkat, s inkább tér- és időbeli, valamint oksági összefüggésekre emlékszünk, mintsem érzelmekre. Sokkal jobban emlékszünk kórházi tartózkodásunkra, mint a műtét utáni fájdalmakra, hamarabb egy baleset lefolyására, mint a vele járó sokkhatásra és dühre. Ma már könnyebben belátjuk, hogy lezárt eseményekre rosszabbul emlékszünk, mint olyanokra, amelyek továbblépést ígérnek, a jövőre nyílnak. Épp erről szeretnék most beszélni. Sokan azért felejtnek el kétes magatartásmódokat, sőt nyilvánvaló igazságtalanságokat is, mert a háború véget ért és nem ismétlődhet meg többé. Mindennek vége, a zsidóirtásnak, a túsok lelövésének, ők maguk nem voltak szemtanúi sem térben, sem időben, minden elmúlt. Gyorsan aláírtak egy papírt, továbbadtak egy parancsot, semmi több.

Annak idején félelemérzetet keltett, de a tér- és időbeli szituációnak nem volt jelentősége, törlődött tehát az emlékezetből. „Már nem emlékszem” – mondják ma sokan. Am ha létezik még jövő, ha élnek még a társak, s ha mindezeknek volt és jelenleg is van látható nyoma, akkor az emlékezet aktív marad, jóllehet szűkítő és összegző módon működik.

Az előbbi politikai utalásomhoz jól illeszkedik az a rettenetes mondat, amelyet Jaspers *Pszichopatológiája* idéz Nietzschétől: „Ezt tettem – mondja emlékezetem; ezt nem tehettem – mondja büszkeségem. Végül az emlékezet enged.” Filozófiai és morális kijelentésről, nem pedig lélektanilag, s még kevésbé neuropszichológiailag igazolható állításról van szó – ám etikai jelentősége annál nagyobb, sőt, alighanem politikai súlya is. Ráadásul egy magától értődő, igaz és etikai szempontból kényes jelenségre utal: nyilvánvaló, hogy a túléléshez felejtésre van szükségünk. Felejtés nélkül nincs lelki egészség. Az előbbi hasonlattal szölv: ha egyszerre az összes „dróttal” volnánk összekötve, nem maradnánk életben. Hogyan függ össze felejtés és elfojtás, téves kapcsolás és őszinte emlékezés? – erre a későbbiekben még vissza kell térnünk. Végül pedig arra az összefüggésre vagyunk kíváncsiak, amely múlt, reménység és megbocsátás között áll fenn.

A téziseinket összefoglaló elméleti rész végén megkockáztatom, hogy észrevételeinket az egyes emberről és a „huzalkötegről”, amely bekapcsolja a hagyományba, csoportokra és közösségekre, egyházakra, kultúrára és vallásokra is kiterjeszthetjük. Az átvitel persze módszertani kockázatokat rejt, de korántsem lehetetlen. Bár kollektív emlékezetről csak metaforikus értelemben beszélhetünk, kétségtelen, hogy létezik csoportokat, kultúrákat és egyházakat létrehívó és meghatározó emlékezet, amely sokak visszaemlékezéseinek sumázatában halmozódik fel. Az összegzések folyamatos továbbadása, az átvitel vagy áramlás helyét több helyütt is „sztorinak” neveztem. Fontos, hogy saját, egyéni „sztorinkat”, de még inkább a másokéval közös, valódi, tulajdonképpen „sztorit” ne csak ismerjük, hanem „be is lakjuk”. Ha „sztorink” egyes részei már nem jelentenek semmit, ha már nem igazán lakályosak, ideje volna megszabadulnunk tőlük: nemzeti történelmünk egyes szakaszaitól, a bibliai teremtéstörténetektől, a Lukács-evangélium karácsonyi történetétől (Jézus születéséről, Lk 2) vagy saját élettörténetünk egyik-másik részétől. Sokkal szegényebbek volnánk nélkülük, de talán szabadabbak is. Am ha e történetekhez életünk megoldatlan kérdésein, sőt, vétkeinken keresztül is kötődünk, nem tudunk egykönnyen megszabadulni tőlük. Mindenekelőtt mások akasztják őket nyakunkba, s nem hagyják, hogy lerázzuk történetünket, mivel történetünkről, „sztorikról” ismernek ránk. A zsidók ezt sokkal metszőbb tapasztalatként élték át saját törté-

nelmükben, mint mások, mivel az üldözések és pogromok idején nem menthették magukat „hitehagyással”, mint a keresztények, akik egykori *lapsus*okként később visszatérhettek a győztesek hitére. Vagy végeredményben a bűnösök sorsába zárt politikai foglyok volnának azok is, akiknek „sztorijában” a szereplők zsidókat gyilkoltak le? A megélt – de utólag letagadott – „sztorihoz” osztársadalmi és egyéni szinten is hozzátartozik, hogy mások felelősségét hordozzuk. S ha e történetre már nem is emlékszünk teljes egészében, mások emlékezete épp azokat a részeit őrzi meg, amelyeket elfelejtettünk vagy szívesen tekintenénk elintézettnek. Az emlékezet hordozója változhat, de másokban ott leselkedik az ítélet „sztorink” felett.

2. Egy elképzelt ember emlékezete

A fenti elméleti téziseket – néhány más, hasonló megfontolással együtt – egy elképzelt ember emlékezetén szeretnénk kipróbálni és szemléltetni. Erről az emberről (meglehetősen tudománytalanul) egyes szám első személyben fogok beszélni, de az olvasó menet közben bizonyára észreveszi majd, hogy elbeszélésem korántsem végig önéletrajzi fogantatású, s hogy hipotetikus emberünk itt jellemzett állapotát sokszor az ellentéte felől is meggondolom – majdnem úgy, mint ha két emberről, a feltételezett sors kétféle lehetőségéről volna szó. Alkalmadtán azt is érezni fogja, hogy talán róla, az olvasóról, vagy épp más emberekről beszélek. Emlékező alanyunk prizmáján keresztül az emlékezet és az anticipáció működésének néhány példáját vesszük szemügyre. Az alábbiakban nem is törekszünk többre.

Felnőtt emlékezetem születésem előtt meghozott döntések nyomait hordozza. Nem ötlött-e fel bennem időről időre, hogy valójában nem akartak: nem kívánt gyermek voltam? Ez a sebhely – nemkívánatos személy vagyok, vesztes vagyok – megzavart minden új tapasztalatot és minden újonnan megszerzett ismeretet, márpedig emlékezetem ebből a két, nagyon is különböző alkotórészből áll. Mások könnyebben boldogulnak, mint én, hiszen fajtám és bőrszínem is meghatároz, még mielőtt dönthetnék magamról. Őseim történetének homályában nincs-e vajon szükségem szilárd pontokra, legendákra, mítoszokra, amelyek utólag is igazolják, hogy értékes vagyok, miként Alex Haley tette Amerika fekete lakosságával *Gyökörek* című nevezetes könyvében? Vagy épp fordítva volna? Emlékezetembe már első cselekvésem előtt beépült a győzelem. Minden nehézség dacára önálló vagyok, mert – ameddig visszatekinthetek egyáltalán – már szüleim és az ő szüleik is önállóak voltak: csupa sikeres figura vezető pozíciókban, boldog házasságok, beteljesült életutak. Nem érzem magam kevesebbnek náluk, közülük való vagyok, hiszen szüleim akartak, szabad-

ságot és szeretetet kaptam tőlük. Kultúrámat és fajtámat tekintve sincs másként: nyilvánvaló, hogy a győztesekhez tartozom.

Sorsdal

Vannak persze, akik lent pusztulnak,
gályák súlyos evezői mellett,
mások fenn a kormány körül szárnyak
röptét látják s csillagok birodalmát.

Vannak, akik ónos végtagokkal
tengnek az élet kusza gyökérzetében,
vannak, akikre ott vár a székük
a szibilláknál, a királynőknél
s mint otthonukban, úgy pihennek
könnyű fejjel, könnyű kézzel.

Ám a lenti életekből árnyak
nyúlnak fel a másik életekbe,
mind mi könnyű, úgy tapad a nehézhez,
mint a földhöz és a levegőhöz.

Rég felejtett népek fáradtságát
nem tudom szemhéjamról lelőkní,
sem riadt lelkeimtől eltakarní
messze csillagok vak zuhanását.

Annyi más sors szála fut az enyémmel,
játszik a lét és mind egybekuszálja;
több hát osztályrészem, mint ez élet
karcsú lángja vagy e lenge hárfa.

(Hugo von Hofmannsthal)¹

Születésemre nem emlékszem ugyan, de ott nyugszik emlékezetemben. A „bent” és a „kint” egyszeriben életem kérdésévé vált. Meg kellett tanulnom, hogy belül vagyok, magam vagyok a Bent, s hogy a többiek kívül vannak; anyám melle vagy a cumisüveg nem része testemnek. S ha akkor rosszul tanultam meg valamit, kárát életem végéig viselem. Az emlékezet magával hordozza. Már annak idején kialakult és eldőlt, hogy mit kezdek ma az emberek és a dolgok közelségének és távolságának problémájával, mit teszek, ha el kell szakadnom szeretett személyektől és helyektől. Talán Istent is a bent és a kint átélésének előzetes meghatározottsága szerint élem át, s nem kerülhetem meg a kérdést: hogyan lehetséges, hogy míg Istent a keleti hagyományban, Benáreszben legbelül keresik oly erősen, Ábrahám Istenét (nálunk, zsidóknál, keresztényeknél és muszlimoknál) előbb kívül kell meghal- lanunk – messziről jön, kintről, sokak számára pedig mindig ott is marad, végső soron hallótávolságon kívül, némán.

Keresem tovább emlékezetem alapmintázatát. Jöttek azok az évek, amikor meg kellett tanulnom, hogyan viszonyuljak helyesen testemhez, mígnem pontosan

¹ Keresztury Dezső fordítása.

tudtam, hogy térdemen a horzsolás és az azt elkísé-
rő fájdalom nem én vagyok, de az enyém – s mégis
kérdés, hogy ma már csakugyan tudok-e különbséget
tenni fájdalommal és önmagam között. Aztán eljött a
nyelvtanulás ideje, életem legerőteljesebb tapasztalata
az idegen elsajátításáról, más emberek gondolkodásá-
nak és érzésének átvételéről. S ezekben az években
vésődött emlékezetembe anyám nőiségének és
apám férfiasságának első élménye – ebben a három-
szögben kellett megtanulnom élni. Szorongásokkal,
reményekkel, elismeréssel párosuló vágyak formáló-
tak bennem, immár szabadon azonosulhattam velük,
belső készletre érzékennyé váltam a versengésre,
a szeretetre és a gyűlöletre, a tekintélyre és a sza-
badságra – mindezek életem, közelebről pedig törté-
nelem- és kultúraszemléletem alapvető összetevői. És
ugyancsak ezekben az években – amikor apám oly
fontos volt számomra – értesültem arról is, hogy Is-
ten: Atya. Újra meg kellett tanulnom a különbségté-
telt, és ma is kérdés, hogyan éljek együtt emlékeze-
tem tartalmaival oly sok ember között, akiknek Isten-
ről alkotott különféle gondolatai már akkor, az isko-
laskor előtt elnémultak bennem. Félő, hogy amit
a zsidók és a keresztények Istenről mondanak, s amit
a felnőttek zömmel félreértenek, azt mi is félreért-
jük, már attól, hogy beszélünk. Más szóval: félő, hogy
amikor az emberek „Istent” mondanak, többnyire
valami másra gondolnak, mint arra az Istenre, akire a
Biblia gondol. Vagy élesebben fogalmazva: attól tar-
tok, hogy amikor számos bibliai hely Istenről beszél,
mást ért rajta, mint magát az Élőt, akit Ábrahám és
Jézus látott.

A nyelv értékek ismeretére és tiszteletére tanított.
Megtanultam másokra gondolni és jót tenni velük. Tö-
rekednem kellett rá, hogy előmozdítsam és gyara-
pítsam a jót, a szépet többre tartsam a csúnyánál, a tisz-
tát a piszkosnál. Mindezt kényszer és fenyegetés nélkül
tanultam meg, nem hallottam veszélyesen kicsinyes ígé-
reteket arról, hogy Isten majd megjutalmaz érte – legfel-
jebb azt mondták, cselekedetem Istennek tetsző, s ez
alighanem így is van. A jóra és az erőre vetett pillan-
tásom máig hatással van arra, ahogyan a történelem-
re tekintek: örömmel töltönek el az alkotó, jószándékú
emberekről, gondolataikról és tetteikről szóló híradá-
sok és szövegek summázatai, eszményképeimre találok
bennük és azonosulok velük. Történeteiket sajátjaim-
ként, legalábbis saját történetem kívánatos előzményei-
ként olvasom. Szeretném, ha a kultúra történelmi emlé-
kezetem e jó, azonosulásra méltó mozzanataiból állna; sőt,
talán azt is, ha a történelem életadó és üdvöt hozó esemé-
nyek összefüggő láncolata volna – afféle üdvtörténet,
amely viszonylagossá teszi és háttérbe szorítja a halált, a
szenvédést, a gyűlöletet és a háborút.

Amikor idősebb lettem, már majdnem felnőt, megta-
nultam különbséget tenni pubertáskori álmok, valódi re-

mények és jövőbe mutató feladatok között. Nem csak az a fontos, hogyan dolgozok fel benyomásokat és tudnivalókat, hanem az is, amit akarok és teszek: magam is segíthetek létrehozni egy darabka történelmet, felhasználhatok, de formálhatok is emlékezettartalmakat, s így hozzáadhatok valamit a kultúrához. Ugyanakkor számos érték megkérdőjeleződött bennem, egyszersmind szenvedek az azonosulás és az elköteleződés tengernyi lehetőségétől. Mire neveljük gyermekeinket? Fiatal felnőttként ez a kérdés foglalkoztatott. Vajon a korábbi nemzedékeknek nem volt könnyebb dolguk? Milyen reményeket ébresszünk, hogy elősegítsük a kulturális és emlékezeti tartalmak helyes kiválasztását? Melyeket érdemes megőrizni, melyeket kell megtagadni és végleg sutba dobni, melyek módosíthatók közülük? Ez a kérdés a más kultúrákkal, kivált a harmadik világgal való találkozás után vetődött föl bennem.

Keresés közben – ma is ezzel telnek napjaim – fájdalommal tapasztalom olyan információk és emlékezeti tartalmak felbukkanását, amelyek megzavarják a jó és az erős felett érzett örömet. Már nem az athéni modellt tartom legtöbbre: a szép, arányos testalkatú, nagyjából harmincéves férfi és a szép, kecses, sportban és tudományban egyaránt kiváló nő eszményét. Már történelmet sem azért olvasok, hogy az erő és az önmegvalósítás ábrázolását keressem. Túlságosan is nyomasztó volt, ahogy tönkretette a nacionalizmus mérge, igencsak kétséges és sokszor valóban gonosz emberek és gondolatok eszményítése a politika- és egyháztörténetben, a rasszizmus tébolya, a történelemhamisítás és a gondolati terror. Lassacskán felfogtam, hogy e rombolás javarészt már felnőttkorom kezdetére esik: jelen volt a félelmekben és fenyegetésekben, bebörtönzésekben és elhurcolásokban, a lángoló városok pincéiben és – évekkel később – a fehérek s nemritkán a feketék fajgyűlöletében, a félelem és a gyűlölet felszításában Keleten és Nyugaton, abban, ahogy fehér emberek a szenvedés, az éhezés és a kiszákmányolás zavaros elegyét állították elő, s ahogy a harmadik világ lakói saját embertársaikat fosztották ki könyörtelenül. Mindezt saját szememmel láttam és örökre megőrzöm emlékezetemben. S ezzel együtt azt is, amit nem láttam: gázkamrára váró embertömegeket a vasúti rámpán, halomra lőtt milliókat Oroszországban, a meggyilkoltakat Mao Kínájában – amikor nálunk a kis vörös könyvet olvasták –, Vietnam halottait és a még élő latin-amerikaiakat. A történelmi emlékezet bennem zajló interferenciája átrajzolja az elődeimről alkotott képet családomban, az egyetemen és az egyházban, de megváltoztatja a tiszteletre méltó görög egyházatyák és a nagy filozófusok képét is, akárcsak a nagyszerű műalkotásokét, amelyeket Európában, Ázsiában és Afrikában csodálhattam meg. Szinte belső kényszert érzek, hogy bennük az életemet meghatározó iszonyú emlékezeti tartalmak tanúit

keressem, s ezáltal már-már a szenvedésre való összpontosítás önromboló állapotába kerülök. Azért, mert nem tudok és nem akarok felejteni.

Az emlékezettartalmak súlya nemcsak a politikában és a történelemben, hanem személyes életemben is nyomaszt. Az analitikus pszichoterápia csaknem kizárólag a szabadságtól megfosztott emlékezet zsarnokságával, ezzel összefüggésben pedig a bűn kérdésével és a létezés értelmével foglalkozik. A pszichoanalízis voltaképpen célja az interferenciák, a téves kapcsolások szétválasztása és a summázatok feloldása. A terápiás cél a szabadság reménye, amelyről a bevezetőben szóltam, az a reménység, hogy a kaleidoszkóp elforgatása más képet tesz láthatóvá. Ahhoz, hogy „sztorimat” belakthassam, szabadságra van szükségem. A teológia és a mérőben evilági pszichoterápia ennyiben mélyen összefügg bennem. Ezért a politika és történelem szférájában is a terápiás módszerek érdekelnek.

Már réges-rég felnőttem, gyermekeim és unokáim vannak, első doktoranduszaim ma már jó ideje professzorok, diákjaim régóra lelkészek és tanárok, noha orosz Matrjoska-baba módjára még magamban hordozom azt a kétéves, ötéves, tizenkét, tizenhét és harmincöt éves embert is, akiről beszéltem. Sok tekintetben továbbélem mindegyik életet. Az Istenről való beszéd mindet elkísérte: Isten az emlékezetben rejlik, „az időben lakozik”, saját időmben, de másokéban is, megelőzve engem. Hogyan válogassam szét az emlékezet összetevőit e beszéd, az Istenre irányuló szó világánál? Isten nem felelős emlékezetem förtelmes tartalmaiért, de részese a borzalmaknak és a borzalmak történetének. E történelem általunk ismert szakasza Ábrahámától napjainkig rajzol hatalmas ívet, amelyet egészében átfogni soha nem leszek képes. Csak egyes részleteit észlelhetjük és beszélhetjük el vagy éppenséggel summázhatjuk. Az ilyen összegzésekre való képességünk az ember önállóságára és alighanem hübriszére utal. Az ember túlon túl hamar válik az emlékezettartalmak summázatainak foglyává.

Egyedül az „alkalmak” óvnak meg a vallásos eszmék elkérgesedésétől, a kliséktől. Emlékezetem és az általam is képviselt csoport emlékezetének tartalmai általuk válnak újra elevenné. Az „alkalmak” idézik elő az újrafelismerés pillanatát: azért ismerem rá újólag a történetekre, helyzetekre és képekre, mert az „alkalmak”, az „occasions” szembesítenek velük. Újra felismerem, hogy mit jelent: Jézus a kereszten függött, Ábrahám bízott Istenében, a tékozló fiú apja befogadta a hazatérőt. Természetesen mindent bizonyos nézőpontból látok. Észlelésem nem másodlagos a bibliai történet perspektívájához képest, hanem vele együtt nyit új távlatot. Amikor Karl Jaspers úgy határozza meg az emlékezetet, mint „tartósan jelenlévő és alkalomadtán tudatossá váló készségek tárházát”, akkor voltaképp ezek a készségek aktualizálódnak az Istenről való be-

széd és a jövőbe vetett remény távlatában. Saját nézőpontomat ma már igencsak feltételesen jellemzi a versenyképes, erős, szép emberek „athéni modellje” – annál inkább a „jeruzsálemi modell”, mely szerint az igazi ember nem a nagy Góliát, hanem a kis Dávid; a Megfeszített, nem pedig Pilátus. Ez a perspektíva – ahogy a fenomenológusok mondják – saját „életről” teremt. Szűkebbet, mint a felvilágosult emberé, aki megteheti, hogy életének, „sztorijának” eseményeit, de éppígy a történelmi borzalmakat és bűnöket is úgyszólván önmagukban szemlélje, oksági rendbe foglalja és ekként viszonylagossá tegye. E látásmódra persze a hívő zsidó és keresztény is képessé válhat: a nyugati kultúra és műveltség részeseként gyermekkorától fogva begyakorolhatta, ezért hát sajátjának tekintheti és védelmébe is veheti. Csakhogy nem ez az igazi nézőpontja. Nem ígér feltétlen szabadságot a történelem kíméletlen átvilágítására, a bűnöket tudatosító történetírásra, mivel benne Isten reményei leszűkülnek az emberi lehetőségekre, s így az emlékezetet felszabadító elővételezések helyébe valószínűségek kalkulációja és mérlegelése lép. Nem állítom, hogy úgy akarok élni, mint a New York-i zsidó taxisofőrök, akik a szombat bejövetelekor hazamennek és a Talmudot olvassák, s csak a következő héten állnak újra munkába. De szűk látószögük korlátozottságán és koncentrációján, e sajátos prizmán keresztül talán nagyobb mélységeket és tágabb reményhorizontot látnak, mint a külső megfigyelő, akinek nincsenek ilyen kötöttségei. Nem, talán senki sem tudna már ennyire szoros közelségben élni az Írásokkal, ilyen erős kötelékben a zsidó Isten és tóraszerető választottai legszemélyesebb történelmével. E közvetlen, kezdeti naivitásunk a múlté. Am ha tudatosan a fentebb jellemzett látószögre szorítunk, visszanyerhető egy második naivitás.

Megpróbáltam bemutatni egy elképzelt – részben hozzám, részben Önökhöz, de bizonyára másokhoz is hasonló – ember emlékezetének, félelmeinek és anticipációinak rajzolatát és működését. Ami engem illet, a mondottakkal kapcsolatban még legalább három dolgot szeretnék megtanulni, mielőtt megöregednék, esetleg megvénülnék:

1. Szeretnék szabadon reménykedni Isten igazában és igazságosságában, és szeretnék ekként emlékezetem önkínzó, mazochista megbüntetése nélkül nyitottnak lenni a múlt realista, adósságomat tudatosító szemléletére.

2. Felejtés helyett megbocsátást szeretnék tanulni. Mert a megbocsátás visszatekintő remény – azt reméli, hogy a múlt darabjai nem rombolják le jövőnket.

3. Önmagam és mások számára is szeretném megtanulni az *ars moriendi*t, mivel a távlat, amelyről beszélek, bölcsesség. A teológia legelsőbbben és legvégül bölcsesség, csak útközben foglalkozik tudományosan az egyházi emlékezettartalmak veszélyes sum-

mázatainak optimális elrendezésével. A munkája során visszanyert naivitás, a második naivitás bölcsességi természetű, ezért a halállal szemben sem lesz tanácstalan.

3. Eredmények és nyitott kérdések

1. A múlt mozzanatait nem lehet megváltoztatni. Az emlékezetben csak a tudás redukcióinak, summázatainak, az egykor átéltek összegző hipotéziseinek formájában jelennek meg, legyen szó saját élményvilágról vagy más, távolabbi emberekről.

2. A summázatok tárolása a kora gyermekkori tapasztalatok függvényében, hierarchikusan és nézőpontok szerint elrendeződő osztályok, illetve sémák szerint történik. Azonosulások és szorongások, az önbecsülés és a büntudat különböző formái határozzák meg a summázatok egymáshoz viszonyított jelentőségét, s a jövő elővételezésétől függ, hogy milyen mértékben hívhatók elő az emlékezetből. A tér- és időbeli, valamint az oksági összefüggéseket előbb idézzük fel, mint az érzelmeket. Csupán arra emlékszünk, hogy voltak érzelmeink, s hogy indulatok fűtöttek bennünket, de ezek valódi tartalmára csak akkor emlékeznénk vissza, ha a jelenben megismétlődne ugyanaz az érzelem, ugyanaz a fájdalom. Ez a magyarázata oly sok vétkes feledésnek és elfojtásnak, de a hamis kapcsolásoknak is, amelyeket meg kell különböztetnünk az elfojtásoktól.

3. Lezárult események – olyan „sztorik”, amelyeknek nincs jövőjük – könnyebben törölődnek emlékezetünkben. Ez a világ tragikumának egyik oka: aki jövő nélkül pusztult el, azt az emlékezet sem őrzi többé. A hívők számára tehát fontos, hogy szó essék Isten emlékezetéről, amelyben megőrződik az elfeledett.

4. Hasonlíthatatlanul kevesebb emlékezettartalmat használunk fel, mint amennyi a rendelkezésünkre áll. A jövőbe vetett remény olyan „alkalmakra” (occasions) irányítja tekintetünket, amelyek rejtetten jelen lévő emlékezettartalmakat szólaltatnak meg és az elmúlt események állóképeinek revíziójára szólítanak fel. Bibliái és más – történetünk szempontjából meghatározó – mozzanatok váratlan „újrafelismerését” idézik elő. Következésképp a megismerés útja sokszor a megtapasztalttól a lényeges felé vezet.

5. Élettörténetem beépülése az Ábrahámtól napjainkig tartó történelembe nem egyéb, mint egy „sztoriban”, emlékezettartalmak áramlásában való lakozás, amely sohasem emelkedhetik saját nézőpontja fölé. A betagolódás mindig fenntartja a hitvallás perspektíváját: Isten az időben lakik, s az ő békéjéé, az ő jogáé és igazáé lesz az utolsó szó. Ez a távlat az emberiség emlékezetének terápiája: szabaddá tesz mind a múlt bűneit tudatosító történetírásra, mind a megbocsátásra, mind pedig a jövő konstruktív alakítására. Egyéni megfelelője a pszichoanalitikus terápia.

S végül a nyitott kérdések:

Ha helytálló a hasonlat, miszerint kultúránk embere a felvilágosodás előtt afféle csőlakó volt, s amikor visszatekintett, a múlt nagy alakjai mintegy csoportba tömörülve jelentek meg előtte; s ha a hasonlatot továbbszöve az állítjuk, hogy ezt a csövet az újkorban mintegy felülről hasították föl, hogy ily módon lehetővé vált az időbeli távolságok és összefüggések felismerése, s hogy a sajátunk mellett más csöveket is megpillantottunk – akkor bizonyára azt is joggal jelenthetjük ki, hogy az újkorban egyfelől nagyszerű szabadság köszöntött be, másfelől hatalmas veszély állt elő. Óhatatlanul felvetődik a kérdés: nem szükséges-e ma – minthogy nem tudunk élni a választás szabadságával – szándékosan bebújni az Ábrahámtól a Názáreti Jézuson át korunkig tartó történelembe, voltaképp tehát egy csöbe, meghatározott emlékezettartalmak áramlásába vagy, miként az amerikai filozófus, Josiah Royce nevezte, a (végső soron üdvtörténeti emlékezetű) tudatfolyamba? Ez az akaratlagos betagolódás, önkorlátozás épp erre az áramlatra – más lehetséges áramlatok értékelésének mellőzésével – egyfajta „második naivitás” volna. Ami engem illet, szeretném megtanulni ezt.

2. Hogyan lehetséges az együttélés olyan emberekkel, akik úgymond nem részesültek terápiában, akik szabadsághiányban, megkérgesedett summázatokból élnek. Mi köt össze bennünket velük? S még inkább: mi köti össze a merőben eltérő emlékezetű és hagyományú csoportokat, népeket és kultúrákat? Amikor Ernst Troeltsch a közös „kötelező köteléket” kereste, Novalis *A kereszténység avagy Európa* című írására utalva úgy vélte, a legkülsődlegesebb egység Európa és Észak-Amerika kulturális áramlatainak egysége, bár valójában csak elfödi a belső feszültségeket. Az emberiség egységéről azonban végképp nem beszélhetünk. Ma nem más a helyzet? Túl minden kultúrán, etnikumon és valláson, vajon nem köt-e össze bennünket az emberiség túlélésének veszélyeztetettsége miatti szorongás? A kötelék látomása a jövőből érkezik. Hogyan írhatja fölül emlékezetünk tartalmait? Aki remél, az tudja leginkább, hogyan forgatható el a kaleidoszkóp, s mit tehetünk azért, hogy az emlékezeti tartalmak, a múlt eseményei ne rombolják le jövőnket.

Mártonffy Marcell fordítása

IRODALOM

- Creutzfeldt, O. (1981): Philosophische Probleme der Neurophysiologie. In: Rössner (szerk.): *Rückblick in die Zukunft*. Berlin, 256–278.
Jaspers, K. (1923): *Allgemeine Psychopathologie*. Berlin/Heidelberg.
Jones, H. O. (1985): *Die Logik theologischer Perspektiven*. Göttingen.
Kaufman, G. D. (1987): *Theologie für das Nuklearzeitalter*. München.

Ritschl, D. (1967): *Memory and Hope*. New York/London.
Ritschl, D. (1984): *Zur Logik der Theologie*. München.
Ritschl, D. – Jones, H. O. (1976): »Story« als Rohmaterial der Theologie.
München.

Forrás:
Dietrich Ritschl: Gedächtnis und Antizipation. Psychologische und
theologische Bemerkungen. In: Jan Assmann – Tonio Hölscher (szerk.):
Kultur und Gedächtnis. Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1988, 50–64.

Ismeretlen

WOLFGANG MÜLLER-FUNK

Elbeszélés, emlékezés

*A kulturális és a kollektív emlékezet
narratológiájáról*

*Tudnunk kell hallgatni. Nem elmondani
mindent, ami történt. Rengeteg szörnyűség
történik velünk. Vannak, akiknek beszélni
kell róluk, másoknak hallgatniuk kell.*

(Esterházy Péter)¹

Az itt következő fejtegetések² két elméleti konstrukciót kapcsolnak össze. Ezeket – ti. a narrativitás³ és a kulturális emlékezet elméleteit – főként a német nyelvű kultúratudományokban ritkán vonatkoztatják egymásra. Elsősorban arról van szó, hogy az emlékezet minden formája kimondva-kimondatlanul retrospektív, vagyis más idejű elbeszéléseken alapszik, amelyek az elbeszélés ideje és az elbeszélő idő (a cselekvés ideje) áthidalhatatlan kettősségének a megszüntetésére törekszenek. Ha az emlékezet és az emlékezés az önmaga (*Selbst*) megértésének kulcsa, akkor az önzonosság minden formája a lehetetlent idézi és állítja elő. Áthidalja a különbséget a felidézés aktusa, valamint a felidézett események, érzések és benyomások között.

Az emlékezet és az emlékezés hagyományos elméletei feledni igyekeznek ezt az elvi különbséget, amely az emlékezés sajátja. A gyakorlati-politikai szférától eltér-

1 Beszélgetés a szerzővel, Budapest, 2004 április.

2 Jelen írás az alábbi tanulmány bővített változata: Wolfgang Müller-Funk: Erzählen und Erinnern. Zur Narratologie des kollektiven Gedächtnisses. In: Vittoria Borsó – Christoph Kann (szerk.): *Geschichtsdarstellung. Medien – Methoden – Strategien*. Köln: Böhlau, 2004, 145–165.

3 Mieke Bal: *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*. Toronto: TUP, 1997.

rően, amelyet – legalábbis énképe szerint – az ésszerű döntéshozatal jellemez, a felejtés és az emlékezés között elméletileg nem választhatunk, mivel e kettő egyazon érem két oldala.⁴ A hagyományos kultúrák a szimbólumok és a jelek örökkévalóságának eszméjét részesítik előnyben, míg velük szemben a modern társadalmak avantgárd szellemi kezdeményezései (mint amilyen a modern és a posztmodern szubjektivitás a maga egészében) arra hajlanak, hogy felszámolják a jeleket és a szimbólumokat, és mindent egy (állítólagos) nullpontról kezdjenek újra.⁵ Hagyományos elgondolás szerint a monumentalizált emlékezet gátolja és feltartóztatja a visszaemlékezés nyitott és bizonytalan folyamatát, amely már nem kötődik rögzült tartalmak hosszú időre szóló és megbízható elraktározásának képzetéhez oly módon, ahogy ezt a könyvtárról vagy egy nagy teljesítményű számítógépről vagy Istenről véljük. Isten ugyanis – a metafizikai tételmondat szerint – sohasem felejt.

A tárolás és a gyűjtés metaforáját úgy is felfoghatjuk, mint önvédelmet a kísértetiessel szemben, amelyet Sigmund Freud Schelling nyomán és E. T. A. Hoffmann *A homokember* című elbeszélését elemezve vizsgált. A tárolás és a gyűjtés szilárd és megbízható egzisztenciával kecsegteti az emlékezés alanyát, aki a változó időtől függetlenül biztosnak és védettnek érzi önazonosságát. A többé-kevésbé tökéletes emlékezet fogalma és az állandó, megbízható, teljes, önmagát uraló szubjektum eszméje kölcsönösen feltételezi egymást. Ha lemondunk az emlékezet mint mindent megőrző tárház képzetéről, akkor az erős és szilárd szubjektum eszméjétől is búcsút kell vennünk. Ebből a fejleményből, melyet a modernség embere önmagán tapasztalt meg, legalábbis Goya és Hoffmann óta önként adódik a kísérteties színrelépése. A preromantikus festők és a késő romantikus költők szembenéznek megtört identitásukkal és az ijesztő jelenésekkel, a modern szubjektum megbízható útítársaival. Ennyiben az emlékezés szerkezetébe írt konstruktivitás és diszkontinuitás a legerősebb érv a töredezett szubjektum gondolatának alátámasztására. Assmann kulturális emlékezetfogalmát bírálva Vittoria Borsò – Derrida „différance”-szal kapcsolatos megfontolásai nyomán – úgy határozta meg az emlékezet médiumát, mint a lehetőség terét, amely csak az emlékezés bizonyos formája révén aktualizálható.⁶ Eszerint az idő mindig beíródik a kulturális emlékezet médiumába, amely az aktualizálás állandó, de diszkontinuus folyamataként írható le. Utóbbi az elbeszélés és az újraelbeszélés mozzanata indítja el, vagy másként: az elbeszélés és az emlékezés egyazon összetett kulturális valóság kétféle, a kultúra összetettsé-

4 Harald Weinrich: *Lethe – Kunst und Kritik des Vergessens*. München: Beck, 1997. (magyarul: *Léthé. A felejtés művészete és kritikája*. Budapest: Atlantisz, 2002, ford. Mártonffy Marcell).

5 Renate Lachmann: Kultursemiotischer Prospekt. In: Anselm Haverkamp – Renate Lachmann (szerk.): *Memoria. Erinnern und Vergessen*. München: Fink, 1993.

6 Vittoria Borsò: Gedächtnis und Medialität. Die Herausforderung der Alterität. In: Vittoria Borsò – Gerd Krumeich – Bernd Witte (szerk.): *Medialität und Gedächtnis*. Stuttgart: Metzler, 2002, 23–53.

gének mértékétől függő metszete. A médiumok olyan formákként ragadhatók meg, amelyek az elbeszélések tartalmát korántsem pusztán közvetítik és megjelenítik, hanem éppenséggel a legkülönfélébb módokon létrehozzák.⁷ A különbség Libeskind berlini Zsidó Múzeuma (s valamelyest a New York-i Ground Zero-hoz készült, az eredetihez képest persze jóval gyengébb változatban kivitelezett terve) és Eisenmann hagyományosnak mondható emlékműve között az észlelés eltérő retorikai struktúráját és az emlékezés művészetén belüli elkülönböződést jelképezi.

A kultúra mint azonosságok és különbségek létrehozásának a helye és szimbolikus tere többé-kevésbé hierarchikus – megmutatózó vagy rejtőzködő – elbeszélések dinamikus összekapcsolódásaként fogható fel, amelynek nem csupán visszatekintő, hanem előretekintő vagy célelvű összetevője is van. Az elbeszélések azt írják le, hogy hogyan alakul a világ, a „szimbolikus formák” világa.⁸ A kultúrának ezeket a szimbolikus formáit már Gianbattista Vico is két síkon elemezte: a diakrónia és a szinkrónia síkján. Előbbit a jelképes ritualizálás aktusai közül a temetés, utóbbit a házasság jeleníti meg.⁹ Minden kultúra olyan szimbolikus és narratív közösségként fogható fel, amely magába foglalja a halottakat is (akikkel történelmi egységet alkot) és ismétlődő, hosszú életű formákkal szimbolizálja az említett emberi kapcsolatokat – amely tehát egyidejű egységet szavatol.

A kultúrák közti különbségek és a mindenkori kultúrában zajló változás együtt jár a szimbolikus és a narratív formák átalakulásával. Nem azt állítjuk, hogy nincs ‚valóság’ – fájdalom, halál, háború, éhség, kizsákmányolás¹⁰ –, hanem azt, hogy e valóság csak sajátos narratívákön és ezek merőben sajátos médiumokban és műfajokban való megmutatkozásán keresztül fogható fel. S ha így áll a dolog, akkor az esztétikai ítélet egy olyan kritikai elmélet részének, visszaépülő alkotóelemének tekinthető, amely távolságot feltételez az emlékezetbe idézett esemény és az emlékezés általános kulturális mintája között. Ezzel szemben a ‚kulturalista’ kiindulópont, amely a politikát és a természetet a kultúrában oldja fel¹¹, két okból is félrevezető. Egyrészt azért, mert kultúrává változtatja át a ‚valóságot’ (semmi más nem létezik, csak kultúra), másrészt azért, mert felszámolja a politikai reflexió kategóriáját, holott ez minden kritikai elmélet megkerülhetetlen feltétele, legyen szó a kultúratudományok bármiféle reflexív fordulatáról.

7 L. még Herbert Hrachovec – Wolfgang Müller-Funk – Birgit Wagner (szerk.): *Kleine Erzählungen*. Wien: Turia&Kant 2004, 7–10.

8 Ernst Cassirer: *Philosophie der symbolischen Formen* [1953]. Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, 1994.

9 Vö. Friedrich Kittler: *Eine Kulturgeschichte der Kulturwissenschaft*, München: Fink, 2000, 19–43.

10 Vö. Geoffrey Hartman: *Das beredte Schweigen der Literatur. Über das Unbehagen an der Kultur*. Angolból ford. Frank Jakubzik, Frankfurt/Main: Suhrkamp, 2000, 32 k.

11 Terry Eagleton: *Was ist Kultur? Eine Einführung*. Angolból ford. Holger Fliessbach, München: Beck, 2001, 7.

Különböző kultúrák tehát az önleírás vagy önreflexió különböző módozatait és modelljeit hívják létre, különféle szimbolikus mintákat és jellemzőket bontakoztatnak ki. Ami a Soát illeti, az esemény valóságának eltávolítása és a politikai reflexió mellőzése visszataszító döntésnek bizonyult, különösen a német nyelvterület kritikai gondolkodása számára. Az elmúlt évek vitáját arról, hogy hogyan emlékezzünk a Soára és hogyan ábrázoljuk, a náci koncentrációs táborok valóságga alapozta meg. Csakhogy a múltról folytatott korábbi nézetütköztetésekkel szemben most először állítják középpontba esztétika és politika, emlékezés és elbeszélés összefüggését.

A saját kultúra vizsgálata minden esetben egyfajta önleírásként értelmezhető, mivel a leírás már eleve része annak, amit leírunk. A „cultural studies”-nak ez a típusa a politika és a társadalom hagyományos elemzésétől eltérően – Mieke Bal nyomán szívesebben használom a „kultúraelemzés” kifejezést¹² – a saját kultúra, valamint a rá jellemző viselkedésformák és elbeszélésmódok kritikus szemléletén alapszik. Látószöge rendszerint a virtuális idegené, aki lehet például utazó, egy emigráns kultúra képviselője vagy etnológus. Amikor az esszéíró Lichtenberg, a német felvilágosodás e szabad poétája kijelenti, hogy a Kolumbuszt felfedező ember rossz felfedezést tett, nézőpontváltást hajt végre.¹³ Gyanítom, hogy az angol *cultural studies* és a posztkoloniális elmélet kontextusában létrejött tanulmányok és könyvek többsége a Lichtenberg által leírt tükröszimmetrikus álláspontra helyezkedik. Ugyanakkor örököseit megkülönbözteti Lichtenberg indiánjaitól az a képességük, hogy kulturális sajátosságaikról, a hatalomról és az uralmi formákról szóló történeteiket saját maguk beszéljék el. Homi K. Bhabha, Stuart Hall és Edward Said művei a valódi kívülálló szemszögéből megalkotott kritikus „nyugati” narráció példái. E kívülálló immár nem a hozzá érkező idegeneket szemléli, hanem „hibrid” pillantással saját körükben figyeli meg érkezésüket.

Ellentétben az etnocentrikus önmegbizonyosodással, amelynek értelmében például a Habsburg Monarchia a multikulturális Európa ősképe volt, a globalizáció a lisszaboni kikötőben vette kezdetét, Görögország Európa bölcsője, az Egyesült Királyság pedig civilizációt vitt a népeknek, a kulturális fordulat nyomán napjainkra az az intellektuális alapállás vált kötelezővé – a felsőoktatásban, de más területeken is –, amely szerint a kultúratudományi kutatás „médiума” csakis az etnológiai megfigyelés önkritikus módozata lehet. Bár-

12 Mieke Bal: *Kulturanalyse*. Szerk. Thomas Fechner-Smarsly és Sonja Neef, angolból ford. Joachim Schulte, Frankfurt/Main: Suhrkamp, 2002; vö. Wolfgang Müller-Funk: *Kulturtheorie. Einführung in Schlüsseltexte der Kulturwissenschaften*. Tübingen: Francke/UTB, 2006.

13 Wolfgang Müller-Funk: *Erfahrung und Experiment. Studien zu Theorie und Geschichte des Essayismus*. Berlin: Akademie-Verlag, 1995, 104–135; Georg Christoph Lichtenberg: *Schriften und Briefe. Sudelbücher*. Szerk. Wolfgang Promies, München: Hanser, 1968, 183 kk.; II. kötet, 168.

mennyire különbözőek is módszerüket tekintve a kultúratudományok – nem utolsó sorban azért, mert sokféle kulturális tapasztalatból születnek –, az önelemzéshez egyetlen típusuk sem nélkülözheti a kultúra általános tulajdonságát: a másságot. Ha a kultúra egységes volna, az eredendő sokféleségükben felfogott kultúratudományok óhatatlanul eltűnnének.

Európa és az Újvilág elképzelt találkozása, melyet Lichtenberg paradox aforizmája ábrázol, sohasem vált a németek általános kultúraközi vagy kultúrán belüli tapasztalatává. A gyarmatbirodalom létrehozására irányuló német kísérletek siralmas kudarcot vallottak. A németek és az osztrákok sohasem „tengeri medvék” voltak, hanem mindig csak „szárazföldi patkányok”.¹⁴ Kolonializmusuk azonban – akárcsak az egzotizmus kétes képvilágának vonzásában élő többi európaié – a Vilmos császár korabeli rövid közjátéktól eltekintve többé-kevésbé a kontinensre korlátozódott, s a gyarmatosítás és az uralkodás hagyományos felfogásán alapult, főként a „civilizálatlanabb” szláv népek vonatkozásában.

A második világháború befejeződése jövátelhetetlenül véget vetett e politikai és kulturális hegemonia rendszerének. Hitler világhuralomért vívott háborúja idején a Soá, hatmillió zsidó technikai eszközökkel kivitelezett meggyilkolása – akarva-akaratlanul, nem azonnal és nem maradéktalanul – hatályon kívül helyezte a németeknek és a többi német nyelvű népnek ezt a kulturális kódját. Mindez nem valamely freudi értelemben vett kollektív tudattalanból következett, hanem a Soá utáni új narratívára jellemző fundamentális rögzülésből fakadt. Utóbbi folyamatos mátrixként működik: minden politikai eseményt a német múlt sötét oldalára kell vonatkoztatni és azt figyelembe véve kell értelmezni. A külső megfigyelő nézőpontját, amely a kultúratudományokban döntő jelentőséggel bír, a némi-képp leegyszerűsítő, de korántsem haszontalan képlet szerint a Soá túlélője foglalja el. Ehhez képest az angol és az amerikai *cultural studies* kiindulópontja a kolonializmusról és a posztkolonializmusról zajló kritikai eszmecsere.¹⁵

Az értelmiségi viták Németországban és – időeltolódással – Ausztriában a politikai, elméleti és főként erkölcsi kihívást jelentő Soá árnyékában folytak. A német kultúratudományok alapzata a németek (és valamennyire az osztrákok) második világháború utáni, központi jelentőségű narratívája. Maga a nemzetiszocializmus utáni német kultúra is a kultúratudományok fontos kutatási területe, mivel egy politikai közösség

14 Carl Schmitt: *Land und Meer. Eine weltgeschichtliche Betrachtung*. Stuttgart: Klett-Cotta, 31993.

15 „The determining condition of what we refer to as post-colonial studies is the historical phenomenon of colonialism, with its range of material practices and effects, such as transportation, slavery, displacement, emigration, and racial and cultural discrimination.” Bill Ashcroft – Gareth Griffiths – Helen Tiffin (szerk.): *The Post-Colonial Studies Reader*. London/New York: Routledge, 1995, 7.

kulturális emlékezetének gyökeres megváltozásáról tanúskodik. Mi több, nyilvánvalóvá teszi, hogy a németek az emlékezés kimondottan zsidó formáját építették be saját kultúrájukba, és ennek módjáról is számot ad. Nem csupán arról van szó, hogy az európai zsidók története és sorsa bizonyos fokig a kollektív emlékezet részévé vált – ami már önmagában is eléggé figyelemre méltó. Éppoly lényeges az is, hogy a másik történetet, egyszersemind a Másik történetét magába foglaló emlékezet aláaknázza a modern nemzetállam kollektív emlékezetének hagyományos formáját, amelyben a nemzetállam rendszerint sikertörténetet jelenít meg és éles határt von a belül és a kívül között.

Ez az integráció azonban több, mint pusztán fájdalmas és kínos események elismerése a kollektív emlékezetben. Emellett egy kimondottan zsidó kollektív emlékezetforma és emlékezetstruktúra nem egészen problémamentes elsajátítását is tartalmazza. Márpedig a hagyományos zsidó emlékezet mitikus szerkezetű: történetileg hozzátartozik egy diaszpórában élő virtuális közösségnek (és minden egyes tagjának) az a képessége, hogy mindenkor visszaidézzé történelmének valódi kezdetét és központi eseményeit. Nincs olyan jelenkori mozzanat, amely ne ágyazódnék be a kollektív emlékezetbe.¹⁶

Ezért a Soá kollektív emlékezete feszültségterhes viszonyt létesít hagyomány és modernség, mítosz és felvilágosodás között. A német nyelvterület országaiban a politikai ‚progressziót’ megalapozó emlékezetfogalom, melyet az emlékezés kategorikus imperatívusza határoz meg, szerkezetét tekintve teljes egészében premodern. A németek kollektív emlékezetének 19. századi eredetű álmitikus pátoszát olyan mitikus emlékezet váltja fel, amely a zsidó nép sorsát illetően maga is patetikus. Ez a sors egyfelől semmihez sem fogható, másfelől viszont minden későbbi rettenet paradigmája: általánosságban emlékeztet bennünket az erőszakra, az elnyomásra, a gyűlöletre, az uralomra és a szenvedésre. Hozzátartozik a történelem kritikus szemlélete és az a messiási üzenet, amelyet Walter Benjamin az *Angelus Novus* című Klee-képből bontott ki:¹⁷ az angyal arccal a múlt felé fordul. A történelmet események sorozataként rekonstruáló történészekkel éles ellentétben a történelem angyala egyetlen katasztrófával néz szembe. Szeretné visszahozni az életbe a történelem halott áldozatait és újra egybeforrasztani, ami darabokra tört. A paradicsomból fújó szél azonban a jövő felé röpíti.

A történelem és a haladás akkoriban uralkodó felfogását bírálva Benjamin már évekkal a ‚végső megoldás’ előtt olyan emlékezetkonceptiót dolgozott ki, amely – öntörvényű módon – visszatér a mítoszhoz. Klee-hivat-

16 Yosef Hayim Yerushalmi: *Zakhor. Jewish History and Jewish Memory*. New York, 1989.

17 Walter Benjamin: *Illuminationen. Ausgewählte Schriften I*. Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1977, 255.

kozása ebben az összefüggésben programadó. Abból az elképzelésből indul ki, hogy csakis a művészet és kivált az esztéta modernség képes összebékíteni a mítoszt a modernitással, mégpedig úgy, hogy a mítosz kritikai jelentőséget ölt és olyan médiummá változik át, amely ellenáll a történelemnek. Ekként a Kafka és Klee stílusában megmutatkozó „klasszikus” esztéta modernség nem más, mint „a mítoszon” modern körülmények között, egy mítosz utáni világban elvégzett, merőben sajátos „munka”.¹⁸ A mítosz utáni világnak is megvannak a maga mítoszai.

Sok vezető német értelmiségi valójában országa eredetközpontjaként értelmezte a Soát. A Szövetségi Köztársaság maga az Auschwitz utáni ország. A Soá Németország negatív mítosza. Ha egy idegennek el akarjuk mesélni a jelenkori Németország történetét, a Soával kell kezdenünk. Jól mutatják ezt az 1989 után létrejött emlékművek, amelyek drámai kontrasztot alkotnak az 1871 előtti császári műemlékekkel: Daniel Libeskind rafináltan „benjamini” zsidó múzeuma¹⁹ és a – Norman Foster által ugyancsak ironikusan dekonstruált – Reichstag közelében álló holokauszt-mementó Németország posztmodern kulturális emlékezetének egyedüli jelentős emlékművei.

Berlin maga is elmúlt jövő, annak a rövid életű, elsüllyedt birodalomnak a látható és láthatatlan romja, amely a haladás, a győzelem és a siker nagy elbeszéléseire épült. Emlékező szobrai, a Reichstag, a Brandenburgi kapu vagy a Gloriette teljes mértékben megváltoztatták jelentésüket. Már nem a hatalom manifesztációi, hanem egy elmúlt jövő emléktöredékei. Anyagi mivoltukban nem alakultak át (a Reichstag Foster-féle átigazításától itt most eltekinthetünk), de emlékezeti jelentőségük megváltozott. Immár a romantikus ironia értelmében vett töredékeként, az egésznek ellenszegülő részekként olvashatók – ami egyébként Adorno és Benjamin szerint is a német romantika öröksége, tudniillik hogy e struktúrák az igaztalanság mozzanatai.

Libeskind (üres) múzeuma Benjamin messiási narratíváját használja fel, amely a transzcendens és a szekuláris történelem dichotómiájának meghaladásával kezdődik. A hagyományos emlékművektől eltérően, amelyek allegorizálva jelenítenek meg eseményeket, itt nincs lát-nivaló. A Soá, amely a történelemben (mindaddig) az elképzelhető legnagyobb rémtett volt, láthatatlan marad. Nincs semmi, amit (újra) felismerhetővé tenne. A látogató labirintusban jár, az alvilágban, Benjamin, Kafka és Dante világában, ahol egyetlen kép sincs, amely jelentést közölhetne. Ugyanakkor az épület struktúrája a valóságra utal, várostérképhez hasonlít, tereket, utcákat és városrészeket jelöl: itt éltek Berlin meggyilkolt és el-

¹⁸ Hans Blumenberg: *Arbeit am Mythos*, Frankfurt/Main: Suhrkamp, ³1984.

¹⁹ Bernhard Schneider–Daniel Libeskind: *Jüdisches Museum Berlin*. München: Prestel, 1999. Andrew Benjamin: *Present Hope. Philosophy, Architecture, Judaism*. London: Routledge, 1997, 103–118.

tűnt zsidó lakói a Soá előtt. E nagytorő és hermetikus térszerkezet nem utolsó sorban azáltal módosítja a szakadatlan emlékezés kategorikus imperatívuszát, hogy szubjektív és tevékeny, a halott férfiak és nők dicséretének hagyományos formájától különböző emlékezetmunkára ösztönöz.

Ezzel szemben Eisenmann holokauszt-mementója, amely a Reichstag közelében található és nekropoliszra emlékeztet, jóval hagyományosabb – annak dacára, hogy a kollektív emlékezet formáját illetően egyfajta lenyűgöző erővel hat. Meglehet, a *soah* (szerencsétlenség, katasztrófa) és a *holokauszt* (égő áldozat) kifejezések közti különbség érvényesül itt: a két fogalom különböző narratív modelleket feltételez. A Soá fogalma egy olyan, nemzeteken átívelő emlékezet lehetőségét rejti, amely kimondhatatlan és csak szubjektív módon érthető meg. A holokauszt képzeete sokkal inkább egy nemzet kollektív emlékezetére (a németek esetében egyfajta negatív nacionalizmusra) utal, amely teljes és objektív. Eisenmann központi gondolata az összes meggyilkolt zsidó nevének felsorolása – akárcsak a háborúban elesett katonák emlékművein. Projektje nemcsak formáját tekintve monumentális, hanem – és elsősorban – nagysága folytán is: a kollektív emlékezés hatalmas dimenzióját fogja át. Temetőként áll Berlin centrumában. Aligha véletlen, hogy nem Libeskind kifinomult múzeum-épülete, hanem a holokauszt-mementó váltott ki indulatos politikai és értelmiségi nézeteltéréseket arról, hogy a németek hogyan emlékezzenek múltjukra és mennyire lehet, illetve legyen kollektív emlékezetük része a Soá. A berlini holokauszt-mementó körüli vitába avatkozott be végül Martin Walser, aki hevesen és szenvedélyesen bírálta az emlékezés folyamatos szimbolizálásának eszméjét, amelyet 'negatív nacionalizmusnak' nevezett.²⁰ Walsert jó ideje úgy tartják számon, mint annak a közírónak a mintapéldáját, akinek nyilvánvaló szerepe a németek kollektív emlékezetére vonatkozó, társadalmi közmegegyezés övezte politikai korrektség aláásása. Ennek mintegy logikus következményeként olvasható a 'Grass-ügy': az író kései, noha különféle irodalmi publikációiban már megelőlegezett vallomása arról, hogy a múltban személyes szálak fűzték a nemzetiszocializmushoz. Nem másról van szó, mint a nemzetiszocializmus elbeszélésének, a Soá narratívájának elmozdításáról egy lényeges – mivel a távlatot meghatározó – ponton: a másság, a benjamini értelemben vett idegen tekintet kerül ki egyre inkább a látótérből. Zavaróvá és összeegyeztethetetlené válik – ékesen tanúsítja ezt Walser irodalmi védőbeszéde, amelyet *Szökőkút* című művében a nemzetiszocialista anyáért mond.

Egy kritikus halála című kulcsregényében, amely Marcel Reich-Ranickiról, a zsidó kritikusról szól, szembe-

²⁰ Frank Schirrmacher (szerk.): *Die Walser-Bubis-Debatte*. Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1999.

ötlő a kettős beszéd kibontakozása. A nyelvhasználat áttételességének semmi köze az iróniához. A szerző hivatalosan tagadja ugyan, hogy antiszemita jelképekhez folyamodnék, de a regény a csúnya zsidó hagyományos és immár elkendőzött narratívájára utal vissza.²¹ Amikor Walser bírálattal illeti a német emlékezetkultúra monumentalizmusát, ebben-abbban talán igaza van, de kritikáját az áldozatok és utódaik iránti ellenérzés hatja át. A szerző ezzel csapdát állított önmagának – nevezzük Walser-csapdának –, de olvasóit is törbe csalja.

A Walser által gyanúba kevert emlékművek csupán szórványos jelenségek a feledékenységre, a sebességre és a felületes szórakozásra hagyatkozó posztmodern élménytársadalomban, amelynek berlini jelképei az új Potsdamer Platz posztmodern, újhistorikus bevásárlóközpontjai, valamint a Mercedes és a Sony látványarchitektúrája, nem messze a holokauszt-emlékmezőtől. Utóbbival szöges ellentétben állnak: a művi építészet programadó megnyilvánulásai, átmeneti helyek, a totális feledés színterei. Egy merőben másfajta kategorikus imperatívusz, a boldog felejtés uralmát hirdetik. A boldogság ugyanis a felejtésen alapszik. A Soáról való hivatalos megemlékezés patetikus szerkezetű kultúrája („Emlékezzetek!”) feltűnő kontrasztot alkot „a lét elviselhetetlen könnyűségével” (Kundera), amelyet a környező városi kultúrtáj sugall. Berlin új, töredezett városközpontjának helyrajza némiképp könyörtelenül tárja elének két, elvben összeférhetetlen, de egyként megkerülhetetlen kategorikus imperatívusz éles ellentétét. A felejtés vagy emlékezés alternatíva minden esetben hamis, nem választhatjuk egyiket vagy másikat. Hangoztathatjuk ugyan az emlékezés szükségességét, de a Berlin új városközpontjában önfeledten csatangoló fiatalok elvitathatatlan joga, hogy életük kezdetét ne árnyékolja be a múlt, amelyet személyesen már nem éltek át.

A Soá emlékezetkultúrájának ‚negatív nacionalizmusa’ egyedi narratívát rejt, amely Németország mint ‚makroszobjektum’ saját nacionalizmusának büntetteit az emlékezés lehető legtökéletesebb és legpontosabban kimunkált gesztusaival igyekszik meghaladni. Van bennük valamiféle jelképes kompenzáció: a tökélyre vitt kollektív gyilkosságot hiánytalan emlékezéssel egyenlíti ki. Kézenfekvő, hogy Németország viszonyulása a Soához minden szomszédjától különbözzék. Németországra és *cum grano salis* Ausztriára egészen napjainkig átok nehezedett: Hitler örököseiként könyvelték el őket. Az ítélet önellentmondást tartalmaz: a negatív nacionalizmus szakadatlan emlékezése és a ‚pozitív’ nacionalizmus, amely a Soával együtt járó kötelezettség bizonyos mértékű elfelejtése mellett emel szót, a maga módján ugyanúgy Németország és Ausztria európai szomszédainak kritikus ítéletét erősíti meg. Továbbra is nyitott

21 Martin Walser: *Tod eines Kritikers. Roman*. Frankfurt/Main: Suhrkamp, 2002.

politikai és kulturális kérdés, hogy az emlékezés és a felejtés közti ‚dialektikusan’ kiegyenlített kapcsolatok – nincs emlékezés felejtés nélkül és nincs felejtés emlékezés nélkül – vajon a németek és az osztrákok kollektív emlékezetének vonatkozásában is létrejöhetnek-e és szabadon kibontakozhatnak-e. Mindkét ország magas szinten reflektál múltjára, de vélhetően még sokáig jelen lesz bennük a hivatalos emlékünnepek cinizmusa és álszentsége. Nehéz megmondani, melyik veszélyesebb politikailag: a hivatalos felejtés vagy a hivatalos megemlékezés. Hiszen mindkettő hajlik rá, hogy eltörölje a múltat – vagy azzal, hogy kizárja magából, vagy oly módon, hogy megpróbálja ellenőrzése alá vonni és előzetesen meghatározni helyét a ma és a holnap kulturális emlékezetében. Bizonyos körülmények között például egy nemzetközi törvényszék olyan intézményként fogható fel, amely Klee angyalának nézőpontját foglalja el: miközben figyelemmel és körültekintően fordul a múltban elkövetett bűnök felé, tekintete nem szegződik egyoldalúan a múltra, ezért az emlékezés megfelelőbb formáját képviseli, mint bármely monumentális építészeti alkotás.

Minden kultúra emlékezés és felejtés kölcsönhatásán alapszik. A felejtés ugyanis nem jelenti automatikusan az emlékezet jóvátehetetlen kihunyását, hanem lappangó és lényegében újjáéleszthető emlékezetet generál. Korántsem meglepő tehát, hogy az emlékezet, a visszaemlékezés és a felejtés diskurzusa, jóllehet nem kizárólag a Soára összpontosít, központi szerepet tölt be a német kultúratudományokban. Nem véletlen, hogy a kollektív és a kulturális emlékezet rendszeres kutatását egy egyiptológus, Jan Assmann kezdeményezte.²² A zsidó emlékezetkultúrával ellentétben Egyiptom ártalmatlan, de termékeny kutatási terület. Az ókori Egyiptom – uralkodóinak töretlen genealógiájával és monumentális építészeteivel – kétségkívül a kulturális emlékezet működésének mintaesete, ráadásul az írásbeliségen alapuló ‚hideg kultúrának’ (Lévi-Strauss) is kiváló példája. Azért hideg kultúra, mert a kollektív emlékezés mitikus többlettel rendelkezik, azaz akaratlanul és kimondatlanul gátat emel a kulturális változás elé.

Az Assmann-iskola Maurice Halbwachs francia szociológus gondolataival kritikus párbeszédre lépve alakította ki emlékezetkonceptióját. Bergsontól, Blondeltől és Prousttól eltérően Halbwachs az emlékezés társadalmi adottságait és feltételeit elemezte. Végkövetkeztése szerint a társadalmi lét az emlékezet transzcendentális előfeltétele (Kant hasonlóan érvel amellett, hogy az emberi ész transzcendentális feltétele az idő és a tér). Halbwachs meghatározó érve szerint a társadalmi emlékezet nem egyfajta magánemlékezettől elkülönülten létezik, hanem ellenkezőleg: minden személyes em-

22 Aleida Assmann: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: Beck, 2000; Jan Assmann: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Beck, 1992.

lékezet csak társadalmi keretben gondolható el. A francia szociológus ezt kollektív emlékezetnek nevezte, lévén a kortársak – elsődlegesen szóbeliségre épülő – emlékezete, minden személyes emlékező aktus hivatkozási alapja, amely hordozóinak, a kortársak nemzedékének halálával megszűnik. E rövid távú kulturális emlékezet legfeljebb mintegy nyolcvan évig él. Halbwachs következetes volt, amikor különbséget tett emlékezet és történelem között.²³ Mindazonáltal a kulturális emlékezetnek az a koncepciója, amelyet más kutatókkal együtt Jan és Aleida Assmann dolgozott ki, annyiban eltér Halbwachs felfogásától, amennyiben ők a kultúra által létrehozott közös emlékezetet hosszú időtartamúként gondolják el. Halbwachs kollektív emlékezetével szemben az Assmann által leírt emlékezetet olyan szövegek, ünnepek, emlékművek és a kultúra egyéb, 'objektív' megnyilvánulásai rögzítik és ritualizálják, amelyek nemzedékekkel a keletkezésük után is megmaradnak. Kétségtelen, hogy Halbwachs első sorban azokra az emlékezeti teljesítményekre hivatkozik, amelyeket Németországban megemlékezéseknek neveznek, míg az Assmann-iskola a kultúrát tartós entitásként megszilárdító emlékezeti aktusokat tartja szem előtt. Az emlékezés és a felidezés narratív szerkezeteit egyik sem veszi figyelembe. Szembeötlő ugyanakkor, hogy a kollektív emlékezet elmélete olyan elbeszélések közös keretébe illeszkedik, amelyek lehetővé teszik, hogy az egyén, amennyiben a nemzedéki közösség tagja, 'hitelesen' emlékezzék. Ezzel szemben Jan Assmannal, aki koncepcióját saját tudományterületéből, az egyiptológiából kiindulva alkotta meg, a kulturális emlékezet az írás médiumának köszönheti kialakulását, és bizonyos számú objektív, nem személyes eseményen alapszik. A médium sajátos formátuma és a kő anyaga az elbeszélés és az emlékezés mód meghatározott típusát hívja létre: a mítoszt, amely együtt jár az időtlenség és az örökkévalóság eszméjével. Felszámolja az időbeli megszakítottság paradox folytonosságát. Az elbeszélte idő síkján a mítosz olyan, referencia nélküli narratíva, amely ugyanakkor nem önreferenciálisan viszonyul az időhöz: a (vélt) emlékezeti tárgy ittlétének egyedülálló időbeli pillanatával felszámolja az emlékezés tevékeny és szubjektív mozzanatát.

Fenomenológiai jelentőségét tekintve a kulturális emlékezet nyilvánvalóan 'gyengébb', mint a személyes, társadalmilag beágyazott emlékező aktus. Halbwachsnál, amennyiben a személyes emlékezetműködést veszi szemügyre, a kollektív emlékezés kollektív elképzeléssel kapcsolódik össze. Az emlékező közösséget ezért olyan megaszubjektumként foghatjuk fel, amelynek mi is része vagyunk. Így válnak személyessé a történelmi ta-

²³ Maurice Halbwachs: *La mémoire collective*, édition critique établie par Gérard Namer. Paris, 1997 [1950]. Pierre Nora: *Realms of memory: rethinking the French past*. Franciából ford. Arthur Goldhammer, 1. kötet: *Conflicts and Divisions*. New York, 1996.

pasztalatok, és viszont. Egyértelmű, hogy az emlékezet-ről és az emlékezésről folyó német vita, melynek a német kultúratudományok döntő impulzusokat köszönhetnek, épp akkor kezdődött, amikor a halbwachs-i értelemben vett kollektív emlékezet, a kortársak visszaemlékezésének kollektív struktúrája halványulni kezdett, mivel az áldozatok, a tettesek, a kortanúk és – velük együtt – személyes rajzolatú emlékeik lassacskán egészen természetes okból eltűntek: meghaltak. Kijelenthető, hogy az Assmann-féle kulturális emlékezet a kortárs emlékezeti mátrix helyét veszi át. Ez egyfelől több szempontból is lehetséges: képesek vagyunk rá, hogy a halottak tapasztalatait különféle emlékezeti médiumokban (filmen, levéltárban, hangszalagon) monumentalizáljuk. Másfelől ez az erőfeszítés hiábavaló. Bizonyos határt nem léphetünk át. Az emlékezés számos tekintetben metaforikus jelentést kap: a kulturális emlékezetként értett ritualizált emlékezés lehetővé teszi, hogy olyan eseményekre is 'emlékezzem', amelyek nem részei amúgy is mindig megbízhatatlan és bizonytalan – mindazonáltal személyes – emlékezetemnek, azaz mnemotechnikailag úgy bánjak velük, mintha 'saját' emlékeadataim volnának. Eszerint olyasmikre is visszaemlékezhetem, amikről nincs személyes tapasztalatom. Halbwachs éles különbségtétele a személyhez kötődő és a társadalomban rögzült, kollektív emlékezet között sokkal érzékenyebben viszonyul emlékezés és monumentalizált emlékezet eltéréseihez – utóbbi nem képes a halott kortársak tapasztalatainak megőrzésére.

Az emlékezés (*Erinnerung*) és az emlékezet (*Gedächtnis*) közti különbség meghatározása nem igazán könnyű feladat. Köztudott, hogy az emlékezés személyes események, fájdalmas, örömteli és kínos alkalmak önkéntelen, akaratlan visszatérése, míg az emlékezet valamennyi mentális képességünk – a tudás, az információ, a kultúrtechnikák – racionális, szándékos működtetésére törekszik. Mindenki számára ismerős az a fájdalmas pillanat, amikor nem tudjuk felidézni egy esemény részleteit, egy ember vagy egy ismerős tér nevét. Osztrák vagyok, a második világháború után születtem. 'Kulturális emlékezetemnek' kétségkívül részét alkotják a 'Harmadik Birodalom' eseményei – megbízhatatlan, ám személyes emlékezetemnek azonban nem.²⁴

Innen nézve a kollektív emlékezés gyökeresen különbözik a kulturális emlékezettől. Körülbelül úgy viszonyul hozzá, mint egy életút megőrzött emlékképei a premodern társadalmakra jellemző mítoszhoz. A mítosz mindig ott kezdődik, ahol az emlékezetbe idézhető élet véget ér. A mítoszok, a mindenkori kultúra sajátos, meghatározó jelentőségű narratívái kiemelkedően fontos funkciót töltenek be. Egy közösség a mítoszainak köszönhetően maradhat fenn társadalmi és kulturális létezőként, így szavatolja, hogy nemzedékei többé-ke-

24 Aleida Assmann: *Erinnerungsräume*, i. m. (22. l.), 31.

vésbé békésen kövessék egymást, sőt, a nemzedékeket a közös mítoszok hívják létre. A mitikus közösségek olyan társadalmak, amelyek a kétféle emlékezés közti különbség kiegyenlítésére törekszenek: a bennük felgyülemelő élettapasztalatot a mítosz nagy elbeszéléseire vonatkoztatják. Ezzel szemben a modern, nem hagyományos társadalmakban láthatóvá válik az emlékezet két fajtája közti különbség és a nemzedékek változása. A nemzedékek azért küzdenek, hogy maguk szabhassák meg a közös, nem személyes emlékezet mintáját.

Szemlátomást van néhány érdekes szerkezeti hasonlóság a monumentalizált kulturális emlékezet és a mítosz között. Mindkettő tartós fennmaradást, hosszú tartamot, időtlenséget sugall, mindenekelőtt pedig azt az elképzelést erősíti meg, hogy a mindenkori nagy, emlékezhordozó elbeszélésnek csupán egyetlen értelmezése lehetséges. A nyugati világban a kulturális emlékezetet mindig is térbeli kategóriákkal fejezték ki és metaforizálták: az emlékezet könyvtár (Ágoston), amfiteátrum (miként a reneszánsz idején) vagy adathordozó (a számítógépes korszakban). A tér folyamatos egzisztenciát, továbbélést jelképez: minden biztonságban van, oltalom alatt áll, semmi sem vész el.

Mind a hagyományos mítosz, mind a modern nemzeti és nacionalista narratívák központi rendezőelve elvont és analogikus: az általuk létrehívott közösség virtuális test. Ennek végtelenül egyszerű oka van: személyes tapasztalatokra és érzésekre egyedül a test képesít, önazonosságunk emocionális sűrűsége testi létünkéből fakad. A képzeletbeli test olyan makroszjektumként viselkedik, amely különleges módon kapcsolódik személyes és merőben egyedi mikrotestemhez. A kultúrán alapuló nemzet egészét testszerűnek képzelem el: saját testembe mintegy beletestesül a nemzet virtuális teste. Csakis ez a közeli, kísértetiesen bensőséges viszony – amelynek révén a 20. század totalitárius mozgalmi éppenséggel ijesztően valóságos, fizikai alakot öltöttek – teszi érthetővé az én 'irracionális', a civil társadalomban való részvételén messze túlmutató azonosulását, 'saját' országával. A kulturális emlékezet ugyanezen elvonatkoztatás következménye: arra a képességre vezethető vissza, hogy az ember elbeszélő struktúrákban gyökerettesse meg önazonosságát.

A monumentalizálásból és a médiareprezentációból azonban egy mellőzhetetlen nehézség is adódik. Miközben a kortársak játszva dekódolják az emlékezés sajátos médiumait (a fényképeket, az emlékműveket, az önéletrajzokat), a későbbi nemzedékek ezt csak kommentárok és értelmezések segítségével tudják megtenni. E magyarázatok nélkül a kulturális emlékezet éppoly néma, mint idegen családok sírkövei, amelyekre családom sírhelye felé tartva rápillantok. Az objektivitás gondolata tehát tévhit, illúzió, akárcsak az emlékműbe záruló,

megállított idő képze. ²⁵ A hagyományos emlékezetkonceptiókkal ellentétben a modern tudományos kutatás, de a posztmodern filozófia is az emlékezés dinamikusan, szüntelenül alakuló arculatát hangsúlyozza. A személyes emlékezet változik, s vele változnak a képek és a látásmódok, az emlékezés és az azt megalapozó összetett elbeszélés tabló. Teljesen nyilvánvaló, hogy az emlékezet és az emlékezés nem térbeli, hanem időbeli jelenség. Talán épp ez a különbség az emlékezés mint végtelen szöveg módjára folytonosan alakuló, soha le nem záruló cselekvés, valamint ama hagyományos nyugati elgondolás között, hogy az emlékezet rögzített idejű térben tárolható és állandósága biztosítható. Amint Renate Lachmann kifejti, az emlékezet nem passzív tárhely vagy készlet, hanem összetett szövegalkotó mechanizmus. ²⁶ Ehhez – Lachmann szemiotikai közelítésmódját kiegészítendő – azt fűzném hozzá, hogy a szóban forgó ‚szövegek‘ kettős időbeli, narratív összetevőt tartalmaznak. E dinamikus minőségek folytán az emlékezés és a felejtés viszonya sohasem statikus. Felejtés nélkül nincs emlékezés. A felejtés eredményeképp rejtett, pillanatnyilag inaktív emlékezet jön létre, amelyet a Lachmann által ‚a kulturális jelek újraszemiotizálásának‘ nevezett folyamat reaktiválhat. Kivált a Soá utáni német kultúra hajlik arra, hogy a felejtést a múlt egyfajta erkölcsi szempontból tarthatatlan elfojtásaként bélyegezze meg. A felejtés azonban a funkcionális szétagolódás ‚produktív‘ folyamatának alapvető része. Létezik egyfelől egy informatív emlékezet, másfelől azonban egy olyan kreatív emlékezet is, amely új esztétikai és etikai formákat teremt. Ezek dinamikus folyamatként láttatják az emlékezést, szemben az emlékmű hagyományos emlékezeti médiumával.

Lachmann a kulturális emlékezet két szélsőséges változatát írja le. A hagyományos változat a jelek eltörölhetetlenségére épít, míg a másik – a progresszív, avantgárd változat – az eltörölhetőségre. E tekintetben a német baloldal és jobboldal politikai szembenállása különös ellentmondást rejt. A baloldal általában az emlékezés hagyományos értelme ellen érvel, csak hogy a baloldaliak többsége a médiában, főként a Soát illetően, mégis ragaszkodik az emlékezés többé-kevésbé konvencionális fogalmához. Másfelől viszont a német jobboldalon – alighanem a hallgatag többségről van szó – a Soá semlegesítésének, a kulturális emlékezet nem aktív tartományában való elraktározásának (és ily módon elrejtésének) a tendenciája figyelhető meg. Számomra egyik álláspont sem igazán meggyőző, mivel mindkettő megbontja felejtés és emlékezés elszakíthatatlan kötelékét, amely a poszttradicionális társadalom sajátja. Egyetlen társadalom sem gondolható el közös emlékezősen alapuló önreferencia nélkül, ugyanakkor a kultúra bi-

²⁵ I. m., 55–62.

²⁶ Renate Lachmann: Kultursemiotischer Prospekt. In: Haverkamp–Lachmann (szerk.): *Memoria. Erinnern und Vergessen*, i. m. (5. lj.), XVII–XVIII.

zonyos formája nem konzerválható többé valamely monumentalizált kulturális emlékezet segítségével. A posztmodern társadalom létalapja az a körülmény, hogy az emlékezet, amely sokáig maga volt az állandóság garanciája, cseppfolyóssá és dinamikussá válik. Nem gyakorolhatunk ellenőrzést afölött, hogy az eljövendő nemzedékek hogyan emlékezzenek a Soára, azért sem, mert nem ismerjük a későbbi visszaemlékezés vonatkoztatási pontját jelentő történelmi eseményeket. Az elbeszélői látószög olyan megváltozására gondolok itt, amely láthatóvá teszi az emlékezés politikai tartalma és problematikus formája közti különbséget.

A kultúratudományok ekként leírható nézőpontváltása nem jelenti automatikusan azt, hogy mindent végérvényesen elfelejtünk. Nem, hanem a Soá mint a német kultúra egyik lehetséges kerete, bizonyos mértékig rejtőző elbeszéléssé válik. Egyszersmind azonban sokkal általánosabb jelentést kap és egyfajta teremtő etikai és esztétikai felidézés forrásává válik, de már nem alkotja a német kultúra és politika fő fókuszpontját. Itt talán helyénvaló, hogy visszatérjünk Libeskind (üres) Zsidó Múzeumához, amely a baloldal és a jobboldal emlékezetpolitikájának szélsőséges változatai között egy harmadik lehetőséget testesít meg: *tertium datur*. Az emlékezést térként képzelel el, e tér azonban képzettársításokat, kommentárokat és értelmezéseket előhívó labirintus. Még ha napjainkban – sajnos – többé-kevésbé hagyományos múzeumként működik is, tradicionális emlékműként teljesen értelmetlen. Benjaminra és Celanra utal, de E. T. A. Hoffmannra is: Benjaminra, ahogy erről már szó esett, mint egy modern zsidó-német gondolkodásmód, a történelem áldozataira való tevékeny emlékezést mozgósító messianizmus élharcosára, E. T. A. Hoffmannra, mint a kísérteties írójára, akit Hegel elátkozott és akit Freud újra felfedezett, és Celanra, mint a klasszikus modernség képviselőjére, aki-ben egyúttal az áldozat, a sajátban felismert idegen ölt testet.²⁷ Benjamin, Hoffmann és Celan modern útítársak az emlékezés pokoljárásában, ugyanakkor támpontok is. Helye van itt egy nem zsidó írónak is, jelesül Hoffmannnak, a szubjektum belső hasadtságáról és az irracionálisról szóló irodalmi mesterművek szerzőjének. Bizonyosan másként értjük Hoffmannat, ha úgy tekintünk rá, mint kísérőre, aki alászáll velünk az emlékezet labirintusszerű poklába. Olvasása ugyanis azzal a gondolattal szembesít, hogy a kísérteties képzeletbeli nemcsak a fikció világában, hanem egy iszonyú történelmi hatalom közegében is otthonra lelhet. Ami pedig Celant, a nevezetes *Halálfüga* szerzőjét illeti, ő a lehetetlen megvalósításának szemléletes példájául kínálkozik. Amikor ugyanis Auschwitzra emlékeztet, Libeskind Vergiliusává válik: arra ösztönzi a filozófáló építész, hogy saját eszközével munkálkodjék a Soán, miként azt paradox

27 Alain Badiou: *Politik der Wahrheit*. Szerk. Rado Riha, Wien: Turia&Kant, 1997.

módon Celan tette szavaival és költeményeivel, amelyek sohasem mimetikusán írják le az eseményeket, hanem közvetve utalnak a felfogóképességünket meghaladó, elemi erejű iszonyatra.

Libeskind múzeuma azonban egy lényeges ponton éles kontrasztot alkot a posztmodern egynémely változatával: vitatja ugyanis az etika és az esztétika közti ellentétet. A Soá kiindulópontja kétségkívül etikai. Ahhoz, hogy etikai követelményét teljesíthessük, azaz hogy méltóan emlékezzünk ártatlanul meggyilkolt emberek millióinak kiirtására, az etikai szándéknak megfelelő, magas mércéhez igazodó esztétikára van szükség.

A pontosság esztétikájáról van szó, amelyben a forma etikai kulcsfogalomként lép színre, mi több, egy esemény Kant *sensus communis*-át felülmúló megértésének előfeltételeként. Andrew Benjamin szerint e múzeum „a remény architektúrája”²⁸, még ha nem lehetséges is, hogy a Soát a reménység valamilyen hagyományos, affirmatív elbeszélésébe foglaljuk. Messze túllép a nemzet tradicionális politikai narratíváján. Aligha hivatkozhatunk például Hegelnek az ész cseléről szóló, fondorlatos elbeszélésére – Lyotard *grand récit*-jének (1979) kivált baljós értelmű variánsára –, mely szerint az ész az ember rossz és kegyetlen tulajdonságait hasznosítva tör utat magának a történelemben.

Igy értelmezte Hegel a francia forradalom idején tomboló nagy terrort: mint amely helyet csinált a Világszellemnek, melyet Hegel Napóleon alakjában pillantott meg Jenában.²⁹ Fejtegetéseim elejéhez visszakanyarodva az alábbi végkövetkeztetéshez jutok el: a kulturális emlékezet német transzformációja, amely talán egyedülálló a modern európai történelemben, az emlékezet és az emlékezés dinamikus arculatát, az alakuló elbeszélést, az identitás változását tárja elénk. Németország kollektív emlékezetére tekintve az ilyen radikális erkölcsi és kulturális kísérlettel járó veszélyt tovább fokozza, hogy a Soá kivételes súlyú esemény. Adornóval szemben azt állítom, hogy Auschwitz után nagyon is lehetséges verset írni (Celan a példa). A líra, mely nem helyettesíthető semmilyen prózával (regénnyel, történetírással), a nyelv és a tapasztalat közti üres helyet tölti be.

Ekként a modern irodalom, s kivált a líra, határjelenség az esztétika és az erkölcs peremén. Nyilván vannak Auschwitzról szóló elbeszélések, sőt talán nagy narratívák is, a Soá elbeszélését azonban, amely minden esetben elutasítja az automatikusan bekövetkező kulturális fejlődés eszméjét, lehetetlen összebékíteni hagyományos nemzeti és más etnikai narratívákkal, amelyek mindig is sikertörténetekként épültek fel – olyan történetekként tehát, amelyeknek többé-kevésbé mítikus, illetve titokzatos kezdete van, közepe küzdelmekkel és nehézségekkel terhes, a vége azonban szeren-

28 Andrew Benjamin: *Present Hope*, i. m. (19. lj.), 103–118.

29 Hans Blumenberg: *Arbeit am Mythos*, i. m. (18. lj.).

csés. Az ilyen történetek gazembereket vonultatnak fel és hősokeket termelnek. A függetlenné válás és az erkölcsi nemesedés történetei, amelyekben egyértelmű oppozíciók mutatják meg, hogy ki van belül és ki van kívül. Az európai szomszédok zömével összevetve a német önazonosság számos tekintetben egyedülálló: „szerecséje” a hiány. Vagyis a németeknek már nincs egyetlen, kompakt nemzeti történelmük, amelynek megszálottjai lehetnének. E hiányért azonban nehezen felbecsülhető árat kell fizetniük. A modern irodalom – mondhatni Lorától Gombrowiczig – véget vet a naiv, kvázi-mitologikus elbeszéléseknek, amelyek még mindig sokak fejét és testét ejtik rabul. Ám azzal is tisztában vagyunk, hogy eltüntetésükhöz semmiféle felvilágosításnak nincs elegendő ereje. Németország különössége ennyiben tehát kockázatos, de esélyt is hordoz.

A gyakran elhangzó, de kevésbé átgondolt állítással szemben, hogy Ausztriában a jobboldali populizmus – amely minden kétséget kizáróan a nemzetiszocialista múlt nyomait viselte és viseli magán, és amely 1986 és 2003 között sikeres korszakát élte – egyfajta freudi értelemben vett elfojtás eredménye volt, s hogy a német és az osztrák közoktatásban elhanyagolták a Soát, a következő tézist kockáztatnám meg: ez a populizmus dacos és szembeszegülő válasz arra a követelésre, hogy az osztrákok is vállalják a felelősséget Auschwitzért. Ha torz formában is, de az erkölcsi páriastátus felszámolásának vágya és a „normális” nemzette válás igénye fejeződik ki benne. Az efféle lehetetlen és paradox felejtés a normalizálódás stratégiájába illeszkedik és sikeresnek ígérkezik, hiszen a halbwachsi emlékezet alanyai már pusztán biológiai okból is fokozatosan eltűnnek közülünk. Másfelől az osztrák populizmus abból a jószándékú kollektív emlékezetpolitikából húzott hasznot, amely félreérti az emlékezet narratív formájának összetettségét, és amely a Soát a napi politika felszínes céljainak rendeli alá. Kibékíthető-e vajon a Soára való visszaemlékezés azzal az emlékezetpolitikával, amely a köztudatban mint kényelmetlen bűnvád jelenik meg és emiatt a szándékával ellentétes irányban hat?

Erős vágy irányul arra, hogy elkerüljük a szégyen és a bűn elviselhetetlenül fájdalmasnak tűnő diskurzusát. A szégyen per definitionem a hallgatás szimbolikus akta: megtagadja, hogy beszéljünk róla. A szégyen és a kollektív bűnösség elegyét sokszor bírálták, holott nem utolsó sorban maga a nemzet állítja elő – az, amelyet közös testként, saját testünkhöz hasonlóan szilárd határokkal bíró makroszobjektumként érzékelünk. Ausztria – a németekkel egyszerre ellentétben és összhangban – ugyanolyan átlagos nemzet szeretne lenni, mint a többi. Egy, a *Die Zeit* című hetilapban megjelent interjúban a Szabadságpárt korábbi elnöke, Jörg Haider az első ÖVP/FPÖ-kormány megalakulása kapcsán kifejtette, hogy az állandó múltidézés a németekre jellemző, az osztrákok ellenben egészen másként gondolkodnak. Ez

abban nyilvánul meg, hogy az osztrák kijelenti: lezárhatjuk az ügyet, eleget vitatkoztunk róla.³⁰

Érdemes néhány megjegyzést fűznünk az időközben csaknem történelmi személyiséggé vált politikus programadó hitvallásához, amelyet már leplezetlenül agresszív hangfekvése is megkülönböztet a kérdést érintő egyéb nyilatkozatoktól. Szerzője azt sugallja, hogy az osztrákok maguk is áldozatok, ami a jobboldali populizmus és a szélsőjobboldal egyik nem hivatalos, ám annál elterjedtebb narratívájának népszerű változata. Azt a tényt erősíti meg, hogy korunkban mindenki, a rasszista vagy a revizionista is szívesen tekintené magát áldozatnak. Ez a csavart érv paradox módon olyan elbeszéléssel kapcsolódik össze, amely máskülönben a baloldali modernizmus nyelvi készletéhez tartozik, és amelynek életető pátosza szerint a jövő sokkal fontosabb, mint a múlt – ez a reakciós, rémálomszerű hely, amelyet a felvilágosodás óta igyekszünk a lehető legsietősebben magunk mögött hagyni. Haider javarészt talán elsietetten érvel a jövő mellett, de mondandójában van némi igazság. A dinamikus konzervatívok és a jobboldali populisták manapság azt a helyet foglalják el, amely előzőleg a baloldalé volt. Haider modernista javaslata, hogy tudniillik a jelen problémáival foglalkozzunk és a jövővel törődjünk, ne Klee angyalának zavarbaejtő pillantásával, elsőre modernebbnek látszik, mint a haragos visszatekintés.

Libeskind múzeuma olyan szigethez hasonlít a posztmodern világban, amelynek az itt és mostól van mondanivalója, és amely elutasít mindenfajta szentimentalizmust akár a múlttal kapcsolatban, akár a szép, új jövőendő nevében. Ennyiben a kollektív emlékezetről továbbra is olyan kulturális kontextusban zajlik a vita, amely – az éppoly sikeres, mint amilyen törekeny posztmodern jobboldali populizmustól eltekintve – éppenséggel nem az emlékezés és a felejtés árnyalt megközelítésének kedvez. Libeskind projektje – a komplex emlékezés formáját kereső fáradozás ritka kísérleteinek egyike – ez utóbbit példázza.

A normalizálódás jobboldali populista szükséglete, amelyet az eredmény egyszerre erősít meg és cáfol, kultúra és politika, emlékezés és identitáskonstrukció kölcsönösségére világít rá. Németország és esetünkben Ausztria is kiválóan alkalmas terület az emlékezés és az emlékezet mechanizmusainak kutatására. A lényeg az, hogy nem szükséges pontosan megneveznünk a mindenkor politikai kizárólagos narratív háttérét. Úgy sejttem, a legfontosabb elbeszélések mindig lappanganak. A felejtésért és az emlékezésért vívott szimbolikus harc hozza felszínre őket: az a konfliktus, amely a német nyelvű országokban már befejeződött. A kulturális emlékezet a Soá vonatkozásában változatlanul aktív, s nem kell attól tartanunk, hogy a feledés homályába vész.

30 Werner Perger: Interview mit Jörg Haider. *Die Zeit*, Hamburg, 2000/6. Internet: www.zeit.de

Ha a *common sense*, a közérzület azt jelenti, hogy nem kényszerülünk állandóan szóba hozni a Soá elbeszélését, akkor az említett pozitív „normalizálódást” nem kellene sem támadóan napirendre tűznünk, sem mértéken felül számon kérnünk. A látens emlékezés nem tűnik el és nem is gyengül meg például a kikényszerített emlékezéshez és felejtéshez képest. A heves viták, melyek az elmúlt években a német nyelvű országokban folytak a Soáról, azt mutatják, hogy a normalizálódás egyelőre nem történt meg. E viták a jelentésért vívott – sokszor a felejtés vagy emlékezés természetlen alternatíváját felvonultató – küzdelem jelzései.

Anyilvános emlékezet diskurzusának jellemzője, hogy az emlékezeti tartalmakra összpontosít. Eközben, durva általánosítással élve, mindkét fél a felidézendő foglya, s képtelen olyan konstruktív kapcsolatot teremteni vele vagy kiépíteni hozzá, amely túlmutat illuzórius ket-tösségén: egyfelől a folyamatos visszaemlékezésen, amely az igazságosság nevében kimerevíti a múltat, másfelől a felejtésen, amely a szabadság nevében menekülni igyekszik az emlékek elől. Egyik projekt sem igazán működőképes.

Az első elképzelés kontraproduktív a kitűzött célhoz képest, mivel hosszú távon túlfeszíti az emlékezést és felébreszti a felejtés vágyát. De a második sem célravezető, hiszen – akárcsak a spontaneitás igénye – az el-lentétébe fordul át. A felejtés vágya fájdalmas emléke-zést szül, amely, mint az osztrák jobboldali populizmus esetében – ahol a tettesek és szimbolikus áldozataik változhatnak ugyan, de a struktúra változatlan marad – óhatatlanul együtt jár az agresszivitás bizonyos formá-jával, amelyet a sajátáról a másokra vetítenek rá. A fel-adat tehát a narratív formára irányuló figyelem felkel-tése. Ez előmozdíthatná, hogy elfogulatlanul viszonyul-junk a jövőhöz, anélkül, hogy „az eltűnés dühe” (He-gel) vagy a múlt rémképei kísérténeek bennünket. Ez a nemzeti önazonosság hagyományos képleteit is megha-ladó viszony az emlékezet formájára reflektál. Az eszté-tikai modernség új formák garmadáját hívta létre. Na-gyon is lehetséges, hogy a modernség már nem világ-megváltó terv: patetikus önértelmezése érvényét vesz-tette. A művészet – az irodalom, az építészet, a film – azonban az emlékezés tárgyát illetően is szabaddá te-heti képzeletünket.

Míg nagyon hamar megtörténhet, hogy a gondolkodás tisztán elméleti nézőpontváltása az értelmezés merőben esztétikai érdekelttségébe csap át, a narratív közelítés-módnak a mai európai kultúra és politika legnehezebb és legérzékenyebb területeire tekintve is sokkal mesz-szebbre ható következményei vannak. Az a mód, aho-gyan Freud foglalkozott a kérdéssel, napjainkban is ta-nulságosnak bizonyulhat, noha nemritkán felszínes poli-tikai célok eszközévé válik. Nem maga az esemény a döntő, sokkal lényegesebb, hogy a szubjektum épp töre-dezettsége és törekenysége folytán képes úgy viszonyul-

ni az eseményhez, hogy a múlt tagadásának kényszere nélkül kezdhessen új életet. Ehhez olyan történetekre van szükség, ahol az elbeszélés ideje és fokalizációja jelképes forduló- és sarkponttá válik. Esterházy Péter előjáróban idézett szavaiból kiderül, hogy létezik olyan hallgatás, amely nem elhallgatás, hanem a tudás lehetőségét hordozó ráhallgatás. Esterházy szerint, aki a *Harmonia Caelestis*, e fragmentált családi legendárium³¹ elkészülte után tudta meg, hogy szeretett apja a kommunista titkosszolgálat informátora volt, az irodalom olyan médium, amely a lehetetlent valósítja meg: hallgatás és beszéd ‚dialektikáját’.

Mártonffy Marcell fordítása

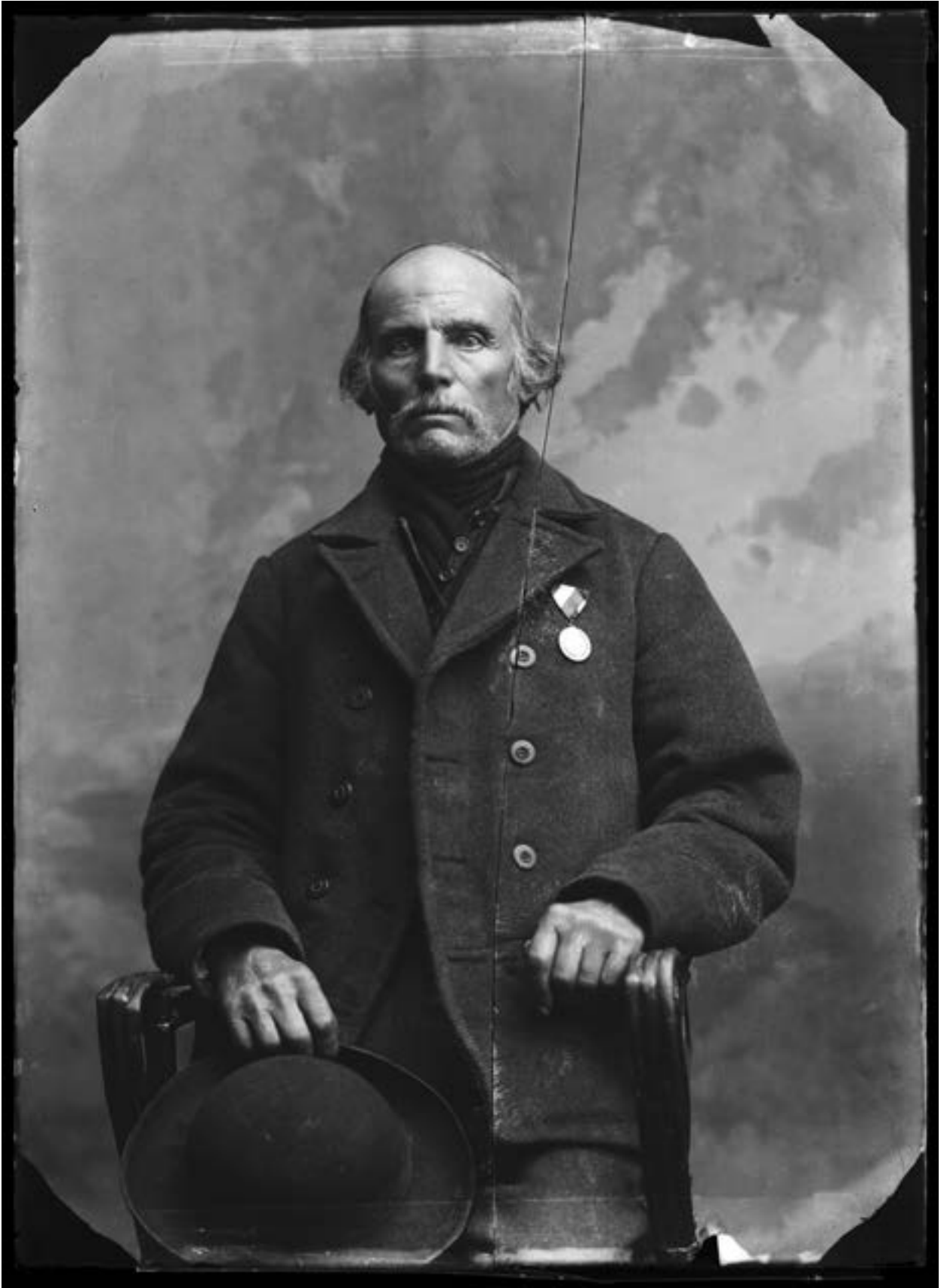
Forrás:

Wolfgang Müller-Funk: Erzählen und Erinnern. Zur Narratologie des kulturellen und kollektiven Gedächtnisses. In: Uó: *Die Kultur und ihre Narrative. Eine Einführung*. Második, átdolgozott és bővített kiadás, Wien: Springer Verlag, 2008, 251–270.

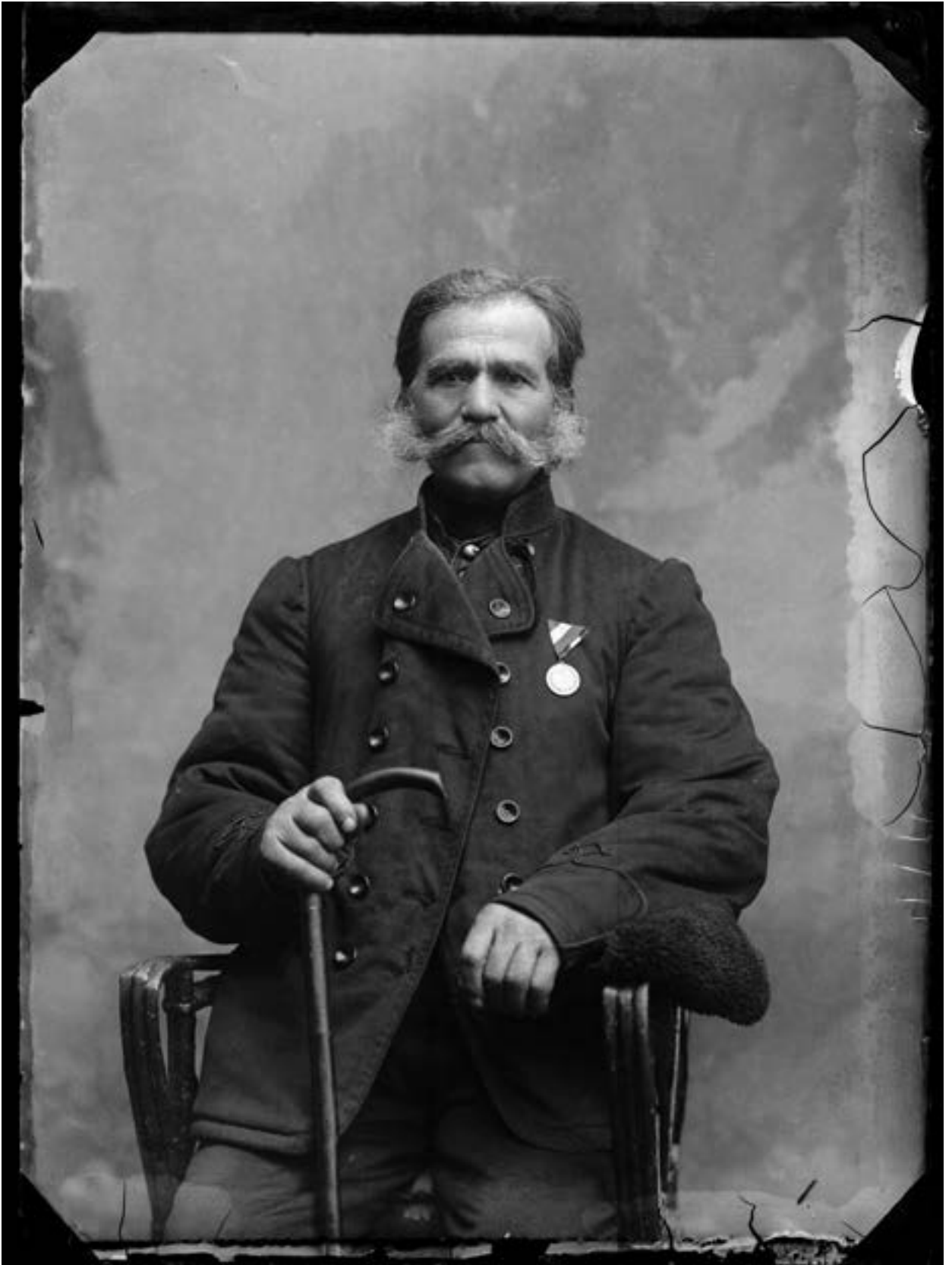
31 Péter Esterházy: *Harmonia Caelestis*. Berlin: Berlin Verlag, 2001, (magyarul: Budapest: Magvető, 2000).

Kasza Péter (1828–1812) földműves

Ismeretlen

Ismeretlen

JENS RUCHATZ

Fotografikus emlékezetek

Médiatudományi kérdések panorámája

I. Mi végre az emlékezet médiatudománya?

Semmiképp sem kiszámított provokáció csupán, ha azzal kezdem, egyáltalán miért van szükség médiatudományra; a kérdés teljesen komoly. El kell ugyanis ismernünk, hogy a médiatudománynak aligha szolgál alapjául valamely kizárólag rá jellemző tárgy vagy legalább egy sajátlagos módszer.¹ Ha például a könyvnyomtatás irodalmat érintő következményeivel foglalkozunk, egyúttal máris az irodalomtudomány területén mozgunk – ez nem utolsósorban az irodalomtudós Marshall McLuhan médiaelméletére is áll, akinek tézisei nem véletlenül nyugszanak irodalmi forrásokon.² A vélhetően a médiatudományi munka lényegét jelentő tevékenység, ti. a média-összehasonlítás is régóta számos területen mindennapos. Megállapíthatjuk: csak a diakrón vagy szinkrón összehasonlítás során mutatkozik meg, hogy egy adott médium elkülönbődik másoktól.³ Valahányszor új lehetőségek zavarták meg a médiumok bevett rendjét, az újat az összevethető médiumokra vonatkoztatva rögvest azonosították, és a rendszerbe integrálták. Ennek paradigmikus példája már a szóbeliség és az írásbeliség Platón általi összehasonlítása is⁴, de ugyancsak illik az itt referenciamédiumként középpontban álló fotográfiára, amely régebbi vizuális médiumokkal helyezkedett szembe. Ebben az összefüggésben nem azt vonom kétségbe, hogy a médiumok összehasonlító vizsgálata értelmes dolog; azt viszont igen, hogy e tényállás már önmagában saját szakmát, sőt saját diszciplinát kívánna, avagy alapozna meg.

1 Megalapozásul hivatkozhatnánk itt a Joseph Vogl és Lorenz Engell javasolta első médiaelméleti „axiómára” is, miszerint „nincsenek médiumok, legalábbis nincsenek valamiféle szubsztanciális és történetileg stabil értelemben véve” (Uők: „Vorwort.” In: Claus Pias et al. [szerk.]: *Kursbuch Medienkultur. Die maßgeblichen Theorien von Brecht bis Baudrillard*. Stuttgart: DVA, 1999, 10). Ebből az következhetne, hogy médiumok híján médiatudomány sem létezhet – vagy az, hogy az utóbbi legfőbb feladata, hogy először is megkonstruálja saját tárgyát, s azután bizonyítsa e konstrukció teherbírását és produktivitását.

2 Így például Shakespeare műveit médiatudományi tanulmányok kompendiumaként ajánlja, vö.: Marshall McLuhan: *Die magischen Kanäle. Understanding Media*. Dresden/Basel: Verlag der Kunst, 1994, 24–26.

3 Vö. Jürgen Fohrmann: „Der Unterschied der Medien.” In: *Transkriptionen* 1, März 2003, 2–7.

4 Vö. Irmela Schneider: „Zur Konstruktion von Mediendiskursen. Platons Schriftkritik als Paradigma.” In: Angela Krewani (szerk.): *Artefakte/Artefaktionen. Transformationsprozesse zeitgenössischer Literaturen, Medien, Künste, Architekturen*. Heidelberg: Winter, 2000, 25–38.

Vizsgálatra szorul tehát, milyen *specifikus* teljesítményre képes egy médiatudomány, mivel tud hozzájárulni például a kollektív emlékezet médiumaira irányuló kérdéshez. Meglátásom szerint csakis arról lehet szó, hogy azon kompetenciára építünk, amely egy meghatározott kérdezésmódra való *specializálódás* folytán fejlődik ki. Médiatudósként az ember nemcsak alkalomadtán, hanem konstitutív jelleggel él a média-komparatiztika eljárás módjával, és a legdifferenciáltabb összehasonlítási lehetőségekkel is próbálkozhat, amelyek – mondjuk – elkülönítik egymástól az észlelés, a tárolás és a közvetítés technikáit. Az ekképpen értett médiatudomány például az irodalomtudománytól eltérően sohasem végez médium-immanens elemzést, hanem mindig formákat, eljárás módokat, effektusokat ütköztet a mindenkori alapjukként szolgáló médiumoktól függően.⁵ Ezért nem is úgy definiálja önmagát – ami sokáig kényelmes kiútnak tűnt –, hogy a kultúratermelés azon területein illetékes, amelyekre még nem terjedt ki más szakmák hatóköre, jelesül a filmre és a televízióra, hanem azt vizsgálja, hogy e médiumok milyen összefüggésben vannak a többivel. A medialitás az, ami közös komparatív platformként kínálkozik a médiumok között. Éppen ebben az értelemben csak egy differenciaelméleti, nyitott médiafogalomban gondolkodhatunk, amelytől idegen a médiumok éles kontúrokkal körbehatárolt kánonja, s amely számításba veszi, hogy amit *a médiának* nevezünk, valójában csak az összehasonlításoknak köszönhetően jön létre.⁶

A kultúra az a terület, amelyhez a médiakutatás jó okokból mindeddig kitüntetett érdeklődéssel fordult.⁷ Ha a kultúra mindig a különbségek kultúrája – Dirk Baecker koncepciója szerint tehát ott alakul ki, ahol bizonyos kollektív gyakorlatok és formák másmilyenekkel összehasonlítva kontingensként tételeződnek⁸ –, akkor az általunk művelendő médiatudománynak azzal a kérdéssel kellene foglalkoznia, hogy e variánsok közül melyek vezethetők vissza a különféle médiumok használatára. E tekintetben első megközelítésben mindegy, hogy e következményeket a mediálisan feltároló lehetőségek célirányos megragadásának vagy egy második természet-

5 Az összehasonlítás módja azáltal specifikálható valamelyest, ha az elemek „laza kapcsolódásaként” fölfogott médiumból indulunk ki, amelybe – szelektív módon és a rendelkezésre álló elemrepertoártól korlátozva – formák (szorosan kapcsolódó elemek) vésszódnek be. Ilyenkor csak a mindenkor aktualizált szoros kapcsolódás (a forma) észlelhető, a médium pedig csak indirekt módon – mintegy az összehasonlítás útján – detektálható. A médium/forma megkülönböztetéshez vö. Niklas Luhmann: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1997, 190–202.

6 Vö. részletesebben Jens Ruchatz: „Konkurrenzen – Vergleiche. Die diskursive Etablierung des Felds der Medien.” In: Irmela Schneider & Peter Spangenberg (szerk.): *Medienkultur der 50er Jahre* (= Diskursgeschichte der Medien nach 1945. 1). Opladen: Westdeutscher Verlag, 2002, 137–153.

7 A média- és kultúratudomány konvergenciájához vö. Hartmut Böhme, Peter Matussek & Lothar Müller: *Orientierung Kulturwissenschaft. Was sie kann, was sie will*. Reinbek: Rowohlt, 2000, 179–202; Siegfried J. Schmidt: *Kalte Faszination. Medien, Kultur, Wissenschaft in der Mediengesellschaft*. Weilerswist: Velbrück, 2000.

8 Vö. ehhez Dirk Baecker: *Wozu Kultur?* Berlin: Kadmos 2001 [2000]. A médiumok radikálisan differenciaelméleti koncepcióját szoros szálak fűzik a kultúra ezzel analóg koncepciójához.

ként viselkedő technika determináló erejének tulajdonítjuk.⁹

A médiatudományos kérdések fentebb beharangozott „panorámája” tehát egy összehasonlító kultúratudomány területén mozog majd, miközben transzdiszciplináris módon rendelkezésre álló tudást mozgósít és kamatoztat, hogy a fotográfia példáján képet adjon a médiumok és az emlékezet lehetséges viszonyáról. Ebben az áttekintésben tehát arról lesz szó, hogy úgy olvassuk a legkülönbözőbb szövegeket, mint amelyek adalékul szolgálhatnak a médiatudomány számára, lévén, hogy a kollektív vagy az individuális emlékezetek mediális meghatározottságával foglalkoznak. A médiumok és a kollektív emlékezetek „mögékerülhetetlen” relációját Aleida Assmann vizsgálta, amikor Pierre Norához kapcsolódva megállapította, „hogy sem kollektív lélek, sem objektív szellem nem rejtőzik a csoport emlékezete mögött, csupán a társadalom a maga jeleivel és szimbólumaival. Az egyén a közös szimbólumok révén részesül a közös emlékezetben és a közös identitásban.”¹⁰ Ha a kollektív emlékezeteket jelekben lokalizáljuk, akkor óhatatlanul bevonódnak vizsgálódásunkba a médiumok is, hiszen minden aktualizált jel médiumot kíván, amelynek bázisán mint forma egyáltalán előállhat. Kicsiny, homogén csoportokban, amelyek közös tapasztalati horizontját nem szükséges folytonos kommunikáció útján összehangolni, a kollektív identitás stabilizálását célzó médiahasználat elszórt alkalmazásra is korlátozódhat. Azonban a nagy kollektívokban, ahol a közvetlen interakció már nem lehetséges, nélkülözhetetlen az intenzív mediális közreműködés, hogy megalkotható legyen egy közös múlt, amelynek alapzatára a csoport jelenlegi identitása épülhet. Ha ezen felül tekintetbe vesszük az egyéni emlékezetek „konstitucionális medialitását”, amelyre nemrégiben Vittoria Borsò hívta föl a figyelmet¹¹, akkor végül is arra az univerzális megállapításra jutunk, hogy az emlékezetnek mindig van valami köze a médiumokhoz, ahogyan a kultúrának is mindig van valami köze a médiumokhoz – de ezzel még nem lettünk sokkal okosabbak, mint korábban; konkrét esetek kutatásába kell fognunk. Mindazonáltal először az általánosság szintjén szeretnék időzni, jöllehet új csapásirányt véve, nem az identitás rögzítésének individuális és kulturális előfeltételeit, hanem a médiumait választva kiindulópontul.

9 Ha a médiumokat a kultúra lényegi alapzatának tekintjük is, meglátásom szerint hiba volna őket kívül helyezni a kultúrán, hiszen keletkezésüket, implementálásukat és formájukat tekintve maguk is kulturális tényezőknek vannak alávetve. A technika sem részleteiben, sem egészében (mint rendszer) nem férhető hozzá maradéktalanul kulturálisan – következményei olykor kiszámíthatatlanok, materialitásába beletűköznek a kulturális igények –, és mégsem ellenfele, hanem játékos társa a kultúrának.

10 Aleida Assmann: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: Beck, 1999, 132.

11 Vö. Vittoria Borsò: „Gedächtnis und Medialität. Die Herausforderung an die Alterität. Eine medienphilosophische und medienhistorische Perspektivierung des Gedächtnis-Begriffs.” In: Uő et al. (szerk.): *Medialität und Gedächtnis. Interdisziplinäre Beiträge zur kulturellen Verarbeitung europäischer Krisen*. Stuttgart: Metzler, 2001, 23–53, 25.

II. Externalizálás

Úgy tűnik, alapvetően két különböző modellje van annak, ahogyan a médiumokat az emlékezettel vonatkozásba hozhatjuk: az *externalizálás* és a *nyom*. Az externalizálás az emlékezetként fölfogott médiumok hagyományos és bizonyos mértékben szó szerinti koncepciója. Ez esetben magát a médiumot emlékezetnek vagy legalábbis emlékezet tartalmak hordozójának tekintjük. Ez a megközelítés kézzelfogható módon kifejezésre jut a metaforák „vándorlásában”, amikor is a médiumok és az úgynevezett természetes emlékezet kölcsönösen megvilágítják egymást. Ha a fotográfia példájára gondolunk, mindenekelőtt a bostoni orvos és író, Oliver Wendell Holmes híres megfogalmazását kell fölidéznünk, aki 1859-ben azt írja, a fotográfia „emlékezettel bíró tükör”, „mirror with a memory”.¹² Még konkrétabban tesz hitet Sigmund Freud az emberi és a fotografikus képesség analógiája mellett *Rossz közérzet a kultúrában* c. művében. Szerinte az ember „a fényképezőgéppel olyan szerkezetet hozott létre, amely a futó képi benyomásokat rögzíti”, ahogyan a fonográfval olyan szerkezetet, amely analóg azzal, ami akusztikus, és ezzel „alapjában az emlékezés, az emlékezet neki adatott képességének materializációit” konstruálta meg.¹³

Amilyen mértékben a fotográfiát emlékezetszerű képi médiumként koncipiálták, olyan mértékben tekintettek az emberi emlékezetre a fotográfia lencséjén keresztül. 1839, azaz a fotografikus eljárás nyilvánossá tételének éve után – amint ezt Douwe Draaisma taglalja az emlékezet kutatás eszmetörténetét tárgyaló munkájában – „az emberi emlékezet vált a vizuális tapasztalat felvételére, fixálására és reprodukálására alkalmas fényérzékeny lemezé”¹⁴. Nem kevésbé sokatmondó a mindent – még a jelentéktelen részleteket is – megbízhatóan elraktározó „fotografikus emlékezet” népszerű kliséje. A pszichológia nem szívesen használja ezt a metaforikus beszédet, hanem ott, ahol az ominózus fenoménnel foglalkozik – jelesül, hogy az észleleti benyomások emlékező lehívásuk során észleleti benyomásokként élednek meg –, inkább eidetikus képekről beszél.¹⁵ Ugyanakkor azon-

12 Oliver Wendell Holmes: „The Stereoscope and the Stereograph.” [1859] In: Beaumont Newhall (szerk.): *Photography. Essays & Images*. London, 1980, 53–62, 54. A tükörről való beszéd itt nem csupán a pontos „reprezentáció” metaforája, hanem a dagerrotípiák tükröződő fémfelületére vonatkozik.

13 Sigmund Freud: „Das Unbehagen in der Kultur” [1930]. In: Uő: *Gesammelte Werke*. Szerk. Anna Freud, 14. kötet, London/Frankfurt a.M.: Imago/Fischer, 1948, 419–506, 449–451. Magyarul: Sigmund Freud: *Rossz közérzet a kultúrában*, ford. Linczényi Adorján, In: Uő: *Esszék*. Budapest: Gondolat, 21982, 327–405, 355. (A fordítást módosítottam – F. Á.)

14 Douwe Draaisma: *Die Metaphernmaschine. Eine Geschichte des Gedächtnisses*. Darmstadt: Primus, 1999, 124. Magyarul: *A Metaforamasina. Az emlékezet egyik lehetséges története*. Ford. Balogh Tamás, Typotex Kiadó, 2002, 115.

15 Vö.: Norma E. Cutts & Nicholas Moseley: „Notes on Photographic Memory.” In: *The Journal of Psychology* 71,1 (1969), 3–15, 5: „The general conclusion of the present writers is that there is no such thing as photographic memory in the literal sense of taking a snapshot of a page and filing it in the mind like a photographic print which can be examined at will” [„A kortárs szerzők általános konklúziója, hogy nem létezik fotografikus emlékezet olyasféle szó szerinti értelemben, hogy pillanatfelvételt készítenénk egy oldalról, és eltárolnánk az elmében, akár egy fotografikus felvételt,

ban a kísérleti pszichológia a fotográfiát – mint a többi tároló médiumot is – afféle kontrollközegként kezeli, amelynek materiális stabilitása előtt az emberi emlékező-képesség nemcsak hogy igazolhatja magát, hanem bizonyos értelemben muszáj is bizonyítania.¹⁶

Párhuzamban azzal az érveléssel, hogy a médiumok és a „természetes” emlékezet kölcsönösen egymás modelljei, az externalizálás eszméje – funkcionista szemzőből – kultúrtörténetileg és az emberiség történelmét tekintve is alátámasztható. Ilyesféle állítás kapcsolódik a szóbeliségből az írásbeliségbe való áttöréshez is: azóta materiálisan tárolva, diakrón és szinkrón keringhet a tudás, amit korábban neuronális kapcsolatok útján kellett készenlétben tartani az újrafelhasználás érdekében. A következményeket sokféleképpen magyarázták. A francia antropológus, André Leroi-Gourhan szerint például éppenséggel a tudás technikai „externalizálása” az ember kulturális evolúciójának alapja: az ismeretek halmozódhatnak, s így különböző perspektívák összehasonlításával kritizálhatóvá lesznek.¹⁷ Kultúrtörténeti perspektívából nézve a külső tárolók elérhetővé válásával elkülönül egy „funkcionális emlékezet”, amely a „tároló emlékezet” sokkal nagyobb lehetőségteréből szelektálva táplálkozhat.¹⁸ A mediális emlékezetek története e tekintetben az externalizált tudás története.

Úgy látszik, a távoli tájakat vagy múltbéli eseményeket és életvilágokat bemutató fényképek e szcenárióba éppúgy beilleszthetők, mint az amatőr felvételek, amelyeket kirándulások alkalmával készítenek emlék gyanánt. Megkönnyítik a tudás akkumulációját és cirkulációját. Mindenesetre bizonyos ellenállást tapasztalunk, amikor a fotográfia, a fonográfia és a film analóg feljegyző médiumainak az emlékezetmédiumok történetébe való besorolásáról van szó: az idevágó fejtegetésekben a könyvkultúra epocháját rendszerint közvetlenül az elektronikus emlékezetek korszaka követi.¹⁹ Az ebben tetten érhető idegenkedés vélhetően abból adódik, hogy az analóg médiumok nem mondhatók minden további nélkül az emlékezetlerakatok externalizálásának. A kézírásos vagy nyomtatott formában szerkesztett és terjesztett gondolatokat

amelyet akkor tekintünk meg, amikor akarunk.”]; Eric Schwitzgebel: „How Well Do We Know our Own Conscious Experience? The Case of Visual Imagery.” In: *Journal of Consciousness Studies* 9 (2002), Nr. 5/6, 35–53, 44: „[...] eidetic imagery, sometimes popularly (but in the view of many theoreticians inaccurately) referred to as ‚photographic memory’” [„(...) az eidetikus képekre olykor népszerű jelleggel (de számos teoretikus nézete szerint pontatlanul) ‚fotografikus emlékezetként’ utalnak.”]

16 A kollektív emlékezet médiumairól pszichológiai perspektívából l. Gerald Echterhoff e kötetben megjelent tanulmányát.

17 Vö. André Leroi-Gourhan: *Hand und Wort. Die Evolution von Technik, Sprache und Kunst*. Frankfurt a.-M.: Suhrkamp, 1980, 273–295, 321–332. Implicit módon az orális, tendenciájukat illetően tárolásmentes társadalmakat deficitesnek ábrázolja; ehhez vö. Erhard Schüttel: „Das ungeschriebene Gesetz der mündlichen Gesellschaft. Eine Variante der Schrift vor der Schrift.” In: Claudia Liebrand & Irmela Schneider (szerk.): *Medien in Medien* (= Mediologie. 6). Köln: DuMont, 2002, 138–153.

18 Vö. Aleida Assmann & Jan Assmann: „Das Gestrern im Heute. Medien und soziales Gedächtnis.” In: Klaus Merten et al. (szerk.): *Die Wirklichkeit der Medien. Eine Einführung in die Kommunikationswissenschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1994, 114–140, 121–127.

19 Ehhez kritikai jelleggel l. Hartmut Winkler: *Medien – Speicher – Gedächtnis* [1994]. www.uni-paderborn.de/~winkler/gedacht.html (Utolsó letöltés: 2003.10.28.).

– legyenek bár bevásárlási cédulák, előadásjegyzetek, memoárok vagy verseskötetek – könnyűszerrel fölfoghatjuk emlékezetszerű produktumokként. De mi a helyzet az analógtechnikai médiumokkal, amelyek fizikai ingereket jegyeznek föl anélkül, hogy az emberi szubjektivitás közreműködne? Siegfried Kracauer a következőképpen fogalmazta meg ezt a különbséget a fotografikus és az emberi emlékezet között: „A fénykép térbeli vagy időbeli kontinuumként ragadja meg azt, ami adott; az emlékképek csak akkor őrzik meg az adottat, amennyiben az valamit kifejez.”²⁰ A fotográfia tehát nem csupán abban különbözik az emberi emlékezettől, hogy – akár előzőleg az írás tároló médiuma – amit egyszer eltárolt, azt változatlanul megőrzi, hanem még inkább abban, hogy úgy tűnik, az embert már az eltárolás – az emlékezésre érdemes dolgok szelekciója – során megkerüli.

Joggal emlékeztetnek arra újra és újra, hogy a motívumot, a pillanatot és a képkivágást, a megvilágítási időt és a fényrekesz nyílását, az objektívet és a film anyagát a gépet kezelő ember választja meg. Am ettől még igaz, hogy magát a képet nem a fotográfus hozza létre, hanem a kémiai réteg és a rávetülő fénysugarak konstellációja. A fotokémiával együttműködve a képet bizonyos mértékig a leképezett esemény alkotja meg, ahogyan egy láb hagyja hátra lenyomatát a homok „médiumában”. Főként a fotóművészek törekszenek arra, hogy e folyamatban olyan fokú jártasságra tegyenek szert, hogy már a motívum előtt „pre-vizualizálni” tudják a kész eredményt.²¹ Minthogy azonban a kép keletkezése maga emberi közreműködés nélkül megy végbe, legalább két dolog marad, amit egyetlen fotográfus sem uralhat, vonhat ellenőrzése alá: egyrészt a képbe íródó részletek telítettségét, egyszerűen mert ott vannak, akár ügyel rájuk a fotográfus, akár nem; másrészt a megvilágítás időtartamát, amely csak a kioldógomb megnyomásának eldöntése után veszi kezdetét, úgyhogy végső bizonyossággal sohasem kalkulálhatjuk ki, valójában mi történik a képmezőben a rekesz nyitása alatt. Ezekben a várakozásaink megbízhatósága ellenében ható kiszámíthatatlanságokban és esetlegességekben egyértelműen megnyilvánul a manuális-kognitív és az analóg-rögzítő „eltárolás” közötti különbség.

III. Nyom

Az analógtechnikai képek specifikus múltra vonatkozását illetően, amely e képeket tartósan keletkezésük egyedi szituációjához köti, a mediális emlékezet vonatkozás-jellegének második típusaként a „nyom” koncepciója

20 Siegfried Kracauer: „Die Photographie.” In: Uő: *Das Ornament der Masse. Essays.* Frankfurt a.-M.: Suhrkamp, 1977 [1963], 21–39, 25. Magyarul: A fényképezés. In: *Café Babel*, 25. szám (Fény), 1997/3, ford. Dornbach Márton, 73–85.

21 A „pre-vizualizálás” gondolatához vö. Jens Ruchatz: „Die Chemie der Kontingenz. Zufall in der Fotografie.” In: Natalie Binczek & Peter Zimmermann (szerk.): *Eigentlich könnte alles auch anders sein.* Köln: Verlag der Buchhandlung Walther König, 1998, 199–223, 221.

tűnik megfelelőnek számomra. Ez esetben – az externalizálástól eltérően – maga a médium semmiképpen sem a nyom, csupán maradandó nyomok létrehozásának egy technizált és standardizált lehetősége. A nyom múlthoz való specifikus viszonya abban áll, hogy nem az elmúlt történés reprezentációjának, hanem eredményének tekintjük. Ennyiben pontosan arra a szinguláris, punktuális eseményre mutat rá, amely világra hívta őt.

Mivel a nyomok az események lefolyása során *grosso modo* nem szándékosan születnek, a történetek közvetlen és így kiváltképpen autentikus bizonyosságainak számítanak. De minden nyom, amint azonosítják és értelmezik, már visszatért az autentikus-eredeti szférájából a kultúrába. Ha az, amit nyomnak tekintünk, az elmúlt történés közvetlen eredménye, akkor a múlt nyomainak „olvashatóvá tételéhez” a jelenlegi tudás maximumának mozgósítása szükséges. A konvencionális jelekkel ellentétben, amelyek meghatározott várakozásoknak megfelelő keretek között merülnek föl, egy nyomot mindenekelőtt egyáltalán „jelentéshordozóként” kell azonosítani, és kiemelni abból a környezetből, amely nem bizonyul nyomnak. Egy ilyen különbségtétel alapvetően csak akkor lehetséges, ha vezérfonal gyanánt adva van egy bizonyos megismerési érdek, ugyanis viszonylagos, hogy mi működik nyomként, és mi háttérként. A nyomok tehát távolról sem a múlt ártatlan maradványai, hanem egy konstitutív utólagosság értelmében csakis a mindenkori interpretáló jelen érdekeiből és eljárásaival jönnek létre.

Bár a nyomok – s ez a második ellenvetés az autenticitás hangsúlyozásával szemben – nem egy kód által születnek, mégis egy kód vagy valamely funkcionálisan egyenértékű tudás által kell olvashatóvá tenni őket. Szabályszerű olvasási kódokat csak kivételes esetekben dolgoznak ki a specializált nyomolvasók. A vadászok például így tanulják meg rutinszerűen fölismerni a lépések nyomaiból az állat fajtát és tipikus tulajdonságait. A tudás e kodifikációja viszont csak azért lehetséges, mert ilyenkor eltekintünk a bekövetkező esemény abszolút egyszeri voltától. A szoros értelemben vett nyomolvasás, vagyis a mindenkori nyomot előhívó, egyszeri és specifikus történés rekonstrukciója során sem kerülhető el *sohasem*, hogy az esemény egyediségét normalizáljuk, lévén, hogy az értelmezéshez folyvást a specifikus esetre alkalmazható általánosított tudásra vagyunk utalva.

A fotografikus nyomok bizonyos értelemben sajátos helyzetben vannak, mert abban rejlik specifikumuk, hogy – pierce-i terminológiával élve – nem csupán *indexikálisan* vonatkoznak egy elmúlt eseményre, hanem azt egyidejűleg *ikonikusan* is leképezik.²² Pontosán szólva: egy fénykép két összefüggő, ám egymásra nem leképezhető eseményből származik: az egyik a kioldás,

22 A Pierce-i jeltipológia fotográfiára alkalmazásához vö. Philippe Dubois: Der fotografische Akt. Versuch über ein theoretisches Dispositiv. Amsterdam/Dresden: Verlag der Kunst, 1998, 27–57.

amely csak közvetve íródik bele a képbe, a másik pedig az objektív előtt lezajló esemény, amely mint „második eredet” rögzül a képen.²³ Éppen ezt fogalmazza meg Roland Barthes híres megállapítása, miszerint egy fénykép legbenső lényege, *noémája* a tudatban rejlik, „cela a été là” – avagy „ez volt” [„es ist so gewesen”], amint a német fordításban olvassuk.²⁴ De ha a fénykép a nyom információtartalmát ikonikusan feldúsítja is, „olvashatósága” akkor is túlon túl gyakran ütközik akadályba, mert ami a képen látható, általában csak komoly erőfeszítések árán rekonstruálható. Ezért itt is érvényes: az abszolút konkrét, ami a nyom tulajdonképpeni sajátja, az értelmezés folyamatában elkerülhetetlenül relativizálódik – kivéve akkor, ha maga a nyomolvasó a történés tanúja volt, és a fotografikus nyomot pusztán az emlékezés *kiindulópontjaként* használja.

Még ha a nyom autenticitásigényét kulturálisan viszonylagosítani is kell, az időbeliség nézőpontjából mégis nyugtalanító jelenség marad. Erre nézvést minősítette Barthes a fényképet „antropológiai forradalomnak”, „hiszen az általa implikált tudattípus valóban minden előzmény nélküli. A fotó igazából nem a dolog *itt-létének* tudatát ébreszti föl (amit minden másolat előidézhetne), hanem az *itt-volt-lét* tudatát.” A fénykép üzenete így az „*itt* és a *hajdan*” egyfajta irreális, „illogikus” összeszővődését közvetíti.²⁵ A nyom összekapcsolja a távollevőt és a jelenvalót, amennyiben a fotografikus kép jelenléte – direktpozitív eljárás esetén is – magában foglalja annak a távollétét, akit/amit leképezett: amit egy fényképen látunk, már eleve elmúlt. A távollevő ikonikus jelenvalóvá tétele által a tudatos múltnak és az észlelt jelennek a nyomban hordozott ellentmondása még egyszer kiéleződik.

A múlt és a jelen e médiuminherens összekapcsolódása az, aminek révén a fénykép – nyomként – mint emlékezetmédium válik megragadhatóvá. Az ikonikus reprezentáció „többletén” túl a fotográfia megjelenít egy eseményt a képen, amely indexikálisan a múltban vet horgonyt. Minthogy ez persze kifejezetten a szubjektivitást megkerülve játszódik le, s így eloldódik az emberi emlékezőképességtől, jogos a kérdés, mennyiben beszélhetünk itt még emlékezetéről. E diszkrepancia Platón íráskritikájától kezdődően többé-kevésbé mindahány tároló médiumnak felróható, amelynek emlékezeti funkciókat kölcsönöztünk. Az emlékezetmédiumok teljesítménye azonban csakis abban állhat, hogy valamit más-

23 Egész pontosan a fotografikus levonat természetesen még egy harmadik eseményre is utal: a levonat elkészítésére, amely elviekben más paraméterek mellett még egyszer megismétli a fényképezést.

24 Roland Barthes: Die helle Kammer. Bemerkung zur Photographie. Frankfurt a.-M.: Suhrkamp, 1985, 126. Magyarul: Roland Barthes: Világoskamra. Jegyzetek a fotográfiairól, ford. Ferch Magda, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000², 81.

25 Roland Barthes: „Die Rhetorik des Bildes.” In: Uő: Der entgegenkommende und der stumpfe Sinn. Kritische Essays III. Frankfurt a.-M.: Suhrkamp, 1990, 28-46, 39. Magyarul: A kép retorikája, ford. Angyalosi Gergely. In: Blaskó Ágnes, Margitházi Beja (szerk.), Vizuális kommunikáció. Szöveggyűjtemény, Typotex, Bp., 2010., 109-124., 118.

képpen visznek végbe, mint az ember – legyen szó csupán arról, hogy nagyobb információ-mennyiséget megbízhatóbb módon őriznek és tartanak készenlétben. Mindazonáltal a fotográfia nemcsak nyomként, hanem externalizálásként is képes az emlékezet módján funkcionálni. Ugyanis a nyomok jó részével szemben, amelyek események véletlen melléktermékeiként születnek, a fényképeket általában akaratlagosan hozzák létre, méghozzá oly módon koncipiálva, hogy legalábbis megközelítsenek egy elképzelt emlékképet. Míg a nyom inkább materiális indítéka és kiindulópontja az emlékezésnek, azaz az eredeti szituáció rekonstrukciójának, addig az externalizálás koncepciója tendenciózusan egy már elsajátított, szubjektívált emlékezésre helyezi a hangsúlyt.

Az analóg feljegyző médiumok – mindenekelőtt a fotográfia – tehát anélkül vezetnek be a nyom momentumát, hogy az externalizálás hagyományos módját fölfüggesztenék. Meglátásom szerint a mediális emlékezetek erőtere voltaképpen az externalizálás és a nyom két pólusa között van kifeszítve. Érdeemes volna átgondolni, vajon a nyom momentuma nem rejlik-e már ott – akár célképzetként csupán – régebbi médiumokban is. Ezen túlmenően minden mediálisan aktualizált forma – minden szöveg, minden fotó, minden film – nyom, legalábbis önreferenciális tekintetben: minden konkrét mediális kommunikációs esemény magán viseli a média- és kultúrtörténet egy meghatározott időpontjának ismertető jegyeit.²⁶

Így a jövőre vonatkozóan is feltételezhető, hogy a digitalizálás, amit az analógtechnikai feljegyzés és a rá jellemző emlékezetkarakter halálának is tekintenek, nem tünteti majd el teljesen a nyom mozzanatát. Egy digitális kép – a technicisztikus érvelésmód szerint – nincs többé abban a helyzetben, hogy szavatolhasson egy egyedi, lefényképezett, eredeti eseményre való vonatkozást, mivel ha egy fénykép hatását kelti is, ezt a számítógép egyszerűen összeszerkeszthette a legkülönbélebb adatokból.²⁷ Csakhogy ez az érv összekeveri a kép keletkezésének technikai feltételeit a médiahasználat társadalmi gyakorlataival. Egyrészt túlértékelték és különösképp a digitális fotográfiához képest messzemenően eltúlozták a fényképnek, mint a múlt manipulálatlan nyomának a „hitelességét”; másrészt pedig a digitális foto-

26 Ezt Hartmut Winkler nagyon szépen bemutatta a nyelv példáján: minden egyes nyelvi aktus magán viseli a nyelv rendszerének nyomait, és megfordítva, mint észrevehetetlen aktus maga is visszahat a rendszer egészére: a nyelvi struktúra minden tünékeny nyelvi aktust megőriz; vö. Hartmut Winkler: Docuverse. Zur Medientheorie der Computer. München: Boer, 1997, 148 és 164–172.; Sybille Krämer: „Das Medium als Spur und als Apparat.” In: Uő. (Hrsg.): Medien – Computer – Realität. Wirklichkeitsvorstellungen und Neue Medien. Frankfurt a.-M.: Suhrkamp, 1998, 73–94.

27 Egy ilyen kép Martin Lister szerint „may be based on knowledge of, but not caused by, the action of light reflected by a particular object. But what it does refer to is other photographs”. [Egy ilyen kép „meglehet, azon a tudáson alapszik, hogyan viselkedik egy konkrét objektumról visszaverődő fény, ám maga nem a fény aktivitásának eredménye. Egy ilyen kép másik fényképekre vonatkozik.] (Uő: „Photography in the age of electronic imaging.” In: Liz Wells [hrsg.]: *Photography. A Critical Introduction*. London/New York: Routledge, 1997, 249–291, 260.)

gráfia puszta bevezetése önmagában még nem idézi elő a fotografikus képpel szemben konstataált bizalomvesztést.²⁸ A fényképeket mindig is montírozták, retusáltak vagy színezték, és egy digitális felvételt nem tekinthetünk manipuláltnak egyszerűen azért, mert könnyebben manipulálható. Leginkább még a fotografikus emlékezetkonceptciónak a nyom felől az externalizálás felé tolódó súly-pont áthelyeződésével számolhatnánk. De napjainkban ilyesféle transzformáció széleskörűen aligha ment végbe.

A következőkben azt szeretném megmutatni, hogy a fénykép emlékezetmédiума hogyan oszcillál az externalizálás és a nyom között, mindig azon kontextus jellege szerint, amelybe beillesztik. Ennek kapcsán először a nyilvános archívumok és emlékezetek, majd a privát emlékeztévékenység keretei közt elemzem a fotográfia funkcióját.

IV. Nyilvános emlékezetek

Már a médium történetének hajnalán is azt remélték a fotográfiától, hogy gazdagítani fogja a kulturális archívumot. Amikor 1839-ben a fizikus Dominique François Arago a szabadság állami felvásárlásáért buzgólkodva a francia képviselő-testület előtt az új képrögzítési eljárás teljesítményeit magasztalja, egyebek mellett arra mutat rá, milyen hasznos lett volna a fotográfia Napóleon egyiptomi „archeológiai” hadjáratán:

„Mindenki számára világos lesz, hogy ha a fotografikus eljárást az 1798. esztendőben ismertük volna, ama rejtélyes táblák sokasága ránk hagyományozódott volna, amelyek a művelt világ számára az arabok mohósága vagy bizonyos utazók vandalizmusa folytán már örökre odavesztek.”²⁹

Ha feltalálták volna a fotográfiát – így az érv –, csekély ráfordítással összeállíthatták volna az egyiptomi hieroglifák teljes leltárát, méghozzá a „valódi hieroglifákét”, nem azon „fiktív és konvencionális jelekét”, amelyeket Napóleon rajzolói a *Description de l'Égypte* számára készítettek. Még mielőtt a médium teret nyert volna a gyakorlatban, itt máris említésre kerül a két perdöntő tulajdonság, amely a fotográfiát mindmáig előnyben részesített archiváló médiummá teszi: egyfelől egyszerű kezelhetősége, gyorsasága és költségkímélő volta, másfelől technikailag szavatolt pontossága.

Ami viszont még inkább figyelemre méltó: hogy a fényképet kvázi a valóság ekvivalensének tekintik,

28 Ehhez részletesebben l. Jay David Bolter & Richard Grusin: *Remediation. Understanding New Media*. Cambridge, Mass./London: MIT Press, 1999, 105–112; Jens Ruchatz: „Realismus als dauerhaftes Problem der Fotografie. Zuschreibung versus Technikontologie.” In: Christian Filk et al. (hrsg.): *Die dunkle Seite der Medien. Ängste, Faszinationen, Unfälle*. Frankfurt a.-M. et al.: Lang, 2001, 180–193.

29 Dominique François Arago: „Bericht über den Daguerreotyp.” [1839] In: Wolfgang Kemp (hrsg.): *Theorie der Fotografie I. 1839-1912*. München: Schirmer/Mosel, 1980, 51–55, 51.

olyannyira, hogy az eredeti tárgy elvesztésén könnyedén túlteszik magukat. A matériát többé nem feltétlenül szükséges megőrizni, ha látható formáját tároljuk. Az ikonikus nyom tökéletes szimulációként való ünneplése a már említett Holmes-nál hágott tetőfokára húsz évvel később:

„A forma a jövőben elválik az anyagtól. Az anyagnak a látható tárgyak esetében gyakorlatilag nincs többé komolyabb haszna, kivéve, ha mintaként szolgál, amely alapján megképezik a formát. Adják csak oda nekünk egy megtekintésre érdemes tárgy eltérő perspektívákból készült egynéhány negatívját – többre nincs is szükségünk. Azután akár rontsák le az objektumot, vagy gyűjtésük föl, ha tetszik.”³⁰

Az emlékezet, amely materiális formát öltött, ettől kezdve a dolgok materialitása fölött is úr. Meghökkenítő, hogy a tényleges munka során egyes területeken milyen közel kerültek ehhez az eljárás módhoz. A francia *Commission des monuments historiques* 1851-ben megbízást ad az úgynevezett *mission héliographique*-ra, vagyis, hogy egész Franciaországban dokumentálják a pusztulóban lévő vagy restaurálásra szoruló építészeti műemlékeket³¹; Charles Marville 1858-tól kezdve saját indíttatásból fotózza a régi párizsi városnegyedeket, mielőtt áldozatul esnek Charles Haussmann modernizálási örületének; az európai etnológusok a műtárgyak és leírások mellett számtalan fényképet is fölhalmoznak a gyarmatosított területeken, hogy a modernizáció fenyegette kultúrákat eredeti állapotukban rögzítsék. A fotográfusok archivátorként dolgoznak a jövő régészei és történészei számára.

A fotografikus „források” bőséges előállítására tekintettel, amelyek közül néhány kifejezetten az utókor történészei, a többségük azonban a kortársak számára készült, fölmerül a kérdés, milyen bizonyító erőt tulajdoníthatunk nekik a múltra való vonatkozásukat illetően. Erre nézvést kiváltképpen gyümölcsöző a források máig is szokásos – Johann Gustav Droysentől eredeztethető – csoportosítása maradványra és hagyományra, ami ma-napság elterjedt formáját leginkább Ernst Bernheim nagy hatású *Lehrbuch der historischen Methode* (A történeti módszer tankönyve) c. munkája nyomán nyerte el. „[M]indazt, ami az eseményből közvetlenül fennmaradt és megvan – olvassuk itt –, *maradványnak* nevezük; mindazt, ami az eseményből közvetve háramlott ránk, az emberi felfogóképességen átszűrve és általa

30 Oliver Wendell Holmes: „Das Stereoskop und der Stereograph.” [1859] In: Wolfgang Kemp (hrsg.): *Theorie der Fotografie I. 1839–1912*. München: Schirmer/Mosel, 1980, 114–119. [= A Holmes-szöveg kivonatos német fordítása: „The Stereoscope” (12. l.j.)] Hozzá kell fűznünk, hogy Holmes radikális utópiája a sztereoszkópikus fotográfiára vonatkozik, amely a kétdimenziós információ túlmenően még a tér illúzióját is megteremti. Ismeretes persze a fordított stratégia is, amikor fényképek alapján rekonstruálják a háromdimenziós valóságot. Hiánytalan fotografikus dokumentáció híján például nem lett volna lehetséges a szentpétervári Borostyán-szoba rekonstrukciója.

31 Vö. Anne de Mondenard: „La Mission héliographique: mythe et histoire.” In: *Études photographiques* 2 (1997), 60–81.

visszaadva, *hagyománynak* nevezzük.”³² Bernheim azután a maradványokat további alcsoportokra osztja: a *szűkebb értelemben vett maradványokra*, azaz arra, ami a történelmi eseményekből faktikusan ránk maradt, mint a *műemlékek* vagy *monumentumok* (pl. jogi okmányok), amelyek a kortárs felhasználók számára őrzik az információkat, s az utókorra nincsenek tekintettel. A maradványok kitüntetett figyelmet érdemelnek mint források, amennyiben „a tények kétségtelen tanúságai.” Egy „esemény tényszerűségét” „semmi sem igazolhatja biztosabban [...], mint ha az esemény csalhatatlan nyomaival összhangban vannak a róla szóló tudósítások.”³³ Ha a maradványok garantálják a tényszerűséget, akkor interpretációjuk olyan tudást kíván meg, amely csak a hagyományforrásokból vonatkoztatható a tárgyra.³⁴

Időközben talán kitűnhetett a sorok között, miért is érdekes itt ez a forráskritikai megkülönböztetés: éppen, mert az externalizálás és a nyom különbségével analóg módon épül fel, úgy vélem, magyarázatul szolgálhat arra, hogy honnan ered a fényképpel mint történelmi forrással kapcsolatban folyvást fölpanaszolt probléma. A fénykép nyilvánvalóan nehézségeket okoz, mert sem az egyik, sem a másik oldalon nem helyezhető el egyértelműen. Való igaz, Bernheim több ízben is rámutat, hogy egy és ugyanazon forrás különböző összefüggésekben egyszer hagyományként, másszor maradványként is funkcionálhat. Egy fénykép azonban egy és ugyanazon kérdés esetén egyszerre lehet szűkebb értelemben vett maradvány, emlékmű és hagyomány is: a fényképek egy esemény akaratlagosan előállított nyomai, s így az objektív és szubjektív vonatkozás határmezsgyéjén állnak.³⁵

De hogyan értsük egyáltalán a szubjektív aspektust, ha – mint a sokat bírált „Wehrmacht-kiállítás” esetében – az „elkövetők fotói” az „áldozatok fotóivá” válhatnak, ha a honvédnepokokról készült emlékfotók visszatekintve oly könnyen változnak át a katonai brutalitás és a háborús bűnök megrázó tanúságává, másképpen szólva: ha az individuális perspektívát látszólag akadálytalanul felülírja egy kollektív nézőpont?³⁶ Másrészt hogyan lehetséges, hogy a képileg rögzített esemény fotografikus értelmezése számára mégsem tárul föl közvetlenül, mi is történt tulajdonképpen, ki, mit, mikor tett?³⁷ A nyom

32 Ernst Bernheim: *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*. 3. Aufl. Leipzig: Duncker & Humblot, 1903, 230.

33 Ua., 490 és 492. Bernheim a kézikönyvben érdekes módon csak ott említi a fotográfiát, ahol a forráskiadványok megbízható dokumentációjáról esik szó.

34 Vö. ua. 561 k.

35 Cornelia Brink: *Ikonen der Vernichtung. Öffentlicher Gebrauch von Fotografien aus nationalsozialistischen Konzentrationslagern nach 1945*. Berlin: Akademie Verlag, 1998, 10. Brink a fénykép e „kettős karakteréről” például elemzése elején ír a történelmi fényképek használata kapcsán: „A fényképek a »valóság« lenyomatának és interpretációjának számítanak.”

36 Vö. Michael Sauer: „Fotografie als historische Quelle.” In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 53 (2002), 570–593, 588–590; Brink: *Ikonen* (35. lj.), 148–151; Detlef Hoffmann: „Private Fotos als Geschichtsquelle.” In: *Fotogeschichte* 2,6 (1982), 49–58.

37 Nemcsak a nyom-státus nehezíti meg az interpretációt, hanem az a fotografikus időszelvény is, amely nem teszi lehetővé, hogy felmérjük, hol helyezkedik el a jelenet az események sorában. Viszont a mindennapi élet kutatásának [Realienkunde]

keletkezésének rekonstruálását tehát a fotográfia esetében sem takaríthatjuk meg magunknak – még hozzá a lefényképezett dolgot és a kép készítőjét illetően sem. Csak akkor nyerhet jelentőséget, ami egy adott fényképen látható, ha a fotót magyarázattal szolgáló kontextusba ágyazzuk.

Az, hogy a fénykép mint forrás témája mostanság gyakrabban napirendre került, mindenekelőtt a *Megsemmisítő háború – a Wehrmacht büntettei* című, erősen vitatott kiállítással (1995-től) hozható összefüggésbe. Kétség sem fér hozzá: joggal ütöttek meg kritikus hangot a fotografikus forrásokkal való meglehetősen hanyag és módszertanilag mindenképpen elfogadhatatlan bánásmód miatt; egyik-másik fényképen bizonyíthatóan olyan bűntetteket láthattunk, amelyeket nem a Wehrmacht követett el, némelyik helyszínt tévesen határozták meg stb.³⁸ A hibátlan képalírás annál is inkább szükségesnek tűnik, mivel abból indulhatunk ki, hogy a fényképek – mint nyomok és maradványok – hajlamosak arra, hogy hitelesítsék a feliratot, amellyel ellátták őket.³⁹ A kritika vehemenciája azonban aligha azzal függ össze, hogy itt egy máskülönben tökéletesen rendhagyó forráskezelést terveztek el, hanem inkább azzal, hogy nem elsősorban egy minden módon alátámasztott, tudományos történetírást tűztek ki célul, hanem hogy hatást gyakoroljanak a nemzeti emlékezetre. Hogy ez megvalósítható legyen, központi szerep jutott a fotográfiának, amely technikai „szemtanúként” az elkövetőt, az áldozatot és a bűntettek brutalitását egyaránt láthatóvá tette.

A kiállítás fogadtatása kapcsán újra és újra főlemlegetik a látogatók erős emocionális érintődését, amit a nagy mennyiségű fotografikus kép bevonásával okolnak meg.⁴⁰ E hangütés után aztán már gyakran nem is az esetenként megtévesztő feliratot, hanem maguknak a képeknek az önértékét kifogásolják. A történész Michael Sauer például nyilvánvaló nemtetszéssel a következőket jegyzi meg: „A kiállítás készítői a fényképeket valójában nem forrásokként használták, hanem – tömeges alkalmazásuk

forrásoként (azaz hogy hogyan festettek bizonyos dolgok egy meghatározott időpontban) lényegesen jobban használható, mint eseménytörténeti tekintetben. Ehhez vö. Sauer: „Fotografie“ (36. lj.), 572–575; Jens Jäger: *Photographie: Bilder der Neuzeit. Einführung in die historische Bildforschung* (= Historische Einführungen. 7). Tübingen: edition diskord 2000, 72–75.

38 Vö. Ungváry Krisztián példaszzerű dolgozatát: „Echte Bilder – problematische Aussagen. Eine quantitative und qualitative Analyse des Bildmaterials der Ausstellung ‚Vernichtungskrieg – Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944‘.” In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 50 (1999), 584–595. A vitához árnyalt áttekintést nyújt Miriam Y. Arani: „Und an den Fotos entzündete sich die Kritik. Die ‚Wehrmachtausstellung‘, deren Kritiker und die Neukonzeption. Ein Beitrag aus fotohistorisch-quellenkritischer Sicht.” In: *Fotogeschichte* 22 (2002), Heft 85/86, S. 97–124.

39 Az érvhez kapcsolódóan klasszikus szöveg: Roland Barthes: „Die Fotografie als Botschaft.” In: Uő: *Sinn* (25. lj.), 11–27, 21–24. Vö. még Helmut Lethen: „Versionen des Authentischen. Sechs Gemeinplätze.” In: Hartmut Böhme & Klaus Scherpe (hrsg.): *Literatur- und Kulturwissenschaften. Positionen, Theorien, Modelle*. Reinbek: Rowohlt, 1996, 205–231.

40 Vö. pl. Petra Bopp: „Wo sind die Augenzeugen, wo ihre Fotos?” In: Hamburger Institut für Sozialforschung (hrsg.): *Eine Ausstellung und ihre Folgen. Zur Rezeption der Ausstellung ‚Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944‘*. Hamburg: Hamburger Edition, 1999, 198–230, 198–207.

és speciális elrendezésük segítségével – a megrendültség előidézésének eszközeiként, s hogy érzelmileg térdre kényszerítsenek.”⁴¹ Eszerint teljességgel illegitim dolog, hogy „túlontúl egyszerű, népokítói intenciókkal”, rémtettek szemléletes bemutatása révén a megtekintett történetre válaszul érzelmi reakciót követeljenek a közönségtől. Úgy tűnik, a fényképek legitím módon pusztán történeti forrásokként, potenciális szuggesztív önértéküket illetően visszanyesve és egy verbálisan szabályozott kontextusba illesztve használhatók történelemábrázolásra. Ezzel egyfelől tovább örökítjük a szokványos mediális hierarchiát, amely a képeket csupán nyelvileg megszelídített illusztrációkként fogadja el, másrészt ismét bebetonozzuk a tudományos történetírás és a társadalmilag megélt „emlékezeti helyek” közötti – Pierre Nora által is fájlat – szakadékot.⁴² Nyilván nem is véletlen, hogy a „Wehrmacht-kiállítás” – forráskritikailag optimalizált átdolgozása nyomán – ismét visszahúzódott egy íráscentrikus pedagógia biztos terepére.⁴³

Mindazonáltal megfigyelhető, hogy a 20. században a múltról alkotott kollektív elképzeléseket mind nagyobb mértékben formálják a vizuális médiumok. Ikonikus – vizuálisan szuggesztív és technikailag verifikált – nyomeként a fotográfia különösen alkalmas arra, hogy az érzelmeket kiváltani képes történetet nyomatékosítsa. A már a történelemkönyvekbe bevonult távolabbi múlt vonatkozásában a szaktörténészek alakítják a képkánont, amelynek kollektív képi emlékezetként kell bevésődnie. Feltehetően az iskola a legfontosabb intézmény a tekintetben, hogy ne csak a kötelező nemzeti történelemismeretet, hanem a hozzá tartozó képeket is betáplálja az individuumok emlékezetébe.⁴⁴ Am a történelemkönyvek által reprezentált kulturális emlékezet mellett a fotografikus történelmi képek egy decentrált kollektivizálásáról is számot adhatunk, amennyiben egyes képek a tömegmédiában való cirkulációjuk nyomán kivált emlékezetesnek bizonyulnak, és mintegy fű alatt válnak a kollektív tudáslerakat részévé. Éppen a kortárs történeti eseményekről alkotott elképzeléseket határozzák meg sokrétűen az olyasféle képek, amelyek nem szisztematikusan, archiválható dokumentumokként készültek, hanem aktuális, *időben közel álló* riportfotográ-

41 Sauer: „Fotografie” (36. l.), 579. Az ilyesféle kritika kritikájaként I. Arani: „Und an den Fotos” (38. l.), 99 k.

42 Vö. Pierre Nora: *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*. Frankfurt a.-M. 1998 [Berlin 1990]. Magyarul: *Emlékezet és történelem között*. Válogatott tanulmányok, szerk., vál. K. Horváth Zsolt, ford. Haas Lídia et al., Budapest, Napvilág, 2010.; valamint I. Patrick Schmidt tanulmányát ebben a kötetben.

43 Bátorító dolog, hogy ez a képekkel való defenzív bánásmód sem aratott osztatlan tetszést, vö. Klaus Hesse: „,Verbrechen der Wehrmacht – Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944’. Anmerkungen zur Neufassung der ,Wehrmachtausstellung.’ In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 53 (2002), 594–611, főként 600–602.

44 Az iskolai történelemtankönyvek fényképanyagához I. Jürgen Hannig: „Bilder, die Geschichte machen. Anmerkungen zum Umgang mit ,Dokumentarfotos’ in Geschichtslehrbüchern.” In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 40 (1989), 10–32. A kulturális képi emlékezet szabályozásának radikálisabb eljárásával a sztálinista praxisban is találkozhatunk, amikor a forradalom kegyvesztett protagonistáit kiretusálták a történeti felvételekről, vö. Alain Jaubert: *Fotos, die lügen*. Politik mit gefälschten Bildern. Frankfurt a.-M.: Athenäum, 1989.

fiaként a sajtóban és televízióban való tömeges terjesztés céljából. Még ha Barthes a „sokkfotókat” jórészt hatástalannak tartja is, úgy tűnik, az e fajta képek – pl. a vietnami háborús fotók – közül különösen sok megragadt az emberek emlékezetében, anélkül, hogy szerzőjüket, a helyszínt, az időpontot és az ábrázolt személyeket pontosan ismerniük kellene.⁴⁵

Persze további vizsgálódást érdemelne, hogyan szabályozzák itt a tároló és a funkcionális emlékezetbe való szétágazást, azaz hogyan történik, hogy az elérhető riportképek tengeréből kiemelkedik néhány, amelyeket újra és újra leköszölnék, s ezáltal gyökeret verhetnek a társadalmak⁴⁶ képi emlékezetében. Ha ilyesféle fotografikus „ikonokat” faggatunk, semmiképp sem intézhetjük el a dolgot a fénykép ikonikus és indexikális aspektusával, hanem lényegi módon kell számításba vennünk az ebbe a képrendbe íródott – a kultúrát és a technikai képet összekötő – *szimbolikus* dimenziót is.⁴⁷ Cornelia Brink koncentrációs táborokban készült felvételek alapján kimutatta, hogy a németek átnevelése érdekében hogyan hoztak forgalomba célzottan „ikonokat”, amelyeknek különféle kiállítások és könyvmegjelenések útján kellett betölteniük nevelési feladatukat.⁴⁸ A fotografikus ikonok fogalmában összekapcsolódik „a széleskörű ismertség a nézőre gyakorolt, erős emocionális hatással, amely hatás egyes szerzők szerint a képek állítólagos autenticitásának és/vagy szimbolizációs erejének tulajdonítható.”⁴⁹ Az ilyen képek a kollektív emlékezés meghatározó sarkpontjaivá lehetnek.

V. Privát emlékezet

A fotográfia médiumának az a sajátossága, hogy (történeti) archívumok kialakítására sarkall, még világosabban kidomborodik a privát fotográfia területén. Ez természetesen nem az amatőr fotós félnyilvános praxisára értendő, aki szándékait illetően „időtlen” műalkotások létrehozására törekszik. Amennyire mennyiségileg át-

45 Gondoljunk csak példaképpen Robert Capa: A milicista halála [teljes címe: Lojalista milicista a halál pillanatában, Cerro Muriano, 1936. szeptember 5. – F. Á.] c. képére (1936), amely a nyomtatott betűs, vádló „Why?” felirattal ellátva az 1970-es és 80-as években a fiatalok szobáit díszítette. A „kód nélküli üzenet” híveként Roland Barthes az e fajta fotográfiát nem szívlelheti: itt a fotográfus a bemutatott borzalmat majd’ mindig túlkomponálja, és kontrasztok vagy közelítések segítségével hozzátoldja a faktumhoz a borzalom intencionális nyelvét. Mivel ez a pátosz megelőlegezi az értékelésünket, az ilyen fénykép „csak a borzalom botránjának a bemutatására alkalmas, magának a borzalomnak a bemutatására nem”. Roland Barthes: *Mythen des Alltags*. Frankfurt a.-M.: Suhrkamp, 1964, 55–58.

46 A kollektív képi emlékezethez kapcsolódóan l. Rolf Reichardt tanulmányát ebben a kötetben.

47 Vö. Dubois: *Der fotografische Akt* (22. l.), 45. és 50k.

48 Brink kiinduló kérdése a következő (Ikonen, 10., l. 35. l.): „Milyen társadalmi kontextusokra volt szükség ahhoz, hogy a koncentrációs táborok fotografikus reprezentációjából maradandó nyomok keletkezzenek?” Hasonló kérdést vizsgált újabban Habbo Knoch a „mediális emlékezetek” formálódására tekintettel: *Die Tat als Bild. Fotografien des Holocaust in der deutschen Erinnerungskultur*. Hamburg: Hamburger Edition, 2001. Ehhez szórakoztató kiegészítésként: Barry Levinson's *Wag the Dog* c. filmje (1997) [magyarul: Amikor a fark csóválja... – F. Á.] arról szól, hogyan lehetséges fiktív háborút produkálni megindító képek segítségével. A kollektív bevonódást előidéző képes szimbolika itt egy fiatal lány drámai egyéni sorsa.

49 Ua., 233.

tekinthető, az amatőr fotózás világában vélhetően semmi egyébről nincs szó, mint a saját egzisztencia megfigyeléséről és historizálásáról. Mint a néprajztudós Konrad Köstlin írja: „alapvetően önnönmagunk történései lettünk. Mi magunk hozzuk létre saját életünk történetének forrásait.”⁵⁰ A naplóírás praxisának egyfajta popularizálódása jegyében így a privát, jövőre nyitott „archívumokat” is szisztematikusan feltöltik fényképekkel – Bernheim-i értelemben vett „emlékművekkel”, hiszen a fotóalbumokban összegyűjtött magánfelvételek címzettjei az élők, maguk a fényképek készítői, és talán csak nagy ritkán kifejezetten az utókor.

Annak megítélésében, hogy az efféle önábrázolás címzettje mindenekelőtt maga a fotós-e, vagy inkább a család, finom eltérések mutatkoznak. Pierre Bourdieu a fotográfiairól mint „illegitim művészetről” írt híres elemzésében a családot jelöli meg a magánszemélyek fotografikus aktivitásának fókuszpontjaként. Szerinte a fénykép a csoport integritásának képi tanúsága, amelynek célja, hogy további integrációt teremtsen. Ez a csoporttal kapcsolatos funkció egyértelműen megnyilvánul abban, hogy a kamera túlnyomórészt családi ünnepek, baráti találkozások vagy kirándulások alkalmával kerül elő.⁵¹ A fotóalbum azután, amelyben vegyesen található általunk és hivatásos fotósok által készített képek is, stabilizálja a család kollektív emlékezetét.

Ezzel szemben a fotótörténész Timm Starl azt az álláspontot képviseli, hogy a privát fotó elsődlegesen magáról a készítőjéről szól. Természetesen nyomós érv, hogy olyanok is készítenek magán-fotóalbumokat, akiknek nincsenek szorosabb családi kötelékeik. Ezen túlmenően pedig az amatőr albumokban összegyűjtött motívumok statisztikai kiértékelése sem igazolta a családi események egyértelmű főhangsúlyát.⁵² Starl szerint az amatőr fotósok felvételei *radikálisan szubjektív* emlékjelek, amelyek nemegyszer a legközelebbi rokonok számára sem érthetőek teljesen, mert nem az a döntő, hogy a képek miképpen mutatnak meg valamit, sőt az sem, pontosan mi ismerhető föl rajtuk, hanem csakis, hogy milyen helyzetekre emlékeztetnek. [...] Magától értődően mások – családtagok, barátok, ismerősök – is megnézhetik a felvételeket, és átlapozhatják az albumokat, s bennük is megelevenednek emlékek, és történetek formálódnak a képekből. Ám ezek anekdotikus jellegűek maradnak, s nem kapcsolódnak egy élettörténeti össze-

50 Konrad Köstlin: „Photographierte Erinnerung? Bemerkungen zur Erinnerung im Zeitalter ihrer technischen Reproduzierbarkeit.” In: Ursula Brunold-Bigler & Hermann Bausinger (hrsg.): *Hören, Sagen, Lesen, Lernen. Bausteine zu einer Geschichte der kommunikativen Kultur. Festschrift für Rudolf Schenda zum 65. Geburtstag*. Bern et al.: Peter Lang, 1995, 395–410, 399.

51 Vö. Pierre Bourdieu et al.: *Eine illegitime Kunst. Die sozialen Gebrauchsweisen der Photographie*. Frankfurt a.-M.: Europäische Verlagsanstalt, 1981, 31.

52 Timm Starl: *Knipser. Die Bildgeschichte der privaten Fotografie in Deutschland und Österreich*. Berlin: Koehler & Amelang, 1995, 142–147. Számomra nem meggyőző Starl ózdkodása attól, hogy családi fotóként értékeli azokat az útiképeket is, amelyeken nem látható egyetlen személy sem: ha a család nincs is a képen, közös emlékek kötődnek ahhoz, amit együtt láttak. Ez érvényes a kirándulás albumba rendezett képeinek megtekintésére és az együtt töltött vetítés estre is.

függéshez. A kép készítője azonban a saját konstrukciót látja, amely egyedül azt tartalmazza, amit egzisztenciája számára konstitutívnek tekint.⁵³

E tézisből az a – magánfotók megtekintésekor gyorsan beigazolódo – logikus következtetés adódik, hogy e képek az avatatlan szemlélő számára alig mondanak valamit. Nem látható rajtuk a tulajdonképpeni.⁵⁴ Jóllehet a kép az emlékezés céljából készül, önmagában még nem a kész emlék, egyáltalán nem is kell annak lennie, mert címzettje – még ha a fotó technikailag nem mondható is sikerültnek – minden további nélkül képes a kontextuális kiegészítésére.⁵⁵ A fotó egy időpillanat, egy lezajlott szituáció képeként horgonypont az emlékezés általa előidézendő folyamata számára. A kép, mint nyom funkciója áll itt az előtérben, még akkor is, ha egy jól sikerült externalizálás – a jól eltalált kép – kétségtelenül előnyt élvez is. Vagyis az emlékezés előfeltételezi a fotót, végső soron azonban uralja is. „A fotó értéke – amint azt a privát emlékfotókból összeállított első német kiállítás katalógusában is felismerik – egyedül az emlékezés intenzitásától függ.”⁵⁶ Ugyanakkor mint az emlékező médiafelhasználó által megtervezett összkoncepció, a fotóalbum világa – a képek összeválogatása, kronológiai rendje és a feliratok révén – megint az externalizálás pólusához állhat közelebb, minthogy az album készítője számára élettörténete individuális megfogalmazása feltehetően mindinkább az általa alkotott mediális külsővé tételre irányul, vagy legalábbis abban stabilizálódik.

Ha az amatőr fényképek csupán készítőiknek nyílnak is meg teljesen, s az avatatlanok előtt tulajdonképpeni jelentésük rejtve marad, a privát képi világokba mégis dekódolható kollektív mintázatok íródhatnak be. E tekintetben megvilágító erejűnek tűnik számomra a médiakutató Patricia Holland által meghonosított különbségtétel a magánfotók „felhasználói” (*user*) és „interpretátorai” (*reader*) között.⁵⁷ Míg a felhasználók a fotografikus kép ikonikus, mindenekelőtt azonban indexikális vonatkozásait mobilizálják, hogy individuális emlékeiket lehívják, a tudományos interpretátort elsősorban a szimbolikus szint, tehát a képekbe beíródott kulturális kódok érdeklik. Bűn volna az amatőr képek sokszor sztereotíp pózaiból és alkalmáiból egy az egyben analóg szte-

53 Ua., 23.

54 Hogy miféle bonyodalmakhoz vezethet, ha egy idegen úgy hiszi, elsajátíthatja egy család identitását a róla készült fényképek segítségével, azt Mark Romanek's *One Hour Photo* c. filmje [magyarul: *Sötétkamra – F. Á.*] (2002) demonstrálja.

55 A mechanikus képek és a valódi, eleven emlékezés kultúrkritikai szembeállítása figyelmen kívül hagyja, hogy az amatőr fénykép egyáltalán nem is tart igényt arra, hogy az esemény egész jelentőségét látható módon magán hordja; ehhez vö. Catherine Keenan megfontolásait is: „On the Relationship between Personal Photographs and Individual Memory.” In: *History of Photography* 22 (1998), 60–64.

56 Heinrich Riebesehl: *Photographierte Erinnerung*. Ausstellungskatalog Kunstverein Hannover, 1975, 21. Leírják viszont az ellenkező fenomént is: amikor a technikai kép autentikus emléket idéz föl. Barthes így ír a *Világoskamrában* (24. l.), 95.: A fotó az emlékezést „nagyon hamar emlékhianyúvá változtathatja. Barátaim egyszer gyermekkori emlékeikről beszéltek, nekik voltak emlékeik; de nekem, aki éppen akkor nézegettem a régi fényképeket, már nem voltak”.

57 Patricia Holland: „Sweet is it to scan ...” *Personal photographs and popular photography*. In: Liz Wells (Hrsg.): *Photography. A critical introduction*. London/New York: Routledge, 1997, 104–150, 107.

reotip következtetésre jutni azzal kapcsolatban, amiről ekképpen megemlékezünk; ám a kollektív keresztmetszetben fellelhető hasonlóságok egyenest ideáltipikus módon mutatnak rá az individuális emlékezetek kollektív átformálására. Az amatőr fotók – egyszerűen az esztétikai normák miatt – végletesen hasonlítanak egymásra.⁵⁸ Igaz ez például bizonyos sztereotip pózokra, ahogyan önmagunkat bemutató, beállunk a képeken – ám bár ez aligha a jobbára kötetlen amatőr fotográfia sajátos fejlődéseként értékelhető, mint inkább a reprezentativitást célzó műtermi fotográfia örökségéént, amely még a 20. században is rendelkezésre áll mindazoknak, akik nem engedhetnek meg maguknak saját gépet.⁵⁹

De még inkább érvényes ez a fotografikusan dokumentálható alkalmak kiválasztására. Nem pusztán azon kortörténeti tapasztalatokat illetően mutatkozik párhuzam, amelyek várhatóan egy generáció valamennyi albumában visszaköszönnek (mint például a világháborúk), hanem alapvetően azon életterületeket és -stációkat illetően is, amelyeket képi dokumentációra érdemesítenek. Csupán a kisgyermekes esetében kíváncsodik fényképre többé-kevésbé az „egész” élet – az evéstől a bilizésig, a kirándulástól kezdve a mindennapokon át az alvásig.⁶⁰ Attól fogva azonban, hogy a gyermek iskoláskorú lesz, már csak a kiemelkedő eseményeket dokumentáljuk, az ünnepeket, a kirándulást, de mindenekelőtt a nagy rítus de passage-t: az első iskolánapot, a ballagási ünnepséget, az esküvőt, a keresztelőket, a temetéseket. A fényképezésre érdemes események ilyesféle kanonizálása nemcsak Európára érvényes, hanem, részben persze más stációkkal, Afrikában – és feltételezhetően másutt is – éppúgy megtaláljuk.⁶¹ Az efféle átmeneti rítusok, különösképpen az esküvők fényképezése ma már az esemény lefolyásának integráns része, ami nélkül nem teljes az ünnep. A fénykép tehát nemcsak tükrözi az esemény jelentőségét, hanem részben jelentőséget kölcsönöz neki, amennyiben a történés fényképre kíváncsító voltát jelzi.⁶² A történés aktualitásába már belegondoljuk a jövőbeni emlékezést. Az esküvői képek az emlékezés e feladatával ellátva valósággal ideáltipikus „hagyomány”-források, másrészt viszont nyomokként továbbra is rászorúlnak arra, hogy jelentéssel

58 Vö. Starl: Knipsen (52. l.), 23k.: „Ami a felvételek megformáltságát illeti, az amatőr fotós egyszerű koncepciót követ. A személyeknek, dolgoknak, eseményeknek lehetőleg a felvétel középpontjában kell állniuk, bár ez nem feltétel. [...] Ezért hát az amatőr fotósok felvételei hasonlítanak egymásra – még a profi fotográfusokéi és fotóművészekéi is, ha magánjelleggel fotóznak, pusztán az emlékezés céljából.”

59 Riebesehl: Photographierte Erinnerung (56. l.), 23–32, szemléletesen bizonyítja bizonyos pózok évtizedeken át tartó, elképesztő stabilitását. L. e tekintetben Helmut Höge „Frauen am Geländer” c. összeállítását is. In: *Neue Gesellschaft für Bildende Kunst* (hrsg.): *Dia/Slide/ Transparency. Materialien zur Projektionskunst*. Berlin: NGBK, 2000, 19–29.

60 Vö. Köstlin: „Photographierte Erinnerung?” (50 l.), 405.

61 Vö. Tobias Wendl: „God never sleep.” Fotografie, Tod und Erinnerung.” In: Uő/Heike Behrend (hrsg.): *Snap me one! Studiofotografen in Afrika*. München et al.: Prestel, 1998, 42–50.

62 Vö. Köstlin: „Photographierte Erinnerung?” (50 l.), 403.: „A fénykép által magát a szituációt definiáljuk úgy, mint ami más, ami különleges. [...] A fénykép különleges alkalmakká teszi a szituációkat.”

töltsük meg őket. Igaz még a profi fotográfusok által készített emlékfotókra is, amelyeknek oly maradandónak kell lenniük, akár a házasságnak, hogy talán megörökítenek valamit az inszcenírozásból, de sem az ifjú pár szerelmét, sem a jól sikerült ünnepélyt nem adhatják vissza megfelelő módon. Az ünnepség vendégei számára az utóbb szétesztott képek vélhetően főleg az esemény alkotóelemeiként nyernek jelentőséget, úgyhogy a fotók ismét csak a kiegészítő recepcióban telítődnek értelemmel. Ezen kívül – és itt egészen más olvasási mód alkalmazandó – a nappaliban kihelyezett és a távolabbi rokonoknak elküldött esküvői portrék még a kifelé irányuló reprezentáció célját is szolgálják.⁶³

Asajátvizsgálat fotóalbumban megörökített vizuális krónikájával párhuzamosan a fotográfiának létezik a magánszférában egy régebbi, még az amatőr fotózás előtti időbe visszanyúló emlékező funkciója is. Egy 1863-as amerikai fotókézikönyvben ezt olvassuk:

„In the order of nature, families are dispersed, by death or other causes; friends are severed; and the ‚old familiar faces’ are no longer seen in our daily haunts. By heliography, our loved ones, dead or distant, our friends and acquaintances, however far removed, are retained within daily and hourly vision. To what extent domestic and social affections and sentiments are conversed and perpetuated by these ‚shadows’ of the loved and valued originals, every one may judge.”⁶⁴

[A természet rendje szerint a családok – elhalálozás vagy más okok miatt – szétszóródnak; a barátok elszakadnak egymástól; és a „régis ismerős arcok” nem tűnnek föl többé, ahol napjainkat éljük. A heliográfia révén szeretteinket, elhunytakat és távollevőket, barátainkat és ismerőseinket, bármily messze legyenek is, emlékezetünkben tarthatjuk, naponként és óránként láthatván őket. Hogy a szeretett és becsült valódi személyeknek ezek az „árnyékaik” milyen mértékben őrzik és állandósítják a családi és társasági kötődéseket és érzelmeket, azt mindenki maga is megítélheti.]

Mint végső emlékkép, a halálos ágyon készített portré – az utolsó lehetőség, hogy a szeretett személy arcát megörökítsük – ebben az értelemben egészen a 20. századba nyúlóan fontos szerepet játszik.⁶⁵ A fényképek ebben a kontextusban – Heinrich Riebesehl szép megfogalmazása szerint – a „nélkülözött együttélés”⁶⁶ [„das

63 Az esküvői képekhez kapcsolódóan I. Bertrand Mary: *La photo sur la cheminée. Naissance d'un culte moderne*. Paris: Éditions Métailié, 1993, 143–153; Bourdieu: *Eine illegitime Kunst*, (51. l.), 31–34.

64 Marcus Aurelius Root: „The Camera and the Pencil (1863).” In: Vicki Goldberg (hrsg.): *Photography in Print. Writings from 1816 to the Present*. Albuquerque: University of New Mexico Press, 148–151, 148.: E funkciójában a fénykép a portréminiatura tradícióját viszi tovább, ám demokratizálja azt: „The cheapness of these pictures brings them within reach, substantially, of all.” L. még Mary: *La photo* (63. l.), 141.

65 Vö. Jay Ruby: *Secure the Shadow. Death and Photography in America*. Cambridge, Mass./London: MIT Press, 1995; Mary: *La photo* (63. l.), 153–167. Ezzel a halotti maszkok 19. században elterjedő tradícióját popularizálják; vö. Bernhard Kathan: „Totenmaske und Fotografie. Zur Verhäuslichung des Todes.” In: *Fotogeschichte* 20,78 (2000), 15–26.

66 Riebesehl: *Photographierte Erinnerung* (56. l.), 24. Mary (*La photo*, 168., l. 63. l.) nem kevésbé csattanóan egy „gestion des absence”-ről beszél.

vermißte Zusammenleben”] pótlékeként viselkednek. E második szerepkörben különösképp megmutatkozik, mennyire meghatározzák egy fénykép emlékeztető funkcióját felhasználásának keretei. Azt állítom: a fénykép nem emlékként jön a világra, hanem először a megtekintésben értjük meg az elmúlt dolog nyomaként. Az emlékezés azután úgyszólván kontextualizálás, amely a fényképet időindexére vonatkoztatva ragadja meg.

Bár a szeretett személy pénztárcánkban tartott vagy a kandalló párkányára állított portréja valami távollevőre utal (hiszen csak kivételes esetekben nézzük meg az ábrázolt személy társaságában), ám e távollevőt elsősorban nem úgy vesszük szemügyre, mint múltbélit – az ilyesfajta emlékfotó esetében a tekintet éppenséggel felülemelkedik azon, hogy a kép a múlt egy *meghatározott* mozzanatát ábrázolja, és úgy fogja föl, mint ami *jelenleg lehetséges*. A kifejezetten e célra szánt fényképeknél már a felvétel készítésekor figyelnek arra, hogy az „időtlen” ideált és ne az alkalmi, a radikálisan időbeli pillanatot idézze meg.⁶⁷ Röviden: pusztán térbeli, nem pedig időbeli távolság leküzdéséről van itt szó – hacsak nem a következő találkozásig terjedő idő áthidalásáról. Az időbeli dimenzió persze ugyanazon képnél hamarost újra játékba léphet, ha a fotó az elhalványult ifjúságra vagy egy elmúlt szerelemre emlékeztet. Ha minden fénykép visszavezethető is az eredet konkrét pillanatára, megtekintése viszonylag független marad ettől. Csak amikor fölfigyelünk a saját jelenünktől való eltérésre, pl. stilsztikailag szembetűnő a fotón, vagy kontextuálisan – akár az albumban vagy a felirat révén – jelölődik, akkor válik az időindex a felhasználás mérvadó komponensévé.

VI. Emlékezetmédiумok

Az tehát, hogy egy médiumot mi tesz emlékezetmédiummá, semmiképpen sem táruul föl az alapjául szolgáló materialitás elemzése révén. A fényképek szigorú értelemben véve nem nyomok és nem externalizálások; csak így használják, vagy éppenséggel nem így használják őket. A nyom és az externalizálás ennél fogva azon módusok, ahogyan a fényképeket – vagy más mediális formákat – a vonatkozás *meghatározott* módjaként vizsgáljuk. Jóllehet minden említett médiumra érvényes, hogy a vonatkozásnak vannak előnyben részesített, rendszerint alkalmazott típusai, ám ezek sohasem rögzülnek végérvényesen, ahogyan a történészek egy és ugyanazon forrást hagyományként és maradványként is értelmezhetik: egy önéletrajzi írás fölfogható a kor vagy a szerző tudatlanjának nyomaként is, és fordítva, egy fotó valamely belső kép vagy egy tovatűnt észlelet jól sikerült externalizálásaként. Ebben az értelemben az emlékezetszerű jelleg, azaz a temporálisan megjelölt adatok tárolása önmagában egy funkció csupán, amely az egyik médiumnak éppúgy tulajdonítható, mint a másoknak.

67 A póz és a pillanattfelvétel e tekintetben fundamentális időlogikájával kapcsolatban l. Thierry de Duve: „Pose et instantané, ou le paradoxe photographique.” [1974] In: Uő: *Essais datés. I.* 1974–1986. Paris: Éditions de la Différence, 1987, 13–52.

Így a gyakorlat határozza meg a mediális szövegek és formák kollektív vagy individuális emlékezetbe való bevéődését is. Ha Halbwachs gondolatalakzatához kívánunk ragaszkodni, nyugodtan megállapíthatjuk, hogy a privát fotóarchívumokat teljességgel kollektív szervezőési elvek strukturálják. Ez az átjárás a legkézenfekvőbb módon talán abban mutatkozik meg, ahogyan az 1860–70-es években a polgári fotóalbumokat szerkesztették. Egyfelől a családot és a baráti kört ábrázoló képek mindenkor sajátos egyvelege, másfelől a kiemelkedő kortársak megvásárolt portréinak mindenkor egyedi összeválogatása révén minden kellően tehetős ember a maga módján csatlakozhatott a kollektív képtárhoz.⁶⁸ De hogy mi tételvezető kollektív emlékezetként, kétségtelenül attól is függ, hogy egyáltalán mi képes beégni az individuális emlékezetbe mindazon dolgok egyre növekvő cirkulációjából, ami potenciálisan emlékezésre érdemes. Ez a kiválasztódás természetesen nem idioszinkratikus módon zajlik, hanem mindig az individuális tudattörténekek által előhuzalozott raszterre – s ezzel megint csak a kollektív mintázatokra – való vonatkozásban.

Amit kétségtelenül a fotográfia és a rákövetkező képi médiumok medialitásához köthetünk, az a szóbeli és írásos emlékezetkultúra növekvő mértékű vizuális kiegészítése és kiigazítása. Az olyan képi ábrázolások, amelyek szándékoltan történeti eseményeket dokumentálnak, avagy csupán úgy utalnak saját jelenükre, hogy az utókor a keletkezési idejükben divó kultúra és életmód vizuális dokumentumait látja meg bennük, természetesen nem újkeletűek, ám soha még nem voltak ilyen tömegben hozzáférhetőek. Már nemcsak úgy hivatkozhatunk saját vagy kollektív múltunkra, mint ami nyelvileg kódolt, hanem mint ami vizuálisan is följegyzésre került. Erre a háttérre tekintettel a „Wehrmacht-kiállítás” körüli viták a kollektív emlékezet efféle mediális átállása ellen vívott utóvédharcnak is mondhatók.⁶⁹ Izgatottan találgathatunk hát, hogyan emlékeznek majd a mi vizuálisan olyannyira intenzíven rögzített jelenkorunkra, s hogy az ebben a velejéig képi kultúrában felnövekvő generációk visszatekintőleg is több történelemképet fognak-e fölvezetni a jövőben.

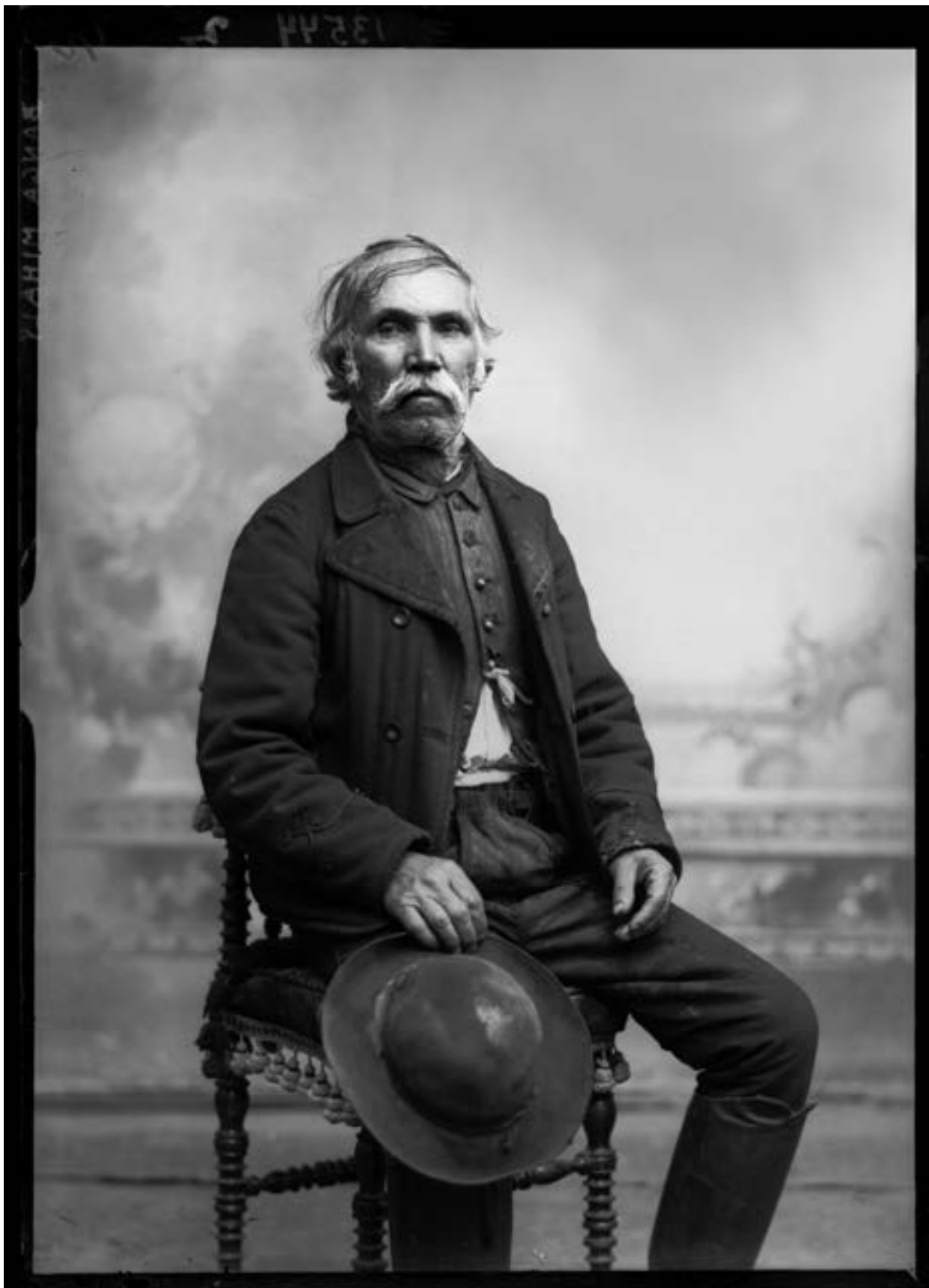
Forczek Ákos fordítása

Forrás:

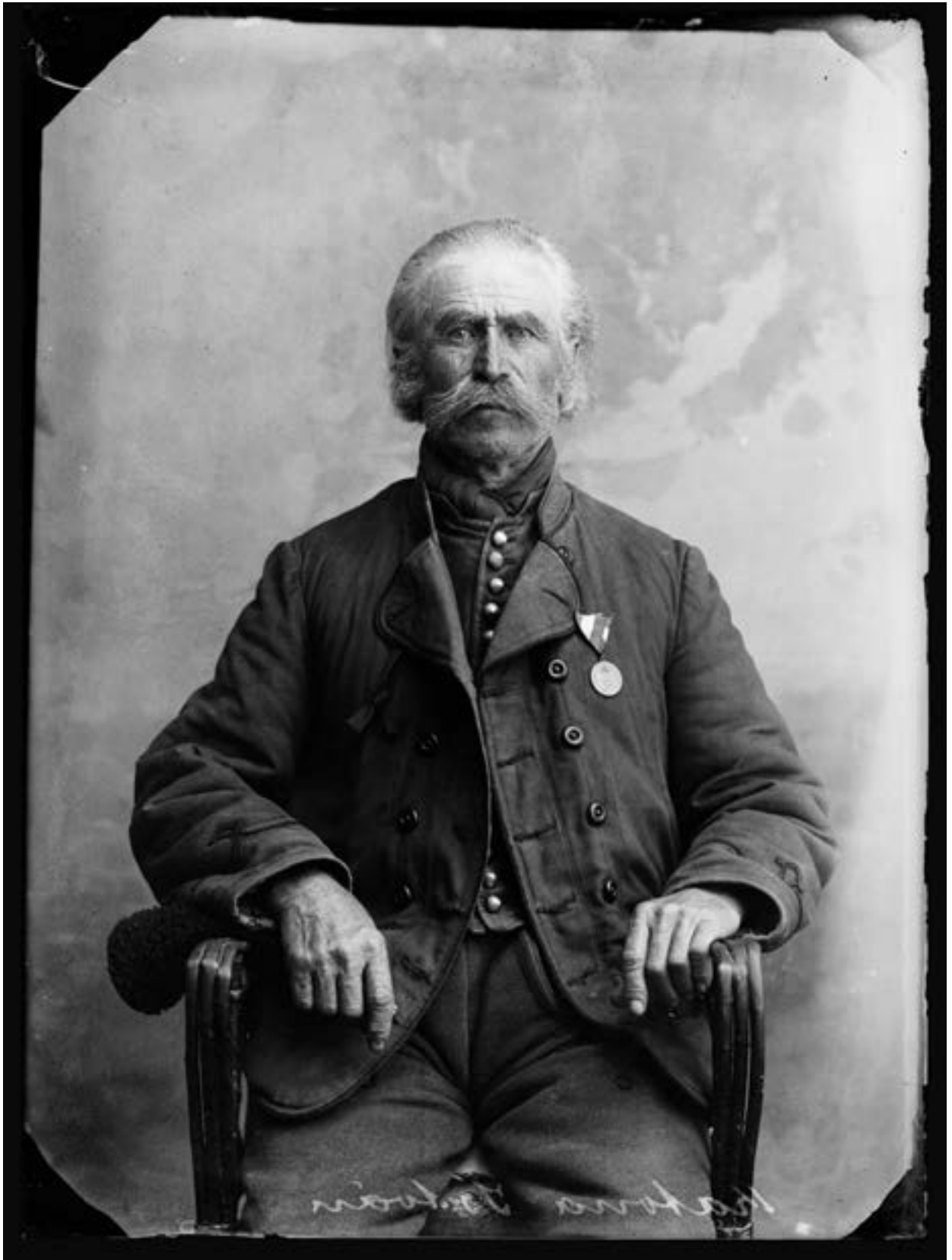
Jens Ruchatz: Fotografische Gedächtnisse. Ein Panorama medienwissenschaftlicher Fragestellungen. In: Astrid Erll – Ansgar Nünning (szerk.): *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität, Historizität, Kulturspezifität*. Berlin: Walter de Gruyter, 2004, 83–105.

68 Vö. pl. Matthias Bickenbach: „Das Dispositiv des Fotoalbums: Mutation kultureller Erinnerung. Nadar und das Pantheon.” In: Jürgen Fohrmann et al. (hrsg.): *Medien der Präsenz: Museum, Bildung und Wissenschaft im 19. Jahrhundert* (= Mediologie. 3). Köln, 2001, 87–128, különösen 103. és 115.

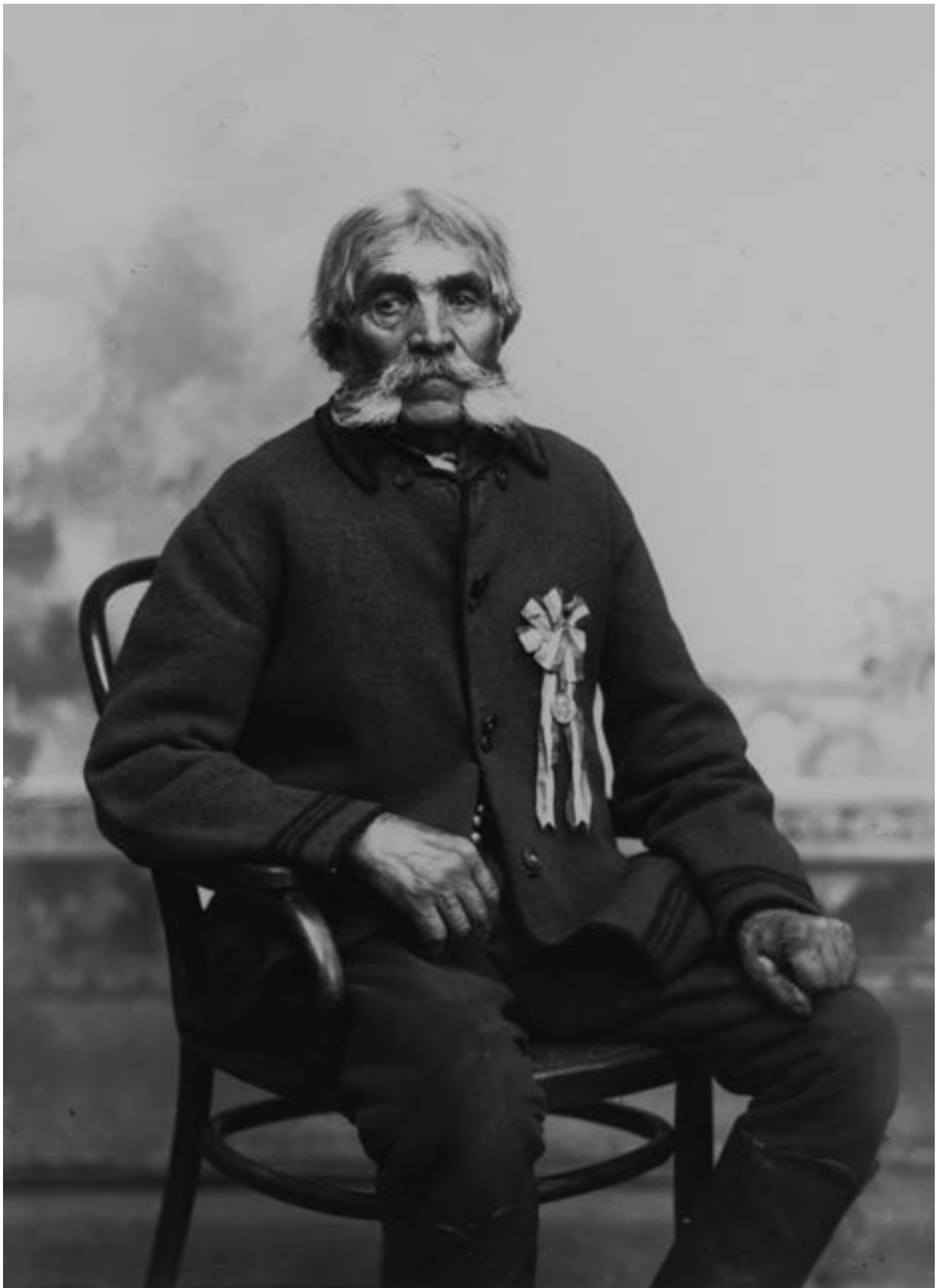
69 Hogy a képi médiumok milyen sikeresen hívnak elő képzeteket a múltból, kitűnik például abból is, hogy már az is autenticitást teremt, hogy a távolabbi múltat bemutató képek fekete-fehérek – s ezzel egy tulajdonképp technikai hátrány történeti észlelési módként telítődik.

Banga Mihály (1827–1905) napszámos

Katona István II. (1831–1909 után) földművelő

Rajkó István (1829 k.–1907)

WILLIAM JAMES

A pszichológia alapelvei

XVI. fejezet. Az emlékezet

Az elsődleges emlékezet

Először is azt kell leszögeznünk, *ahhoz, hogy az elme valamely állapota fennmaradjon az emlékezetben, tartania kellett bizonyos ideig.* Másképp – saját fogalmimmal – fogalmazva: szubsztantív állapotnak kell lennie. A prepozicionális vagy konjunktivális elmeállapotokra nem emlékezünk mint független tényekre: nem tudjuk visszaidézni, mit is éreztünk, amikor azt mondtuk, „mindazonáltal” vagy „hogyan”. E tranzitív állapotok tudata az adott pillanatban be is zárul előttünk – ebből máris adódik az introspektív pszichologizálás egyik nehézsége.

Az a tudatállapot, amely bezárul a saját pillanatába, s nem válik az elme egymást követő állapotainak a tárgyává, olyan, mintha más gondolatáramláshoz tartoznék. Vagy másképp fogalmazva: csak fizikai, s nem intellektuális értelemben tartozik hozzá a saját áramlásához. Hídat képez ugyan az egyes szegmentumok között, de nem sajátítja el, nem tesz belsőleg magukévá a későbbi szegmentumok, s nem jelenik meg az empirikus én részeként (a X. fejezetben kifejtett módon). Az, hogy valamely elmeállapot milyen intellektuális értéket képvisel számunkra, teljes egészében az utólagos emlékképétől függ. Csak akkor illesztjük be rendszerbe, s aknázzuk ki tudatosan, hogy hozzájáruljon valaminek a létrejöttéhez, ha ez megképződött. Csak akkor *számít* számunkra. Így tehát *elmeállapotaink VALÓSÁGOS tudata az utólagos tudat*; minél több van belőle, annál több hatást fejt ki az eredeti elmeállapot, s annál állandóbb eleme világunknak. A fájdalom kitörölhetetlenül belénk vésődött emléke

átszínezheti az életünket; mint azonban Richet professzor mondja:

„A másodperc századrészéig tartó szenvedés egyáltalán nem szenvedés; a magam részéről készségesen vállalkoznék bármilyen gyötrelmes és heves szenvedés elviselésére is, ha valóban a másodperc századrészéig tart csupán, nincsen utóhatása és emléke sem marad.”¹

Nem mintha valamely pillanatnyi tudatállapot feltétlenül képtelen volna gyakorlati hatást kifejteni. Távolról sincs így: noha egyáltalán nem él emlékezetünkben, nagyon is előfordulhat, hogy az ilyen állapot az adott pillanatban döntő módon meghatározza gondolataink pályáját, és megmásíthatatlanul dönt cselekvésünkről.² De az *ideája utólag* nem tudná meghatározni a gondolkodást és a cselekvést, s tartalmát nem foghatnánk fel úgy, mint az elme egyik állandó jelentését: mindössze erre gondolok, amikor azt állítom, hogy a pillanatnyi állapot intellektuális értéke az utólagos emlékezetben rejlik.

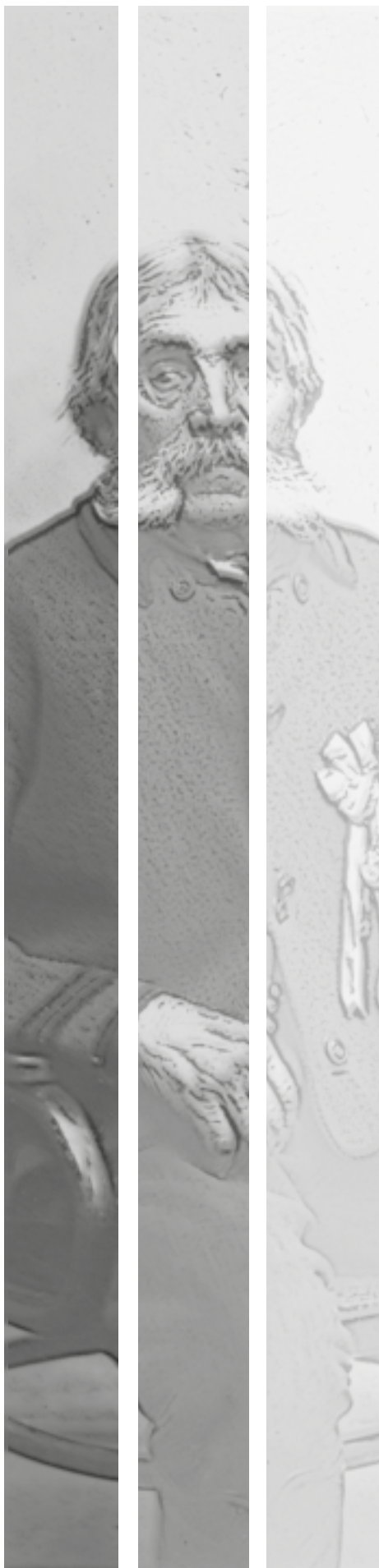
Az érzetek rendszerint bizonyos kis idővel tovább tartanak, mint az őket kiváltó objektív ingerek. Ez a jelenség szolgál az érzékszervek fiziológiájából ismert „utóképek” alapjául. Ha egy pillanatra kinyitjuk szemünket egy látványra, majd pedig teljes sötétségbe burkoljuk, az olyan lesz, mintha valami kísérteties fényben, a sötét szűrőn át látnánk a látványt. Ki tudunk venni olyan részleteket, amelyek észrevétlenek maradtak, míg a szem nyitva volt.³

Az elég gyakran ismételt inger az érzékelés minden szférájában folytonos érzetet vált ki, és pedig annak köszönhetően, hogy az épp elmúlt benyomás egybeolvad az épp születővel. Az ingerek hatásai így sokrétegű szuperpozíciót alkothatnak, ami a tudatban összességé-

1 *L'Homme et l'Intelligence*. Paris: Alcan, 1887, 32.

2 Ezért nem jogos Richet professzor máshol „Les origines & Les modalités de la mémoire: Essai de psychologie générale”, *Revue Philosophique de la France Et de l'Étranger* 21 (1886) 561–590 (570) tett alábbi két megállapítása: „Emlékezet nélkül nincs tudatos érzékelés”, illetve „Emlékezet nélkül nincs tudat”. *Mindössze ennyit mondhat ugyanis jogosan*: „Emlékezet nélkül nem ismerünk tudatot önmaga tudatán kívül.” Arról a fajta tudatról, amely későbbi tudatállapotok tárgya, s úgyszólván állandó lesz, az alábbi jó példát adja: „Ó, jaj, melyikünk ne érezte volna már azt a keserű és mélységes, azt a szívszaggató fájdalmat, melyet egy gyöngéden szerett lény halála okoz? Nos, e nagy fájdalmak esetén nem egyetlen percig, nem is egyetlen óráig tart a jelen, hanem hetekig és hónapokig. E kegyetlen pillanat emléke nem törlődik a tudatból, nem tűnik el, hanem eleven marad, jelen marad, egy időben létezik más érzetek sokaságával, amelyek a tudatban e mellé a tartós és mindig jelenidejűnek megmaradó érzés mellé helyeződnek. Igen hosszú idő szükséges, hogy végül el tudjuk felejteni, hogy elérjük, a múlt részévé váljunk. *Hæret lateri letalis arundo*” (uo., 583) („az a vessző, érzi, halálos”. Vergilius: *Aeneis*, IV. 73. Lakatos István fordítása. Szó szerint: „Kitéphetlenül az oldalába fűrődött a halálos nyílvesző”).

3 Ez az elsődleges pozitív utókép. Helmholtz szerint az a legkedvezőbb körülmény az előállításához, ha a fénynek kitétség időtartama a másodperc harmadrésze. A hosszabb expozíció, amely során további fény éri a szemet, idézi elő azokat a hétköznapi negatív és komplementer, szüntelenül változó utóképeket, amelyek – ha az eredeti benyomás ragyogó volt, a fixáció pedig hosszú – sok percig is eltarthatnak. Fechner az „emlékezet-utóképek” nevet adja a pillanatnyi pozitív hatásoknak (Fechner, G. T.: *Elemente der Psychophysik*. Leipzig 1860, II/492), és az alábbi vonások segítségével különbözteti meg őket a hétköznapi utóképektől: 1. Egy összetett eredeti képnek csak azok az elemei jelennek meg az emlékezet-utóképben, amelyekre az eredeti képekben a figyelem irányult. 2. A figyelem erőfeszítésének belsőleg aktívnak kell lennie, nem szabad a külső érzékeket igénybe vennie, mint a közönséges utókép megfigyelésekor. 3. A rövid ideig tartó fixáció jobb az emlékezet-utóképek, a hosszúig pedig a hétköznapi utókép esetében. 4. Az emlékezet-utóképek színei sohasem az eredeti komplementerei.

ben az érzés intenzitásának fokozódásában, illetve minden valószínűség szerint – mint az előző fejezetben láttuk – az adott időköz elemi erejű érzékelésében nyilvánul meg (l. 635. o.).

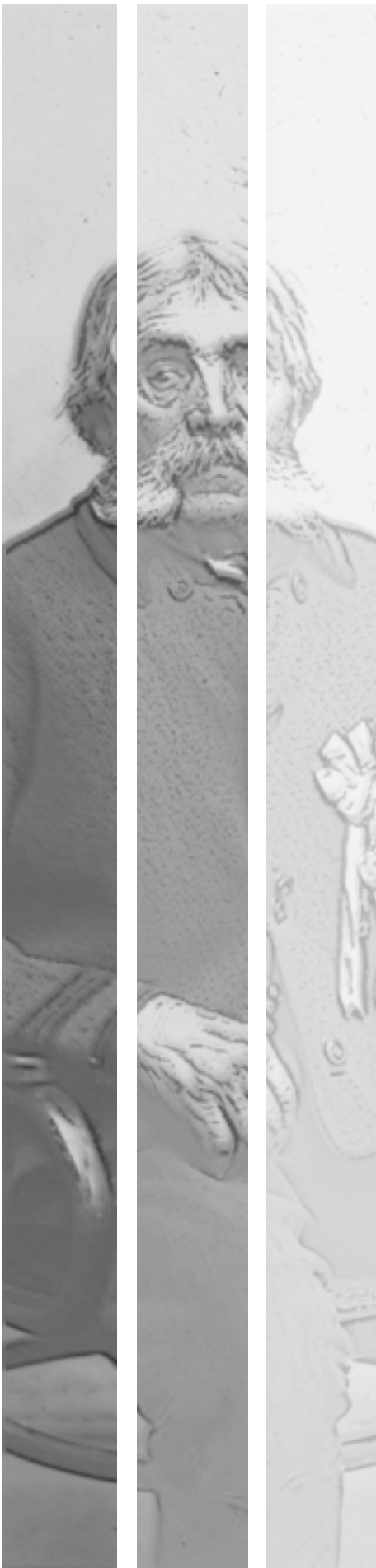
[...]

Ha sok percig vagy több órán át szokatlan ingernek voltunk kitéve, akkor olyan folyamat indul meg az idegrendszerben, amelynek eredményeképp még hosszú idő elteltével is kísérti tudatunkat a benyomás. Ha hosszú kihagyás után kezdünk újra korcsolyázni vagy lovagolni, az első nap tapintási és izomérzetei egész éjjel újra és újra jelentkezni fognak. A kutatót, aki szokatlanul hosszú ideig ül egyfolytában a mikroszkópnál, még órákkal a munka befejezése után is zaklatni fogják a mikroszkóp látómezőjében észlelt képek. Hosszú idővel eltávolításukat követően is úgy érezzük, mintha ott volna még az ujjunk köré tekert fonál vagy rajtunk lenne a szokatlan szűkítést alkalmazó ruhadarab. Ezeknek a – németek által a *Sinnesgedächtnis* [hallucináció] fenomenjeinek nevezett – újra feléledő képeknek a természetében van valami periodikusság. Azt mutatják, hogy mélyreható átrendeződések és az új egyensúly kialakulásának lassú folyamatai játszódnak le az idegi szubsztanciában, s ezek jelentik az átmenetet az emlékezet sajátosabb és igazibb értelemben vett jelenségéhez, amelynek tárgyalása e fejezet hátralevő részének a feladata. Az első feltétel, amely alkalmassá tesz valamit elfelejtése után a visszaidézésére, az, hogy az általa keltett eredeti benyomás elég hosszú ideig tartott légyen ahhoz, hogy *ismételten visszatérő*, azaz olyan kép alakulhasson ki róla, amely különbözik azoknak az elsődleges utóképeknek valamelyikétől, amelyek a nagyon futólagos benyomások után maradhatnak, s amelyek nem foglalnak magukban garanciát arra, hogy megfakulásukat követően valaha is visszatérnek. Úgy látszik, az idegzsztancia tehetetlensége miatt szükség van bizonyos ideig tartó ingerre. Ha rövidebb ideig tartó hatásnak van kitéve, akkor modifikációja nem „állapodik meg”, és nem marad meg benne valóságos törekvés arra, hogy a vibrálásnak ismét ugyanazt a formáját öltse, amelynek köszönhetően az eredeti érzés kialakult. Mint a fejtegetés elején elmondtam, ez lehet az oka annak, hogy rendszerint miért az elme „szubsztantív”, nem pedig „tranzitív” állapotaira emlékszünk – legalábbis mint független dolgokra. A tranzitív állapotok túl gyorsan tovatűnnek.

Az emlékezet fenomenjének elemzése

A voltaképpeni – vagy más elnevezéssel – másodlagos emlékezet az elme egy korábbi, a tudatból már kiesett állapotának a tudása, vagy másképp fogalmazva: *olyan esemény vagy tény tudása*, amelyről közben nem gondolkodtunk, *azzal a tudattal együtt, hogy korábban már elgondoltuk vagy megtapasztaltuk*.

Úgy látszhatnék, az ilyen fajta tudás első eleme az eredeti esemény képmásának vagy másolatának újraélesz-

tése az elmében.⁴ S csakugyan, sok szerző feltételezése szerint⁵ mindössze valamely képnek a felelevenítésére van szükség az eredeti emlékének megképződéséhez. Az efféle képfelelevenítés maga azonban – bármi legyen is – nyilvánvalóan nem *emlékkép*, hanem valamilyen másolat, egy második esemény, amely – azon kívül, hogy történetesen hasonlít rá – egyáltalán nem kötődik az első eseményhez. Az óra üt ma, ütött tegnap, és – mielőtt tönkremegy – ütni fog még milliószor. Az eső ezen a héten ugyanúgy kiömlik az ereszcatornából, ahogyan a múlt héten ömlött és ahogyan *in saecula saeculorum* ömleni fog. De vajon tudatosulnak-e a jelen idejű óraütésben a múltbéliiek, a jelenben ömlő víz emlékezik-e a múltbéli vízszugárra csak azért, mert ismétlődő eseményekről van szó, melyek hasonlítanak korábbiakra? Bizonyosan nem. És nem mondjuk azt, hogy azért nem, mert az óraütés és az ereszcatorna fizikai, nem pedig pszichikai tárgyak; hiszen az egyszerűen egymást követő, változatokban újra és újra felbukkanó pszichikai tárgyak (például érzetek) *attól, hogy pszichikaiak*, még nem fognak jobban emlékezni egymásra, mint az egymást követő óraütések. Az emlékezet nem játszik szerepet az újrafelbukkanás pusztá tényében. Egy érzés egymást követő változatai: megannyi független esemény, mindegyik jól elvan a maga bőrében. A tegnapi érzés halott és el van temetve, s a mai érzés jelenléte nem ok annak újraélesztésére. További feltétel szükséges ahhoz, hogy azt lehessen mondani: a jelen kép valamilyen *múltbéli eredetit* képvisel.

Ez a feltétel pedig az, hogy a megképzett tényt *kifejezetten a múltra vonatkoztassuk, múltbéliként* gondoljuk el. De hogyan gondolhatnánk el múltbéliként valamely dolgot, hacsak nem egyszerre mind a múltat, illetve a dolgot és a múlt viszonyát is elgondolva? És hogyan gondoljuk el a múltat? Az *Időészlelésről* szóló fejezetben azt láttuk, hogy a múltság intuitív vagy közvetlen tudata az idő jelen pillanatától néhány másodpercnél nemigen visz vissza távolabb a múltba. A távolabbi idő-

4 Igaz, a múltnak csak szimbolikus vagy konceptuális felidézése esetén nem kell lennie efféle másolatnak. Semmiféle konceptuális tudás esetén nem követelmény, hogy létezzen határozottan hasonlító képek (l. xxx. o.). De mivel minden konceptuális tudás intuitív tudást jelent és abban végződik be, elvonatkoztatok ettől a komplikációtól, és azokra az emlékekre támaszkodom, amelyekben a múlt közvetlenül képződik meg az agyban, vagy másképp fogalmazva: intuitíve ismert.

5 Pl. Spencer, H.: *The principles of psychology (A System of synthetic Philosophy, vol. IV-V)*. New York: D. Appleton and Company, ³1888, 1/448.) Azok, akik hisznek a 'kép' elegendő voltában, hogyan fogalmazzák meg azokat az eseteket, amikor arra emlékszünk, hogy *nem* történt meg valami – nem húztuk fel az óránkat, nem zártuk be az ajtót stb.? Igen nehéz számot adni ezekről a valamiknek az elmulasztásáról tanúskodó emlékekről. Az óra felhúzásának a képe ugyanúgy jelen van az elmében most, amikor arra emlékszem, hogy nem húztam fel, mint akkor jelen volna, ha arra emlékeznék, hogy felhúztam. Minden bizonytalán kép érzésének a módjában rejlik valamilyen különbség, ami miatt ilyen különböző következtetésekre jutok a két esetben. Amikor arra emlékszem, hogy felhúztam az órát, úgy érzem, a művelet összekapcsolódik a múltbéli időponttal és helyszínnel, mint társtényezővel. Ha arra emlékszem, hogy nem húztam fel, akkor a művelet elszigetelt marad: a társtényező csak egymással egybeolvadnak, de vele nem. Az egybeolvadás, a dolgok összetartozásának ez az érzése fölöttébb kifinomult viszony, a nem-egybeolvadásé úgyszintén. Mindkét viszony felismerése igen összetett mentális folyamatokat igényel, vagyis egészen mást, mint valamely tárgy jelen- vagy távollétét, amihez a kidolgozatlanabb könyvek szerzői ugyanennek a jelenségnek a magyarázata céljából folyamodni szoktak.

pontokat felfogjuk, de nem észleljük: szimbolikusan, nevek segítségével ismerjük (‘a múlt hét’, ‘1850’), vagy az akkor történt események segítségével gondoljuk el (az az év, amikor ebbe-és-ebbe az iskolába jártunk vagy amikor ez-és-ez a veszteség ért bennünket). – Ha tehát valamilyen konkrét múltbéli időszakot akarunk elgondolni, valamilyen névre vagy más szimbólumra, vagy pedig velük egybekapcsolódó bizonyos konkrét eseményekre kell gondolnunk. A múltbéli korszak adekvát elgondolásához névre vagy más szimbólumra, illetve konkrét eseményre is gondolnunk kell. S bármely sajátos tényt a múltbéli korszakra vonatkoztatni annyit tesz, mint e tényt az időpontját jellemző nevekkel és eseményekkel együtt, röviden fogalmazva: sok, szorosán hozzá kapcsolódó elemmel együtt gondolni el.

De még ez sem volna emlékezet. Az emlékezethez a múltbéli tény datálásánál több szükséges. Az én múltamban kell datálni. Másképp fogalmazva: azt kell gondolnom, hogy előfordulását közvetlenül tapasztaltam meg. Azzal a „melegséggel és intimitással” kell bírnia, amelyről oly sokszor szoltam az önmagáról szóló fejezetben, hiszen e két vonás jellemzi a gondolkodó által sajátjává tett (‘elsajátított’) élményeket.

Az időben kitapintható múltbéli irány általános érzete; egy ehhez az irányhoz igazodóként felfogott és a megnevezésével vagy fenomenális tartalmával definiált konkrét időpont; az ebben az időpontban történőként megképzett és tapasztalásom részeként birtokolt esemény: ezek tehát az emlékezet minden aktusának az elemei.

Ebből az következik, hogy amit eleinte az elmében lévő tény ‘képének’ vagy ‘másolatának’ neveztünk, az valójában egyáltalán nem létezik ebben az egyszerű alakban, különálló ‘ideaként’. Vagy legalábbis ha külön ideaként léteznék, akkor nem járna vele emlékkép. Amivel viszont együtt jár az emlékkép, az valamiféle nagyon összetett képzet: az emlékezetbe idézendő tény plusz a vele társított elemek, s mindezek együtt formálnak valamiféle, a tudat egyetlen szerves egészet teremtő lüktetésében megismert, egyetlen ‘tárgyat’ (a IX. fejezetben kifejtett módon), amelyhez valószínűleg jóval bonyolultabb agyi folyamatra van szükség, mint amilyen en bármely egyszerű érzékszervi kép alapul.

A pszichológusok többsége tökéletesen világos elemzést adott az általunk leírt jelenségről. Christian Wolff például így ír:

„Tegyük föl, láttad korábban Meviust a templomban, s most látod őt újra, Titus házában. Azt mondom, *felismered* Meviust, azaz tudatában vagy annak, hogy látod már korábban, mivel bár most Titus házával együtt észleled őt az érzékszerveiddel, képzelőerőd a templom és a saját, a templomban lévő Meviusra reflektáló elméd aktusainak képével együtt alkot képet róla. Ennélfogva Meviusnak az érzékekben reprodukált eszméjét az észleletek más sora tartalmazza, mint amelyik korábban tar-

talmazta, és e különbségnek köszönhetően vagyunk tudatában annak, hogy korábban birtokában voltunk az eszméjének.. Mivel bár most Titus házában látod Meviust, képzelőerőd a templomba helyezi őt, tudatosítva benned azt az elmeállapotot, amelyben akkor leledztél, amikor ott pillantottad meg. Ezáltal tudod, hogy láttad őt korábban, azaz: felismered. De azért ismered fel, mert ideáját most az észleletek más sora tartalmazza, nem az, amelyikben először láttad őt.”⁶

[...]

Az emlékezet tehát valamilyen sajátos, komplex tárgyban való hit érzése; e tárgynak azonban minden eleme ismert lehet más hitállapotok számára is, és az emlékezetben megjelenő konkrét kombinációjukban sincs semmi olyan különös, ami miatt mint valami teljességgel *sui generis*, aminek a magyarázatához sajátos képességre lenne szükség, szembeállítanánk azt másfajta gondolatokkal. Később, a *Hitről* szóló fejezethez érkezve látni fogjuk majd, hogy hajlamosak va-gyunk mint valóságban hinni bármely megjelenített tárgyban, amely akár közvetett, akár közvetlen módon összekapcsolódik jelenbeli érzeteinkkel vagy érzelmi aktivitásainkkal. A benne kitapintható, hozzánk fűződő sajátos aktív viszony érzése adja valamely tárgynak a valóság sajátos minőségét, és a merőben képzelet szülte múltbéli esemény csak abban különbözik a felidézettől, hogy hiányzik belőle ez a sajátos érzésviszony. Nem alakul ki úgyszólván zárt áramkör a múltbéli esemény és jelenbeli önmagunk között. Más meghatározásaikban azonban lehet szinte teljesen ugyanolyan az emlékezetben felidézett és a képzelet szülte múlt. Másképp fogalmazva: nincs semmi páratlan az emlékezet tárgyában, és nem szükséges sajátos képességhez folyamodni kialakulásának magyarázatához. Egymással összefüggésben levőként elgondolt részek szintézise; s az észlelés, a képzetalkotás, az összehasonlítás és az okoskodás a részek komplex tárgyakká való, ezekkel analóg szintetizálása. E képességek bármelyikének tárgyai lehet, hogy keltenek hitet, lehet, hogy nem; *az emlékezet tárgya csakis a múltban (rendszerint szinte minden részletében) elképzelt olyan tárgy, amelyhez hozzákapcsolódik a hit érzelmé.*

Az emlékezet okai

Tegyük fel, hogy ilyen az emlékezet *fenoménje*, s így elemezhető a tárgya. Látjuk-e azonban azt is, hogyan keletkezik? Fel tudjuk-e tárni az okait?

Az emlékezet teljes gyakorlása két mozzanatot előfeltételez:

1. az emlékezet tárgyát jelentő tény *retencióját*;

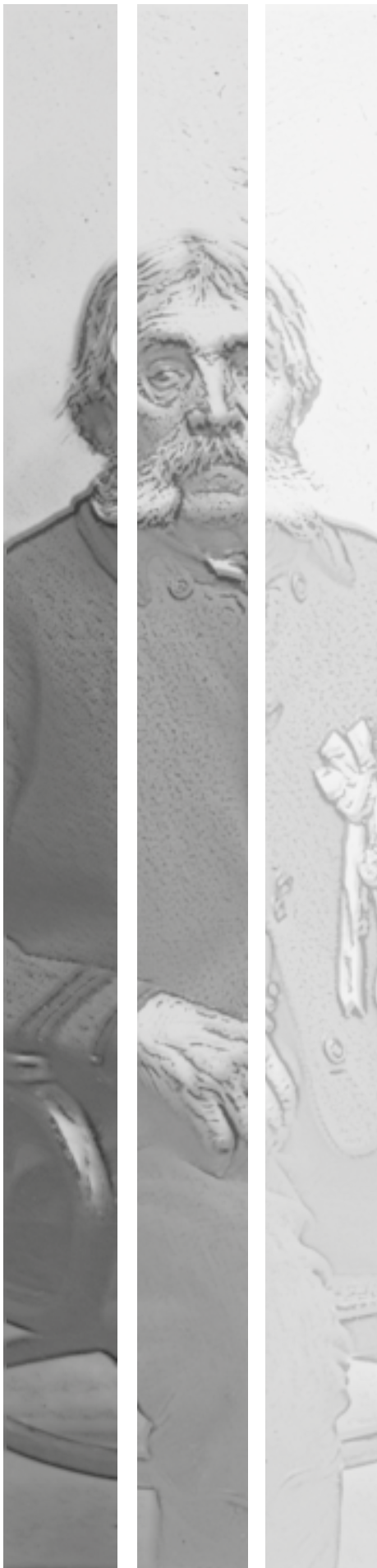
⁶ *Psychologia empirica*, § 174. (James erősen értelmezően fordítja a szakaszt – a ford.).

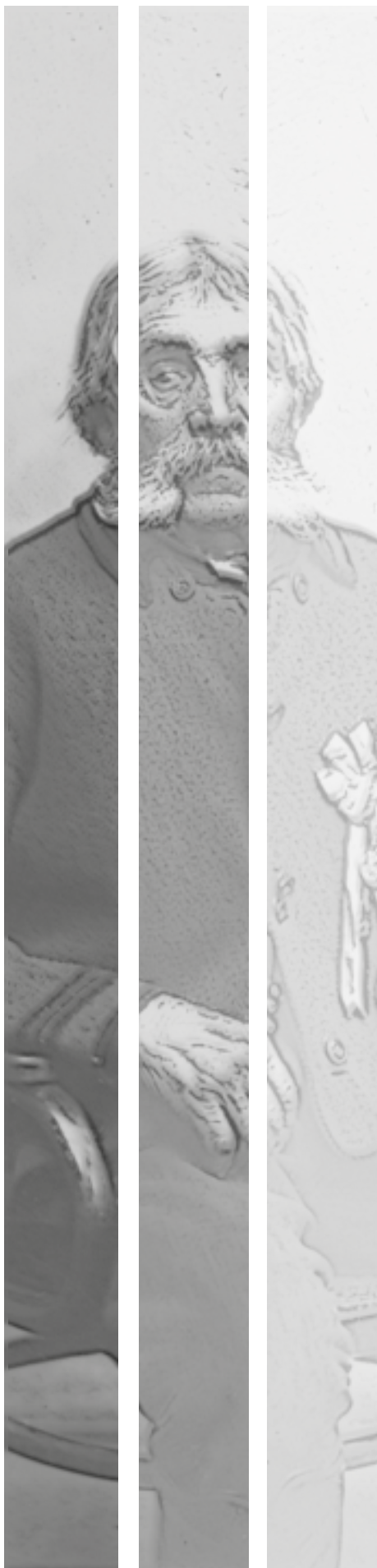
2. a visszaemlékezést, az emlékezetbe idézést, a reprodukálást vagy előhívást.

Mármost a retenciónak és az emlékezetbe idézésnek is a megszokás idegrendszerben érvényesülő törvénye az oka, ahogyan tudniillik a ,képzettársításban' működik.

A képzettársítást középpontba állító felfogás hívei régóta ennek segítségével magyarázzák az emlékezetbe idézést. James Mill alábbi elemzéséhez nincs mit hozzátennem, leszámítva azt, hogy az általa használt ,idea' szót a korábban többször is megmagyarázott módon ,elgondolt dologként' vagy ,tárgyként' fordítom.

„Létezik az elmének egy mindenki számára ismert állapota, amelyikben állítólag emlékezünk. Bizonyos, hogy ebben az állapotban nincs az elménkben az az idea, amelyet megpróbálunk birtokunkba keríteni. Hogyan igyekszünk tehát valóra váltani célunkat, elérni, hogy bekerüljön elménkbe? Ha maga az idea nincs is a birtokunkban, bizonyos, vele összekapcsolódó ideák viszont igen. Átfutunk ezeken az ideákon, egyikén a másik után, abban a reményben, hogy valamelyik sugallni fogja azt, amelyiknek a keresésére indultunk; s ha csakugyan sugallja valamelyikük, az mindig olyan, amely úgy kapcsolódik össze vele, hogy képzettársítás révén idézi emlékezetbe azt. Találkozom egy régi ismerősömmel, akinek nem emlékszem a nevére, s emlékezetembe szeretném idézni. Átfutok számos nevet, azt remélve, hogy valamelyik társítható az illető ideájával. Elgondolom a körülményeket, amelyek között láttam felbukkanni, megismerkedésünk időpontját, a személyeket, akikkel együtt megismerkedtem vele, s azt, hogy minek volt aktív részese vagy elszenvedője. S ha rábukkanok bármilyen ideára, amellyel a név összekapcsolódik, akkor rögtön sikerült az emlékezetbe idézés, ha nem, akkor próbálkozásom hiábavalónak bizonyult. Létezik az esetek egy másik, nagyon jól ismert, de nagyon fontos bizonyítékot nyújtó halmaza is. Gyakran előfordul, hogy azt kívánjuk, ne felejtünk el valamit. Milyen fogást alkalmazhatunk az emlék megőrzéséhez, azaz annak szavatolásához, hogy amikor csak akarjuk, feleleveníthessük? Kivétel nélkül mindenki ugyanazt a fogást alkalmazza: megpróbálja társítani az emlékezetben megőrizni kívánt dolgot egy bizonyos ideával, amelyről előzetesen tudja, hogy fel fog bukkanni akkor (vagy majdnem akkor), amikor azt akarja, hogy az emlékezetben felidézeni kívánt dolog csakugyan az elméjében legyen. Ha sikerült ezt a társítást kialakítani, és valóban fel is bukkann az adott asszociáció vagy idea, akkor az érzet vagy idea előidézi az emlékezést, s az asszociációt kialakító személy birtokába kerítette a tárgyat. Vegyünk egy közönséges példát: valakit megbíz valamivel a barátja. Hogy el ne felejtse vállalt feladatát, az illető csomót köt a zsebkezdőjére. Hogyan magyarázzuk ezt? Először is a megbízatás ideája társítódik a csomó megkövetésével. Má-

sodszor, a zsebkendőről eleve tudható, hogy gyakran fogja látni az illető személy, és természetesen az attól az alkalomtól való időbeli távolság sem túl nagy, amikor szükséges felidézni az emlékezetben a megbízatást. A zsebkendőt megpillantva megpillantjuk a csomót is, ez az érzet pedig előhívja a megbízatás ideáját, amely és maga a feladat között szándékosan alakítottuk ki a képzetársítást.”⁷

Röviden: ugyanúgy kutatunk emlékezetünkben valamilyen elfelejtett idea után, ahogyan felforgatjuk a házat, ha nem találunk valamit. Mindkét esetben a hiányzó dolog valószínű *szomszédságát* barangoljuk be. Azokat a dolgokat forgatjuk fel és vizsgáljuk meg tüzetesen, amelyek alatt, amelyekben vagy amelyek mellett lehetséges, hogy van; s ha csakugyan a közelükben található, akkor hamarosan meg is pillantjuk. Ezek a dolgok azonban egy keresett mentális dolog esetében annak *képzettársításai*. A visszaidézés mechanizmusa tehát ugyanaz, mint a képzetársításé, a társítás gépezete pedig, mint tudjuk, nem egyéb, mint a megszokás idegközpontokban működő elemi törvénye.

S ugyanez a megszokás törvénye jelenti a retenció gépezetét is. A retenció a visszaidézésre való hajlamot jelenti, és semmi többet nem jelent ennél. A retenció létének egyetlen bizonyítéka, hogy a felidézés ténylegesen végbemegy. Valamely tapasztalat retenciója tehát röviden nem egyéb, mint valami újraelgondolásának a *lehetősége*, a *hajlam* annak újraelgondolására, múltbéli környezetével együtt. Bármilyen esetleges mozzanat változtassa is aktualitássá ezt a hajlamot, ennek állandó *alapjául* szervezett idegpályák szolgálnak, amelyek segítségével ez a mozzanat a megfelelő alkalommal – a múltban hozzá kapcsolódó elemekkel együtt – felidézi azt a tapasztalatot, azt az érzést, hogy az „önmaga” ott volt, azt a hitet, hogy a tapasztalat valóban megtörtént, stb., stb., a korábban leírtaknak megfelelően. „Azonnali” emlékezetbe idézés esetén abban a pillanatban bekövetkezik a felelevenítés, amikor előadódik az alkalom, lassú emlékezetbe idézés esetén pedig némi késedelemmel. De legyen bár azonnali vagy lassú az előhívás, az azt egyáltalán lehetővé tevő feltételt (vagy másképp fogalmazva: a tapasztalat „retencióját”) a tapasztalatot az előhívást kiváltó alkalommal és mozzanattal *társító* agyi idegpályák jelentik, nem több és nem kevesebb. *A szendregés állapotában ezek a pályák a retenció, az aktivitás állapotában az előhívás feltételét jelentik.*

Egy egyszerű séma immár teljesen világossá teszi az emlékezet okát. Legyen *n* valamilyen múltbéli esemény, *o* a „környezete” (a kísérő tényezők, a dátum, a jelenlevő önmaga, a melegség és az intimitás stb.,

⁷ James Mill: *Analysis of the Phenomena of the Human Mind*. London: Longmans, Green, Reader and Dyer, 1878, I/322 kk.

stb., a már kifejtett módon), valamint m az a jelenbeli gondolat vagy tény, amely az előhívás megfelelő alkalmaul kínálkozhat. Az m , n és o elgondolásakor aktív idegpályák legyenek M , N és O . Ebben az esetben az $M-N$ és az $N-O$ pályák létezése lesz az „ n esemény retenciója az emlékezetben” kifejezés által jelölt tény, az agy e pályák mentén való ingerlése lesz n esemény tényleges előhívásának feltétele. Mint megállapíthatjuk, n retenciója nem valamilyen „idea” titokzatos felhalmozása tudattalan állapotban. Egyáltalán nem a mentális rend ténye. Tisztán fizikai fenomén, valamiféle morfológiai vonás, e „pályák” jelenléte az agyszövet legeldugottabb rejtekeiben. Az előhívás vagy emlékezetbe idézés viszont *pszichofizikai fenomén*, melynek testi és mentális aspektusa is van. A testi aspektus a szóban forgó területek vagy pályák funkcionális ingerlése, a mentális aspektus pedig a múltbéli előfordulás tudatos látása és a hit, hogy korábban már megtapasztaltuk.

A képzettársítás e szokás által kikoptatott pályái világosan megjelenítik azt, amit a múltbéli tapasztalat által az agyban hagyott „prediszpozíciókon”, „lennyomatokon”, „nyomokon” szokás érteni. A többségük nem tisztázza e nyomok természetét; akadnak, akik explicit módon a képzettársítás csatornáihoz igyekeznek hasonítani őket. Pl. Dr. Maudsley így ír:

„Ha inger hatására újra kialakul egy egykor birtokunkban volt idea, akkor ugyanannak az idegáramnak a reprodukálásáról van szó, amelyhez hozzájön még annak a tudata, hogy az reprodukció – vagyis: ugyanaz az idea *plusz* annak a tudata, hogy ugyanaz. Ez a kérdés adódik tehát: mi ennek a tudatnak a fizikai feltétele? Az idegrostok és -sejtek anatómiai szubsztrátumainak milyen modifikációja kínálja az alkalmat e *plusz* elem megjelenéséhez a reprodukált ideában? Feltételezhetjük, hogy az első aktivitásnak – miután abbamaradt – maradt valamilyen nyoma utóhatásként, és pedig az idegelem bizonyos modifikációja, amely által az idegáramkör hajlamossá vált arra, hogy rögtön újra visszazökkenjen ugyanabba a tevékenységébe; az ilyen diszpozíció jelenik meg *újrafelismerésként* vagy *emlékezetként* a tudatban. Az emlékezet valóban e fiziológiai diszpozíció tudati fázisa, amikor tudniillik a konkrét mentális tapasztalat *újrafelbukkanásakor* aktiválódik, avagy végzi a feladatait. Annak megértéséhez, hogy mi is mehet végbe, tételizzük fel, hogy az egyes idegelemek saját tudattal vannak felruházva, s azt is tételizzük fel, hogy – feltevésem szerint – valamiképpen módosította azt az első tapasztalat. Nehezen felfogható, hogy amikor egy másik alkalommal ugyanabba a működésbe zökkennek vissza, nem ismerik föl azt vagy nem emlékeznek rá, hiszen a második tevékenység az első reprodukciója, azzal a hozzátétellel, amit az első cse-

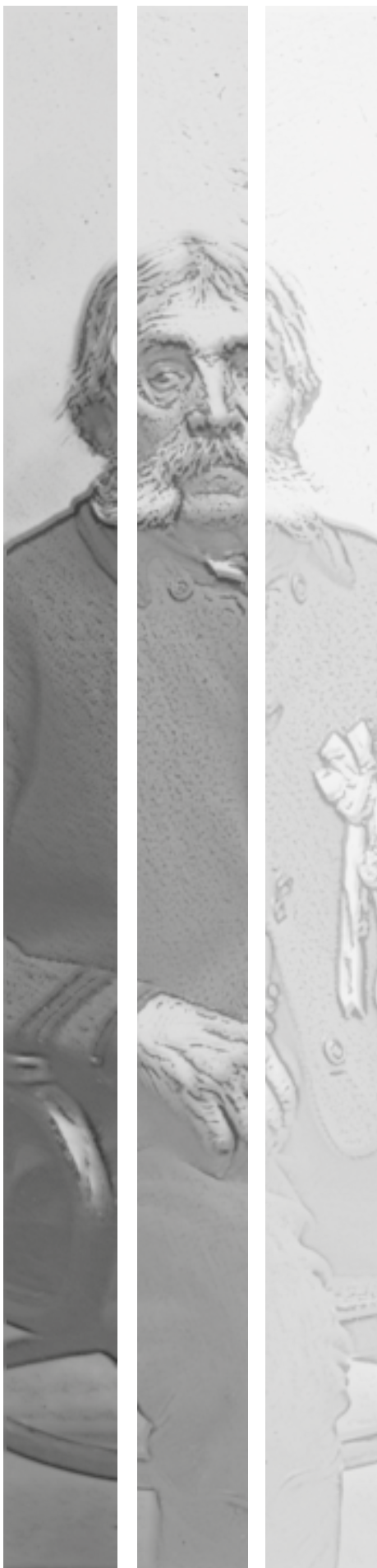
lekvés utóhatásaiból tartalmaz. Mivel azt feltételeztük, hogy ez a folyamat tudatos, ez a második tevékenység (a reprodukció) volna az emlékezet vagy visszaemlékezés.”

A jó emlékezet feltételei

Ha az emlékezetben felidézett tény n , akkor tehát az N–O pálya kelti fel n számára a környezetet előhívása során, és n ettől lesz más, mint a merő képzelet. Az M–N pálya pedig egyáltalán az előhíváshoz szükséges mozzanatot vagy alkalmat adja meg. *Mivel tehát az emlékezet teljesen az agyi pályák függvénye, kiválósága egy adott személyben részben e pályák számától, részben e pályák tartósságától fog függni.*

A pályák tartóssága vagy állandósága az adott egyén agyszövetének fiziológiai tulajdonsága; számuk ellenben teljességgel a mentális tapasztalatának tényeiből adódik. A pályák tartósságának minőségét nevezzük veleszületett megbízhatóságnak vagy fiziológiai megtartó képességnek. Ez a megbízhatóság különböző életkorokban és különböző személyeknél hatalmas különbségeket mutathat. Egyes elmék, akár a viasz: egyetlen benyomás sem törlődik ki, ha egyáltalán nincs is köztük összefüggés. Mások pedig minden érintésre megrezzennek, akár a kocsonya, de a szokásos feltételek között nem őriznek meg tartósan semmilyen jelet. Ez utóbbi elméknek ahhoz, hogy képesek legyenek emlékezetbe idézni valamilyen tényt, azt előbb be kell illeszteniük tudásuk tartósan tárolt elemei közé. Nincs *felszíni* emlékezetük. Azoknak viszont, akik megőriznek neveket, dátumokat és címeket, anekdotákat, pletykát, verseket, idézeteket és egyéb tényeket, nagyon fejlett a felszíni memóriájuk, ami bizonyosan abból adódik, hogy agyi szubsztanciájuk szokatlan szívósan megőriz minden benne kiformálódott pályát. Effajta fiziológiai megtartó képesség híján valószínűleg soha senki sem volt nagy léptékben hatékony. A gyakorlati és az elméleti életben mindig az ér el valamit, az jut előre, akihez csak úgy *tapadnak* az új ismeretek, míg társaik, akik idejük többségét a valaha megtanult, ám azóta elfelejtett ismeretek újratanulásával töltik, egyszerűen megőrzik az addig elsajátított ismereteiket. Egy Nagy Károly, Luther, Leibniz, Walter Scott vagy az emberiség bármely más jelentős alakjának életét és munkásságát ismertető, negyedréteg vagy fólió alakú könyv megírásához bizonyosan csodálatra méltó, tisztán fiziológiai jellegű megtartó képességre van szükség. Elképzelhető, hogy az ilyennel nem rendelkezők bizonyos szempontokból kiemelkednek munkájuk minőségével, de sohasem alkotnak ilyen hatalmas művet, és a kortársaik között sem lesz olyan léptékű hatásuk.⁸

⁸ Nem mintha bárkit is nagygyá tenne *pusztán* az emlékezet veleszületett megbízhatósága. Ennek nagy szennedélyekkel és intellektussal is össze kell kapcsolódnia. Gyengeelméjűek olykor rendkívüli felszíni emlékezőképességet mutatnak. Drobisch így írja le egy általa megvizsgált fiatal férfi esetét, akit nagy nehezen sikerült megtanítani

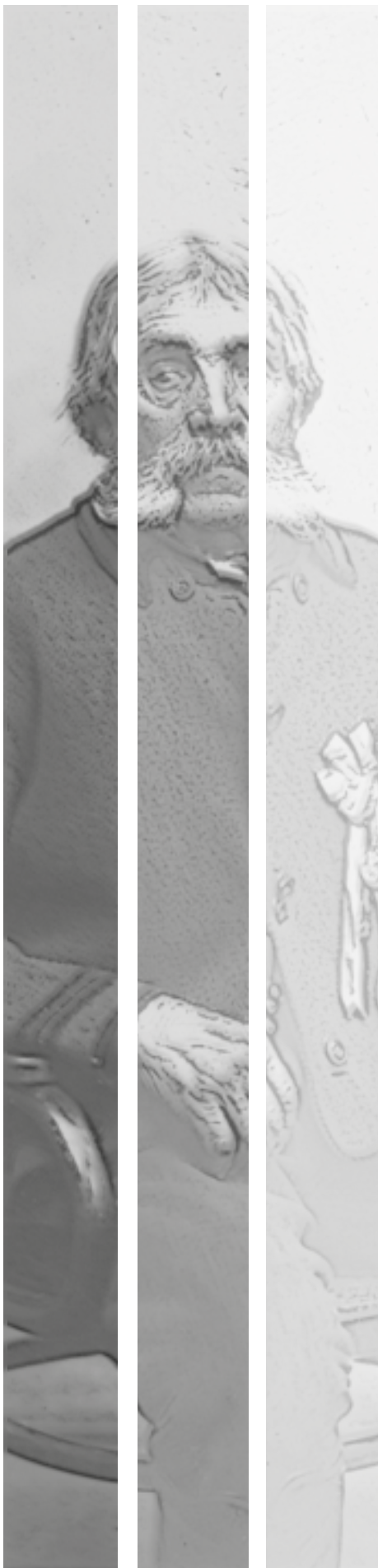
Mindannyiunk életében eljön azonban az idő, amikor nem tudunk mást tenni, mint új és új ismereteket szereztve megállni a helyünket: ebben az időszakban ugyanolyan gyorsan elenyésznek a régi pályák az agyban, amilyen gyorsan kifermálódnak az újak, s csaknem ugyanannyit felejtünk egy hét alatt, mint amennyit ugyanennyi idő alatt meg tudunk tanulni. Ez az egyensúlyi állapot sok-sok éven át fennmaradhat. Rendkívül idős korban ellentétes irányba fordul a folyamat, és a felejtés túlsúlyba kerül az ismeretszerzéshez képest, vagy nem is szerzünk már ismeretet. Olyan tűnékenyek az agyi pályák, hogy egy néhány percnyi beszélgetés során tucatszor is feltesszük ugyanazt a kérdést, s rendre el is felejtjük a választ. Nyilvánvalóvá válik a gyerekkorban kifermálódott pályák szívóssága: a vén trotty fel tudja idézni fiatalabb éveinek tényeit, miközben későbbi éveiből már semmire sem emlékszik.

Ennyit a pályák tartósságáról. Most lássuk a számukat!

Nyilvánvaló, hogy minél több, az $M-N$ -hez hasonló pálya működik az agyban, és minél több, az n visszaidézését lehetővé tevő mozzanat vagy alkalom az elmében, annál gyorsabban hozzáférhető lesz és annál biztosabban rögzül n emlékképe, s minél gyakrabban emlékeztetnek rá bennünket, annál több utat választva férközhetünk hozzá. Mentális fogalmakban kifejezve: *minél több más ténnyel társítódik valamely tény az elmében, annál jobban megőrzi birtokában az emlékeztünk.* A vele társított minden elem horog lesz, amelyre ráakad, olyan eszköz, amellyel előhalászható valami,

olvasni és beszélni: „... ha hagyunk neki két-három percet, hogy átfusson egy nyomtatott októvoldalt, akkor képes volt a pusztá emlékezetéből úgy kisilabizálni az egyes szavakat, mintha ott heverne előtte a nyitott könyv. ... Hogy itt szó sem lehetett megtevesztésről, azt módomban állt ellenőrizni egy akkoriban a kezem ügyébe került, jogi témájú, latin nyelven írott disszertáció segítségével, melyet soha nem láthatott, s a nyelve és a témája egyként távol állt tőle” (Drobisch, M. W.: *Empirische Psychologie nach naturwissenschaftlicher Methode*. Leipzig: Voss, 1842, 95). Drobisch úgy írja le az esetet, mintha a vizuális képen tetten érhető szokatlan tartósságról lenne szó [elsődleges emlékezet, *vide supra*, xxx.]. De hozzátesszi, hogy hosszú ideig meg is őrizte a fiú emlékezete az olvasott oldalakról alkotott képeket. A *Journal of Speculative Philosophy* 1871. januári számában (vol. V, no. 1, 6–26) olvasható egy elemzés – a természetfölötti emlékezőképesség szokásos klasszikus példáinak elemzésén kívül – egy majdnem vak pennsylvaniai farmerről, aki negyvenkét évre visszamenőleg képes volt visszaemlékezni arra, hogy a hét mely napjára esett egy-egy dátum, s arra is, hogy mit csinált az egyes napokon. Milyen kár, hogy egy ilyen nagyszerű képesség nem található méltóbb alkalmazást!

Ezek az esetek azt mutatják, hogy valakinek a merőben szervi megtartó képessége nincs feltétlenül meghatározott viszonyban az egyéb mentális képességeivel. Gyakori jelenség, hogy a legkiválóbb általános készségekkel rendelkezők semmit sem felejtenek el, legyen bár szó mégoly jelentéktelen dologról is. Az egyik legáltalánosabban kiművelt embernek, akit ismerek, ilyen az emlékezete. Sohasem ír fel semmit, de mindig minden tényre emlékszik, amit egyszer is hallott. Emlékezik New York-i, számozott utcában lakó barátainak régi lakcímeire, amelyeket ők maguk már régen elfelejtettek. költözésük után. Állítása szerint valószínűleg felismerne egy harminc évvel korábban látott legyet – egyébként entomológus az illető. Felsőszini memóriájának adta szemléletes példáját, amikor egy klubban bemutatták egy bizonyos ezredesnek. Az emberi életkor külső jeleire terelődött a beszélgetés. Az ezredes próbára tette az ismerősömet, felszólítva, hogy becsülje meg az életkorát. Ő ránézett, s mindenki csodálkozására, megadta az ezredes születésének a napját. E pontosságán azonban volt a titka, hogy korábban valamikor keze ügyébe keveredett a hadseregben szolgálók jegyzéke, s ő – más dolga nem akadván – átlapozta a benne foglalt nevek születési időt, képzettséget, előléptetéseket stb. is tartalmazó listáját, s amikor a klubban említette neki valaki az ezredes nevét, eszébe jutottak ezek az adatok, amelyek megjegyzésére pedig egyetlen pillanatot sem fordított. Az ilyen memória persze megfizethetetlenül értékes áldás.

ami túlságosan a felszín alá merült. Kötelékek olyan hálóját alkotják meg együtt, amely által gondolkodásunk teljes szövetébe belépszövődik az adott elem. „A jó memória titka” tehát különböző és sokféle képzettársítások kiformalásában rejlik, olyanokban, amelyek minden megőrizni kívánt tényt magukban foglalnak. De mi más jelent a tényt magukban foglaló képzettársításokat megalkotni, mint *elgondolkodni a tényről*, amilyen alaposan csak lehetséges? Röviden tehát: két, ugyanazokkal a külsődleges tapasztalatokkal és az emlékezet ugyanolyan mértékű, merőben veleszületett megbízhatóságával rendelkező ember közül *annak lesz jobb a memóriája, aki ÁTGONDOLJA a tapasztalatait* és szisztematikusan összefüggésekbe illeszti őket. Mindenfelé találunk erre példákat. A legtöbb embernek jó a memóriája az érdeklődési körébe vágó tényeket illetően. Az egyetemi éve alatt aktívan sportoló atléta tőkefejjel marad a könyvek világában, de meglepődve tapasztaljuk majd, mi mindent tud a különböző próbatételeken vagy játékokon elért „rekordokról”, és a sportstatisztika két lábon járó lexikonja lesz. Ennek az az oka, hogy állandóan ezeket vizsgálja az elméjében, összehasonlítva őket és sorozatokat alkotva belőlük. Nem megannyi különös tény jelentenek, hanem fogalmi rendszert alkotnak számára, s így megragadnak benne. Ugyanígy emlékszik a kívülállókat megdöbbentő részletgazdagsággal a kereskedő az árakra, a politikus más politikusok beszédeire és parlamenti szavazataira – ez azonban könnyen megmagyarázható az e tárgyról való gondolkodás mennyiségével. A tények felsorakoztatásában megnyilvánuló rendkívüli memória, amilyenről Darwin vagy Spencer könyvei tanúskodnak, nem összeegyeztethetetlen azzal, hogy agyuk fiziológiailag közepes mértékben rendelkezik a megőrzés képességével. Ha valaki fiatal korában célul tűzi maga elé valamely elmélet verifikálását – például az evolúciót –, akkor hamarosan úgy gyűlnek az elmélet köré és úgy tapadnak hozzá az odavágó tények, ahogyan a szőlőfürt kapaszkodik a tőkéhez. Az elmélethez kötődésük egybefogja őket, s minél több tényt tudunk megkülönböztetni, annál kicsiszoltabb lesz az elméletünk. Előfordulhat, hogy mindeközben az elméletalkotónak alig van, esetleg nincs is felszíni memóriája. Esetleg észre sem veszi, vagy rögtön el is felejt a fel nem használható tényeket. Enciklopédikus kiműveltségével együtt létezhet szinte ugyanennyire enciklopédikus nemtudása, mintegy megbújva a tudását egybetartó háló lyukaiban. Akiknek akadt már dolguk tudósokkal és *savant*-okkal, gyorsan találnak példákat az effajta elmékre.

Valamely rendszerben minden tény egy bizonyos gondolati viszonyoknak köszönhetően áll összefüggésben minden más ténnyel. Ennek az a következménye, hogy a rendszerben található minden más tény együttes felidézése érdekében köszönhetően minden tényt megőriz az emlékezet, és szinte lehetetlen a felejtés.

Az, hogy miért olyan rossz tanulási módszer a *magolás*, immár világos. Magoláson azt a vizsgára készülési módszert értem, hogy néhány óráig vagy napig tartó, közvetlenül a végső megméretést megelőző megfeszített tanulás alatt próbálunk az emlékezetbe vésni bizonyos „pontokat”, miközben a szemeszter első felében keveset vagy egyáltalán nem foglalkoztunk velük. Az így, egy alkalommal, egy célt szem előtt tartva, néhány óra alatt megtanult dolgok nem alakíthatnak ki sok képzettársítást más dolgokkal az elmében. Az ezekhez szükséges agyi folyamatok csak néhány pályához kötődnek, s így nemigen valószínű, hogy fel lehet őket eleveníteni. Az ezen az egyszerű módon emlékezetben rögzíteni kívánt dolgoknak szinte elkerülhetetlenül gyors feledés a sorsuk. Ezzel szemben ugyanaz a – különböző kontextusokban újra és újra felbukkanó, többféle összefüggésben átgondolt, más külső eseményekkel társított és ismételten végiggondolt – anyag ilyen rendszerré áll össze, ilyen összefüggéseket alkot az elme szerkezetének többi részével, s oly sok pályát követve megközelíthető, hogy állandó, örökre elsajátított birtokunkká válik. Ez az *intellektuális* érv mellett, hogy az oktatási intézményekben miért kellene kikényszeríteni a folyamatos tanulást. Erkölcsileg természetesen nincs semmi rút a magolásban. Ha elvezetne a kívánt célhoz, az anyag biztos tudást eredményező megtanulásához, ez lenne az utolérhetetlenül legjobb tanulási módszer. De nem vezet el ehhez a célhoz, és maguknak a hallgatóknak kellene megérteniük, hogy miért nem.

Memóriánk megtartó képessége megváltoztathatatlan

Az eddigiekből világosan kitűnik, hogy *a memória javításának minden lehetősége kimerül a felidézni kívánt dolgokkal társított képzetek kimunkálásában*. Láthatólag *semennyi gyakorlás nem képes módosítani az emberi memória* ÁLTALÁNOS megőrző képességét. Ez fiziológiai mennyiség, amely egyszer s mindenkorra adott a szervezetünkkel, s ezt sohasem remélhetjük megváltoztatni. Kétségtelenül más az emlékezőképességünk attól függően, hogy betegek vagyunk-e vagy egészségesek; s megfigyelésekből leszűrt tény, hogy jobban működik olyankor, amikor frissek és élénkek, mint amikor kimerültek vagyunk és rossz a közérzetünk. Mondhatjuk tehát, hogy emlékezetünk velünk született megőrző képessége valamelyest változik az egészségi állapotunkkal, s hogy ami jó a közérzetünk szempontjából, az jó lesz az emlékezetünk szempontjából is. Sőt még azt is mondhatjuk, hogy az értelem amennyi gyakorlatoztatása hasznos az agy általános jó működéséhez és karbantartásához, az az általános emlékezetmegőrző képesség szempontjából is hasznos lesz. Ennél többet azonban nem mondhatunk, s ez pedig nyilvánvalóan kevesebb, mint amit a többség tudni vél.

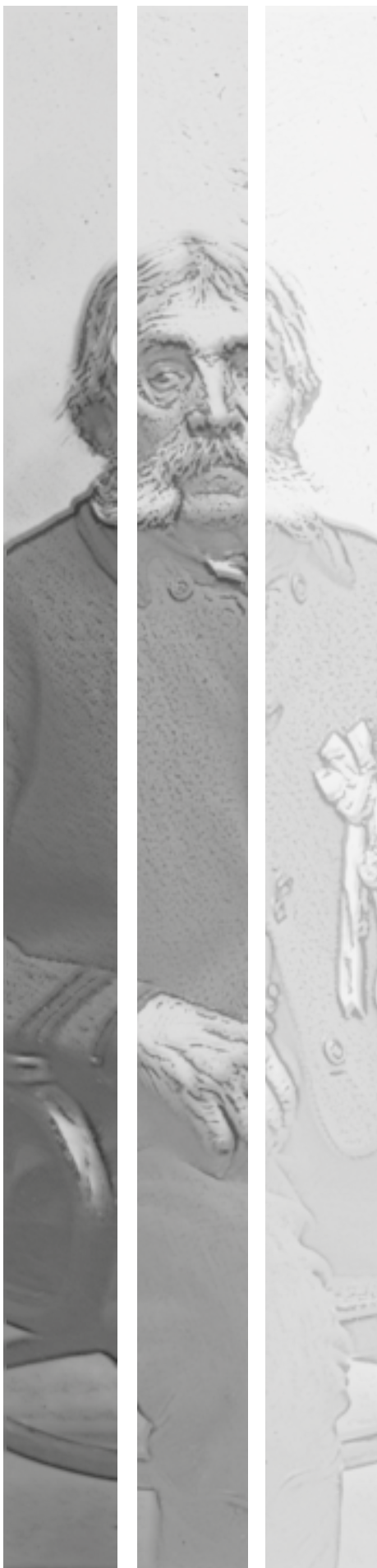
A közkeletű vélekedés szerint szisztematikus ismétlésük esetén bizonyos gyakorlatok nemcsak a bennük szereplő konkrét tények, hanem általában a tények emlékezetbe idézésének képességét is erősíteni fogják. S ilyenkor mindig felbukkan plauzibilis esetként az, hogy a szavak memorizálása gyakorlásának köszönhetően könnyebben tanulunk meg új szavakat ugyanilyen módon.⁹ Ha ez igaz volna, akkor hamis, amit az előbb állítottam, és fölül kell vizsgálni az egész tant, amely szerint a memória a „pályák” működésének köszönhető. Én azonban inkább arra hajlom, hogy az imént említett állítólagos tényt tartsam hamisnak. Gondosan kifaggattam erről több, pályafutása zenitjén lévő színészt is, és ők egybehangzóan tagadták, hogy a szövegrészek megtanulásának gyakorlata bármi ilyesféle különbséget is jelentene. Valóban javította azonban egy rész szisztematikus *tanulásának* a képességét. Elméjük az intonációval, a hangsúlyozással és a gesztikulálással kapcsolatos példák tárháza; az új szavak határozott sejtésekre és döntésekre készítetik őket; a szavakat valójában valamiféle előzetesen létező hálózatba illesztik bele, ahogyan a kereskedő a különböző árakat vagy a sportoló a különböző „rekordokat”, s így könnyebben felidézik őket, noha emlékezetük pusztán velük született megbízhatósága egy cseppet sem javult, sőt rendszerint romlott is a korukkal. Itt a jobb *gondolkodásnak* köszönhető jobb emlékezés esetével van dolgunk. Ugyanígy: ha javul az iskolás fiúk memorizálási képessége, biztos vagyok benne, hogy ennek oka mindig *a konkrét tananyag tanulási módjában* – a nagyobb fokú érdeklődésnek, a jobb motiválásnak, a tananyag más elemeivel való általános hasonlóságának, a nagyobb figyelemnek stb., stb. köszönhetően – bekövetkezett változásban lesz keresendő, semmiképp sem a nyers emlékezetmegtartó képesség valamiféle jobbításában.

•

[24. lábjegyzet:]

A főntebb oly magabiztosan kifejezett véleményem tesztelésére megpróbáltam megvizsgálni, vajon bizonyos mennyiségű költői alkotás napi memorizálása csökkenti-e a teljesen másfajta költői alkotás megtanulásához szükséges időt. Nyolc egymást követő napon megtanultam 158 sort Victor Hugo *A szatírjából*. Mindösszesen 131 $\frac{5}{6}$ percre volt szükségem ehhez – hozzá kell tennem, hogy hosszú évek óta nem memorizáltam semmit. Majd pedig napi kb. 20 perc ráfordítással 38 nap alatt megtanultam *Az elveszett paradicsom* teljes I. könyvét. Ezt követően ismét elővettem Victor Hugo költe-

9 Cf. Hermann Ebbinghaus: *Über das Gedächtnis. Untersuchungen zur experimentellen Psychologie*. Leipzig: Duncker & Humblot, 1885, 67, 45. Gyakran hallhatunk efféle mondatokat: „Azért rossz az emlékezőképességem, mert az iskolában nem verték belém szisztematikus a verstanulást.”

ményét, s úgy találtam, további 158 sor megtanulása (pontosan ugyanannyi részre felosztva, mint az előző alkalommal) 151 $\frac{1}{2}$ percet igényelt. Vagyis a memóriagyakorlatoztatás előtt 50 másodperc alatt sikerült memorizálnom egy sort Victor Hugo verséből, a gyakorlatoztatás után pedig 57 másodperc kellett ugyanehhez – vagyis pontosan az ellenkezője következett annak, amire a közfelfogás szerint számítanánk. De mivel a második adag Victor Hugo idején nagyon el voltam foglalva más munkával, úgy gondoltam, ez magyarázhatja a lassulást, így tehát megkértem másokat is a teszt elvégzésére.

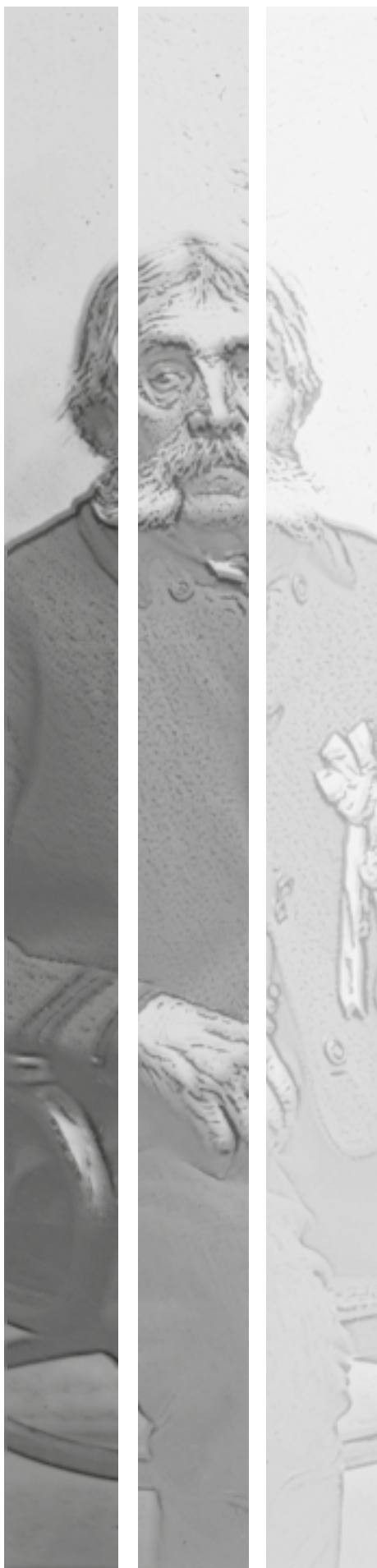
Dr. W. H. Burnham az *In Memoriam*¹⁰ 16 sorát tanulta meg 8 nap alatt, napi 14–17 perc, átlagban 14 $\frac{3}{4}$ perc ráfordítással. Utána gyakorlás céljából elővette Schiller *Aeneis*-fordításának 2. könyvét, amelyből 26 egymást követő napon 16–16 sort tanult meg. Majd pedig visszatért az *In Memoriam*hoz, hogy újabb 16 sort tanuljon meg belőle, s úgy tapasztalta, a napi adag megtanulásához maximum 20, minimum 10 percre, átlagosan 14 $\frac{27}{48}$ percre volt szüksége. Mivel attól tartott, hogy a külső körülmények esetleg nem voltak olyan kedvezőek, mint az első alkalommal, ezért várt néhány napot, míg újra a korábbiakhoz lehető leghasonlóbb körülmények között folytathatta a próbálkozást. Ez alkalommal minimum 9, maximum 19 $\frac{1}{2}$, átlagosan 14 $\frac{3}{48}$ perc volt szükséges a napi mennyiség megtanulásához.

Mr. E. S. Drown Vergilius költeményein tette próbára magát 16, majd – miután Scotton gyakorlatoztatta magát – újabb 16 napon át. Az átlagos idő a memória gyakorlatoztatása előtt 13 perc 26 másodperc, utána pedig 12 perc 16 másodperc volt. [Tizenhat nap túl hosszú idő a tesztre, hiszen így jut idő gyakorolni a kísérlet anyagául kapott szöveget.]

Mr. C. H. Baldwin 15 napon át napi tíz sor megtanulására vállalkozott, ez után az emlékezőképessége gyakorlatoztatása gyanánt 450 sort tanult meg „egy egészen másfajta költeményből”, majd pedig visszatért az előző vershez, újabb 15 napon át, napi 10 sort megtanulva belőle. Átlagos eredmény: 3 perc 41 másodperc előtte, 3 perc 2 másodperc utána. [Ugyanazok a kritikai megjegyzések érvényesek itt, mint az imént.]

Mr. E. A. Pease a *Király-idillekkel* tette próbára magát, memóriagyakorlatoztatásul *Az elveszett paradicsomot* választva. A 6–6 napig tartó kísérlet eredménye: átlag 14 perc 34 másodperc a memóriagyakorlatoztatás előtt, 14 perc 55 másodperc utána. Mr. Burnham azt javasolta, hogy teljesen kiiktatandó a memória gyakorlatoztatását szolgáló versekből az emlékezetbe rögzítést megkönnyítő elemeket, *à la Ebbinghaus*, értelmetlen szóttagokon kellene próbára tenni az emlékezetet, amelyek halmaza semmilyen analógiát nem mutat a jelentést kifejező sorok rendszerével. Két tanítványomat

10 Valószínűleg Tennyson művéről van szó – a ford.

megkértem, hogy végezze el ezt a kísérletet. A feljegyzések sajnos elvesztek, ám az eredmény az volt, hogy az értelmetlen szótagok második, a gyakorlatoztatás után tanult sorozatához átlagosan jóval kevesebb időre volt szükség. Ezt azonban inkább az értelmetlen sorokhoz való gyors alkalmazkodás következményének látom, nem pedig a két sorozatot megszakító költemény megtanulása hatásának tulajdonítom. De tovább szándékozom folytatni a kísérleteket, s másutt be fogok számolni az eredményekről.

Mivel az egyik tanítványom említést tett egy lelkész ismerőséről, aki gyakorlással ragyogóan kifejlesztette prédikációi memorizálásának a képességét, írtam az illető úrnak, megerősítést kérve. Itt közlöm a válaszát, amely azt mutatja, hogy inkább a tanulási módszereiben bekövetkezett változásnak, nem pedig az emlékezete veleszületett, s a gyakorlással kimunkált megbízhatóságának köszönhetően memorizál könnyebben: „Ami az emlékezőképességet illeti: az enyém évről évre javult, ahogyan egy tornász izmai edződnek. Húszéves korom előtt három-négy nap kellett egyórás prédikáció memorizálásához, húszéves korom után elég volt két nap, később egy, majd fél nap, s most elegendő egyetlen lassú, elemző, nagyon figyelmes, a szövegre koncentráló olvasás. De úgy látom, az emlékezetet a leginkább fizikai jellegű az értelmi képességek közül. Szorosan összefügg a jó testi közérzettel, a testi frissességgel. A könnyen felidézhetőség tekintetében nagy különbséget jelent az alkalmazott módszer. Egykor mondatonként memorizáltam. Most veszem az egész eszméjét, majd a fő tagolóelemeket, ezt követően ezek egyes részeit, s legvégül az egyes mondatokat.”

Az emlékezőképesség javítása tehát mindössze a tények rögzítése megszokott módszereinek a javítását jelenti. A hagyományos fogalomhasználat szerint háromféle módszer létezik: a mechanikus, az ingeniózus és a judiciózus.

A mechanikus módszer az emlékezetben rögzítendő benyomás felerősítéséből, időtartamának meghosszabbításából és sűrű ismételtetéséből áll. Az olvasni tanításban alkalmazott modern módszer, amelynek köszönhetően minden egyes szó négy csatorna, a szem, a fül, a hang és a kéz közvetítésével vésődik a gyerekbe, példa a memorizálás tökéletesített mechanikus módszerére.

Az emlékezetben rögzítés judiciózus módszere nem jelent egyebet, mint a benyomások megragadásának logikai módjait, majd racionális rendszerré dolgozásukat, osztályozásukat, részekre bontásukat etc., etc. A tudományok mind ilyen módszerek.

Sok ingeniózus módszert feltaláltak, melyek az emlékezetben rögzítés technikai fogásaiként ismeretesek. E rendszerek segítségével gyakran teljesen összefüggés nélküli tényeket tudunk rögzíteni, nevek, számok

listáját stb., annyit, amennyit természetes módon teljességgel képtelenek volnánk memorizálni. A módszer alapja rendszerint a mechanikusan megtanult keret, amelyet az elmének egyszer s mindenkorra megbízhatóan birtokába kell kerítenie. Majd pedig az emlékezetben rögzítendő dolgot társítjuk valamilyen sajátos analógia vagy összefüggés segítségével e keret valamely részével, s attól fogva ez az összefüggés segít nekünk annak felidezésében. A legismertebb és a leginkább használatos fogás az olyan ábécé, amelyben számértékük is van a betűknek. Így a számok emlékezetbeidezéséhez pl. megalkotunk ilyen ábécét, amelyben minden számjegyet egy vagy több betű jelenít meg. A számot aztán legjobb esetben szót, mégpedig lehetőség szerint a számhoz tartozó tárgyat sugalló szót alkotó betűkké fordítjuk le. A szóra az után is emlékezünk, hogy a számok már esetleg feledésbe merültek.

Felejtés

Értelmünk gyakorlati használatában a felejtés ugyanolyan fontos funkció, mint az emlékezetbe idézés.

Kedves, öreg könyvének emlékezetes passzusában ezt mondja Locke:

„Igaz ugyan, hogy egyes emberek emlékezete módfelett, sőt szinte csodálatos mértékben megbízható; mégis úgy tűnik azonban, hogy minden ideánk folyamatosan pusztul, még azok is, melyek a legmélyebben meggyökeresedtek, még a legnagyobb megtartó erővel rendelkező elmében is; olyannyira, hogy ha nem újítjuk fel őket az érzékek olyas tárgyakon való ismételt gyakorlatoztatása vagy az afféle tárgyakra irányuló reflexió révén, melyek kezdetben előidéztek őket, lenyomatuk elhalványul, mígnem végül már semmi sem lesz látható belőle. Ekképp fiatalkorunk ideái, akár gyermekeink, nem ritkán még előttünk elhalnak; és elménk már csak a sírköveket mutatja meg nekünk, amelyeket gondolatban megközelítünk; s amelyekről az idő már kitörölte a feliratot, s az ábráit elmorzsolta, jöllehet a rész és a márvány megmaradt. *Az elménkbe rajzolt képeket tehát illékony színek alkotják*, s ha nem újítjuk meg őket időről időre, szertefoszlanak és elenyésznek. Hogy azután testünk sajátos alkata és életszellemeink összetétele mily mértékben felelős ezért; s hogy vajon az agy a vérmérséklete miatt különbözik-e úgy emberről emberre, hogy egyesekben olyasformán őrzi meg a beléje írt feljegyzéseket, mint a márvány, másokban úgy, mint a terméskő, ismét másokban pedig csak annyira, mint a homok, azt itt nem fogom kutatni, ámbár valószínűnek tűnik, hogy a test alkata időnként csakugyan befolyással van az emlékezetre; elvégre gyakran látjuk, hogy valamely betegség egészen megfosztja az elmét minden ideájától, s hogy egy láz heve pár nap leforgása alatt kusza hamuvá égeti ama képeket,

melyek oly tartósnak tűntek, mintha csak márványba vés-
ték volna őket.”¹¹

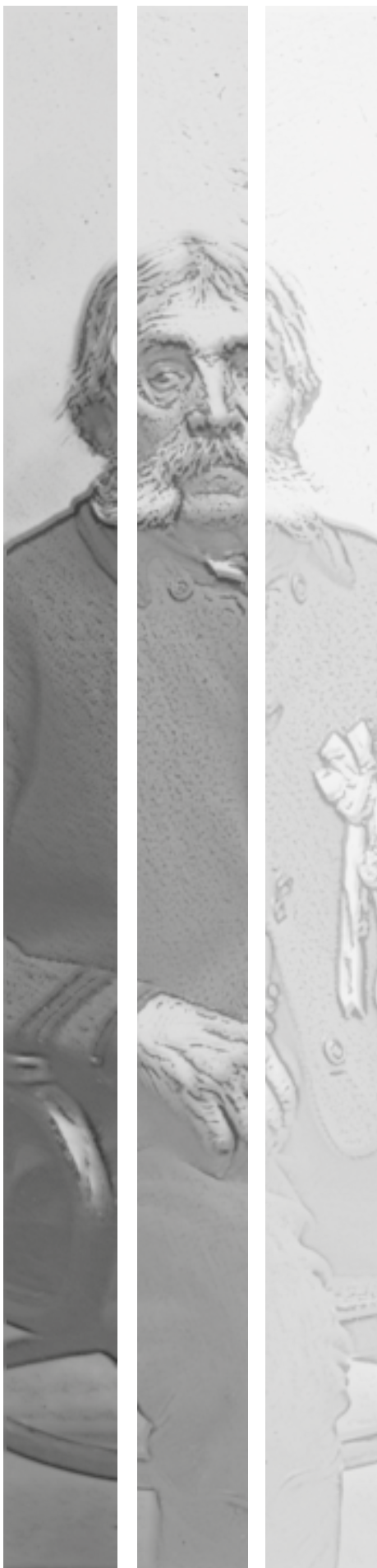
A felejtésnek ez az emlékezetbe idézéssel alkotott sajátos elegye csak egy példája elménk szelektív működésének. A kiválogatás jelenti mentális tevékenységeink gerincét. S az emlékezet esetében nyilvánvaló a hasznosága. Ha mindenre emlékeznénk, az esetek többségében ugyanolyan nyomorultak lennénk, mintha semmire sem emlékeznénk. Ugyanolyan hosszú ideig tartana előhív-
nunk valamely időtartamot, mint amilyen hosszú ideig az eredeti tartott, és egyetlen tapodtat sem jutnánk előre a gondolkodásunkban. Az újra felidézett idő tehát – M. Ribot kifejezésével élve – rövidüléssel megy át; ez a rövidülés pedig az adott időtartamot egykor kitöltő rengeteg tény kihagyásából adódik.

„Ahogyan a jelen múlttá válik, úgy tűnnek el és törlődnek a tudatállapotok. Néhány napnyi távolságból szemügyre véve őket, semmi sem, vagy alig valami marad meg belőlük: nagyrészt magába szippantja őket valamiféle nemlétező, ahonnan sohasem fognak előbukkanni, s magukkal vitték a tartam elidegeníthetetlenül hozzájuk tartozó mennyiségét; következésképpen a tudatállapotokat érintő veszteség az időt illető veszteség is. Tehát az említett lerövidítő folyamatok feltételezik ezt a veszteséget. Ha ahhoz, hogy valami távoli emlékhez eljussunk, végig kellene követnünk a bennünket tőle elválasztó időpontok teljes sorát, a művelet hosszúsága miatt lehetetlen volna az emlékezés. Így tehát ahhoz a paradox következtetéshez jutunk, hogy az emlékezet egyik feltétele a felejtés. Rendkívül sok tudatállapot teljes, és nagyon sok tudatállapot időleges elfelejtése nélkül nem volnánk képesek emlékezni. A felejtés – bizonyos eseteket kivéve – tehát az emlékezetnek nem a betegsége, hanem egészségének és életének a feltétele.”¹²

A felejtés folyamatának sok különös vonására nem született még magyarázat. Egyik nap elfelejtünk valamit, ami másnap eszünkbe jut. Amit a legnagyobb erőfeszítéssel is csak hiába igyekeztünk felidézni, egyszer csak, miután feladtuk a próbálkozást, felbukkan a fejünkben, éspedig – mint Emerson mondja valahol – olyan ártatlanul, mintha sohasem kellett volna keresni. Egy elmúlt időpont évekig a teljes feledés homályába burkolózó tapasztalatai hirtelen felelevenednek – gyakran valamilyen, az agyat érintő betegség vagy baleset következtében –, mintha az ilyen események úgy hívnák elő a képzettársítás rejtőzködő pályáit, ahogyan a fotográfus fluiduma életre kelti a kollódiumfilmen alvó képet. Az ilyen esetek közül a leggyakrabban idézett Coleridge-nál olvasható:

11 John Locke: *Értekezés az emberi értelemről*. X. II. 5. (Budapest: Osiris, 2003., ford. Vassányi Miklós és Csordás Dávid.)

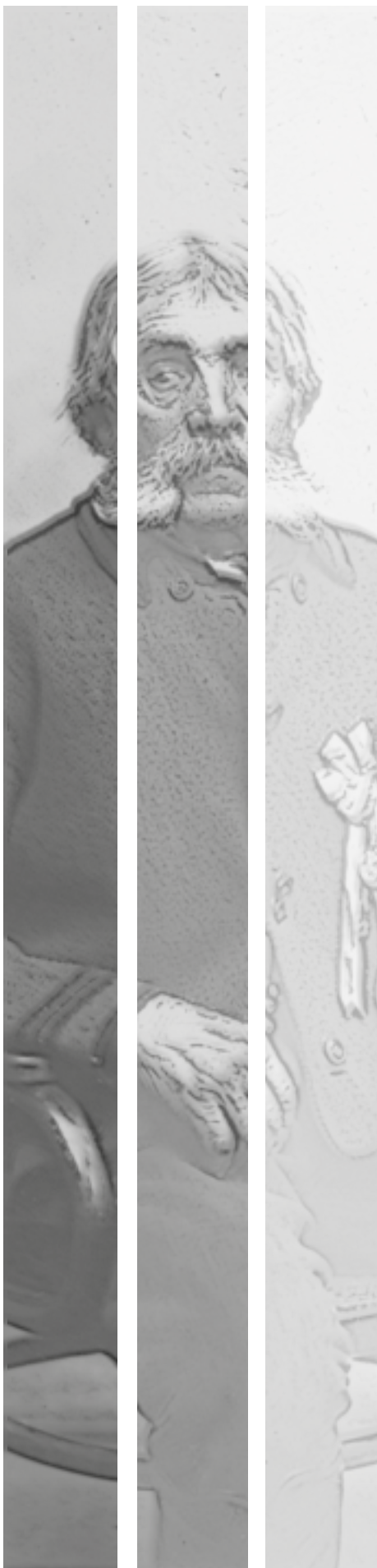
12 Ribot, Th.: *Les maladies de la mémoire*. Paris: Alcan, 101895, 45 k.

„Egy római katolikus német városban heveny láz lett úrrá egy fiatalasszonyon, akit a papok szerint az ördög szállott meg, mert hallották egyesek, amint latinul, görögül és héberül beszél, noha sem írni, sem olvasni nem tudott. Oldalakat róttak tele önkívületi állapotban elmondott szavaival, s úgy találták, bár önmagukban értelmes mondatokat alkotnak, de a mondatok között alig-alig van összefüggés. Héberül elmondott mondatai közül csak néhány származott a Bibliából, a többségük mintha rabbinusi héber lett volna. Minden csselfogást ki lehetett zárni: a nő egyszerű teremtmény volt, s kétség sem férhetett lázas állapotához. Magyarázatot – a démontól megszállottságot leszámítva – csak nagy nehezen lehetett találni. Végül egy orvos derített fényt a titokra, aki elhatározta, hogy kideríti a lány élettörténetét; sok nehézséget leküzdve kinyomozta, hogy kilencéves korában jótékonyaságból magához vette őt egy idős protestáns lelkipásztor, jeles hebraista, akinek haláláig a házában élt. További kutakodás után kiderült, az öregúrnak évekig szokása volt föl-alá járkálni a házában egy folyosón, amelyből történetesen a konyha nyílt, fennhangon olvasva könyveiből. S könyveinek tüzetes átvizsgálása során csakugyan előkerült jó néhány, a görög és latin egyházatyák írásait tartalmazó kötet, rabbinikus írások egy gyűjteményével együtt. Olyan sokat sikerült azonosítani bennük a lány betegágyánál lejegyzett szakaszok közül, hogy eredetüket illetően nem maradhatott többé ésszerű kétség.”¹³

A hipnózis alanyai rendszerint mindent elfelejtenek, ami transzállapotukban velük történt. De gyakori jelenség, hogy egy újabb transzállapotban visszaemlékeznek egy korábbinak az eseményeire. Ilyesmi történik a ‚kettős személyiség’ bizonyos eseteiben is, amikor az egyik élethez tartozó emlékeknek nyoma sincs a másik élet emlékképei között. Egy korábbi fejezetben már láttuk, hogy az érzékenység gyakran eltér az egyes hasadt személyiségek esetében, ismerjük továbbá M. Pierre Janet elméletét, amely szerint az anesztézia rendszerint amnéziával jár együtt (l. fentebb, 385 skk.). Bizonyos esetekben ez nyilvánvalóan így van: ha az agy bizonyos funkcionális területeit elkülönítjük más funkcionális területektől, így elválasztva azok tudatát az agy többi részének a tudatától, akkor ennek az elkülönítésnek a következtében sem az érzékelésben, sem a fogalomalkotásban nem tudnak részt venni. M. Janet többféleképpen is bizonyította, hogy amit anesztéziás állapotban elfelejtettek, azt érzékelőképességük visszatérével fel tudták idézni a betegek. Például elektromos áram és egyéb elektromos eszközök segítségével időlegesen visszaállította tapintásérzéküket, és rávette őket különböző tárgyak – kulcs, toll – használatára és konkrét mozdulatok végzésére (keresztvetésre). Abban a pillanat-

13 Samuel Taylor Coleridge: *Biographia Literaria* [1847], I./117.

ban, hogy újra beállt az anesztézia, lehetetlenek találtak újra emlékezetbe idézni akár a tárgyakat, akár a műveleteket. „Nem volt semmi a kezükben, nem csináltak semmit” stb. Másnap azonban, amikor hasonló eszközök segítségével ismét helyreállt az érzékelőképességük, tökéletesen emlékeztek a körülményekre, és elmondták, milyen eszköz volt a kezükben, mit csináltak.

Mindezek a patológiás tények azt mutatják nekünk, hogy a lehetséges emlékezetbe idézés tartománya talán tágabb, mint gondolnánk, s hogy bizonyos dolgokban a látszólagos felejtés nem bizonyítja az előhívás lehetetlenségét más körülmények között. Nem támasztják alá azonban azt az extravagáns véleményt, hogy semmit sem felejtünk el teljesen, amit valaha tapasztaltunk. A valóságos életben, időnként előforduló meglepetések dacára ténylegesen elfelejtjük a történetek döntő többségét. Csak transzcendentális jellegű érvek szólnak a mellett a feltételezés mellett, hogy ha kedveznének a körülmények, minden újraéledne, felelevenedne. Sir William Hamilton a német [Heinrich] Schmidtől idézi és kölcsönzi őket. Mivel a megismerés az elme „önálló öntevékenysége” [selbstaendige Selbstthätigkeit], ezért...

„teljesen természetes és a lélek természetének teljesen megfelel, hogy egészen addig megmarad, míg más okok meg nem semmisítik. ... A mentális tevékenység azonban, amelynek a megmaradásáról itt szó van, az egyetlen, oszthatatlan szubjektum öntevékenységének aktsa; ha tehát elenyészne egy már létező tevékenység, akkor az éntől szükségképpen elszakadna, megsemmisülne annak egy része. Tehát a szellemi tevékenységeknek elsősorban nem a megmaradása, hanem elenyészésük szorul magyarázatra.”¹⁴

Emlékezetünknek egy különös sajátossága, hogy a dolgok jobban bevéődnek aktív, mint passzív ismétlés által. Azt értem ezen, hogy (például) memorizálásnál, ha majdnem teljesen ismerjük azt, amit fel kell idéznünk, érdekesebb várakozni, és belülről fakadó erőfeszítéssel földézni, mint újra felütni a könyvet. Ha az előbbi módon idézzük fel a szavakat, valószínűleg a következő adandó alkalommal is tudni fogjuk őket, ha pedig az utóbbi módon, akkor nagy valószínűséggel újra szükségünk lesz a könyvre. A memorizálás a szavak feldolgozásának az agyban lejátszódó korábbi folyamataitól a későbbiekhez vezető pályák kifermálását jelenti. Jelölje az „1” és a „2” a szóban forgó folyamatokat. Amikor tehát belső erőfeszítésből fakadóan emlékezünk, a kisülés révén 1-ből a 2-be mozdulásnak köszönhetően kifermálódik a pálya, amelyet utóbb ugyanúgy használunk. S az tűnik ki vizsgálódásainkból, hogy amikor közvetlenül, a szem segítségét igénybe nem véve következik be az elmozdulás 1-

14 Hamilton, Sir William: *Lectures on Metaphysics*. Edinburgh & London: William Blackwood & Sons, 1836, II/212. Vö. Schmid, Heinrich: *Versuch einer Metaphysik der inneren Natur*. Leipzig: Brockhaus, 1834, 231–232.

ből a 2-be, azzal mélyebb és tartósabb barázdát szántunk, mint amikor a szemünkkel ingereljük a 2-t (noha kétségtelenül használjuk közben az 1–2 pályát is). Továbbá nagyobb mennyiségű feszültség halmozódik fel az agyban, mielőtt bekövetkezik az elmozdulás 1-ből a 2-be, ha ez a szem segítségének igénybevétele nélkül történik. Ezt bizonyítja az erőfeszítés érzése a 2 emlékezetbe idézésekor, s ez is oka annak, hogy a bekövetkező kisülésnek erőteljesebbnek kell lennie, a kiformalódó pályának pedig mélyebben be kell vésődnie. Kétségtelenül hasonló megfontolás magyarázza azt az ismerős tény, hogy saját elméleteinkre, felfedezéseinkre, kombinációinkra és ötleteinkre – röviden a saját agyunkban születő 'ideákra' – ezerszer jobban emlékezünk, mint a pontosan ugyanolyan jellegű, de velünk kívülről közölt dolgokra.

Befejezésül egy szó az emlékezés metafizikájáról. Könyvem előfeltevései szerint az agy működését gondolatok kísérik, s e gondolatok a valóság elemeiről nyújtanak ismereteket. A gondolatok és az agy működése közti viszonyt csak empirikusan rögzíteni van módunk, bevallva, hogy még nem dereng előttünk a magyarázata. Hogy valószínűleg az agyból születik a megismerő tudat, ez az egyetlen, ismételten felbukkanó titok, bármiféle legyen is a tudat vagy az ismeret. A merőben fizikai tulajdonságoknak tudatában lévő érzékekben ugyanúgy benne rejlik a titok, mint a komplex rendszereknek tudatában lévő gondolatokban. A filozófia platonizáló hagyománya számára azonban ez nem így van. Az érzéki tudat valami *kvázi*-materiális: megismerésről alig-alig beszélhetünk az esetében, amin nemigen van mit csodálkoznunk. Az agyi működés és a gondolatok közt *összefüggést* teremtő tudattal épp ellenkező a helyzet, s a titka kimondhatatlan. Ladd professzor például így fogalmaz kiváló könyvében¹⁵, miután megmutatta, hogy az emlékezetmegőrzés és -reprodukálás tényszerűen az agyi pályákon alapszik:

„Az észlelés tanulmányozásában a pszichofizika sokat *segíthet* a tudományos magyarázat kialakításában. Meg tudja mondani, az ingerek mely tulajdonságai váltanak ki bizonyos érzetminőségeket; sugallhat elvet, amely összefüggést teremt az ingerek mennyisége és az érzet erőssége között; kutathatja a törvényeket, amelyek szerint – különböző ingerlések együttes hatására – az *érzetek* az érzéki megjelenítéseké [presentations of sense]¹⁶ *kapcsolatnak* össze [?]; képes megmutatni, hogyan felelnek meg az érzetek és észleletek közti, a tudatban észlelhető időviszonyok az ingerlések időpontjában tetten érhető időviszonyoknak. De azt a szellemi tevékenységet illetően, amely ténylegesen *egybeilleszti* a tudatban az érzeteket, a fizikai magyarázatnak még a csíráját sem nyújt-

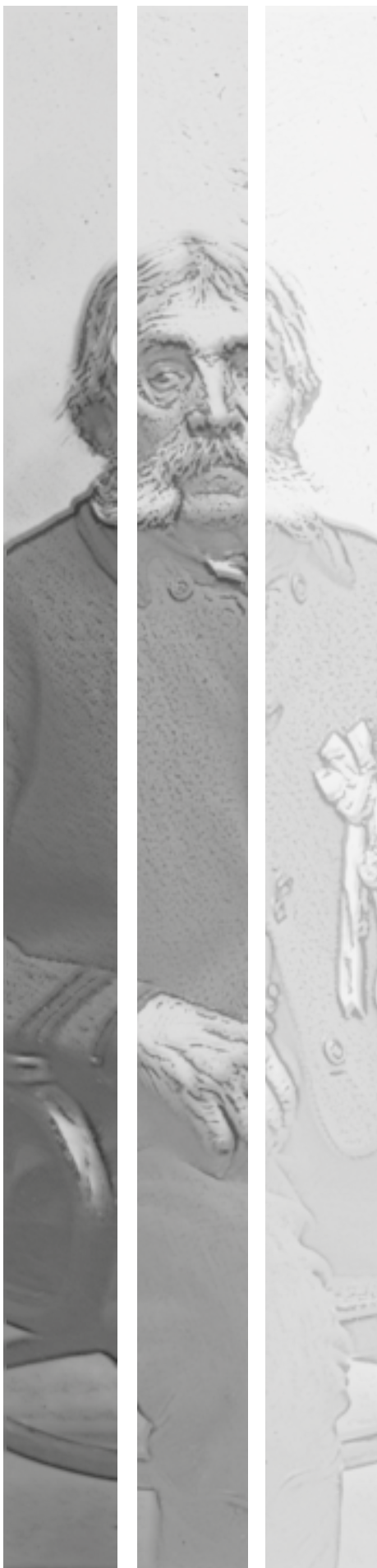
15 Ladd, G. T.: *Elements of physiological psychology. A treatise of the activities and nature of the mind from the physical and experimental point of view.* New York: C. Scribner's Sons, 1887 (Chap. 10, § 23.)

16 Művének későbbi, átdolgozott kiadásában (1911) az érzéki észleletekkel [sense-perceptions] azonosítja a szerző a fogalmat.

hatja. Ráadásul nem gondolható el olyan agyi folyamat, amely – ha tudnánk ilyennek a létezéséről – megfelelő alapnak volna tekinthető az elme említett egyesítő *aktusa* számára. Így tehát még nyomatékosabban kell hangsúlyoznunk, hogy a fiziológia nem képes a tudatos emlékezettel kapcsolatos magyarázatot javasolni, amennyiben tudniillik *emlékezet*, azaz amennyiben a lehető legsürgetőbben magyarázatért kiált... A memória aktusának leglényegét tehát az jelenti, hogy kijelenthetjük: ez-és-ez az utókép olyan észleletnek a képe, amelyben egy pillanattal ez előtt részem volt; vagy ez-és-ez az emlékép annak az észleletnek a képe, amelyben egy bizonyos időpontban – nem emlékszem, pontosan mennyi ideje – részem volt. Teljesen a tényekkel ellentétes volna tehát úgy tartani, hogy amikor megjelenik valamilyen emlékép a tudatban, annak köszönhetően ismerjük fel valamilyen konkrét, eredeti észlelethez tartozóként, hogy észleljük hasonlóságát ehhez az észlelethez. Az eredeti észlelet ugyanis nem létezik, és sohasem fog *reprodukáltatni*. Még érzékelhetőbben hamis és képtelenség volna azt gondolni, hogy a végszervekben vagy központi szervekben kikapintható benyomásokkal vagy folyamatokkal való valamilyen hasonlóság magyarázza a tudatos emlékezet aktusát. A tudat mit sem tud efféle hasonlóságról, de még az idegi benyomások és folyamatok létéről sem. Továbbá az emlékezet ugyanezen kibogozhatatlan aktusának bevonása nélkül semmiképp sem *tudhatnánk*, hogy két, időben elkülönült benyomás vagy folyamat hasonló. A tudat ténye – melyen az egészszé egybekapcsolódó tapasztalat, valamint a rögzített és kumulatív emberi tudás lehetőségére alapszik –, hogy a tudatosság bizonyos fázisai vagy produktumai azt vindikálják maguknak, hogy bizonyos múltbéli eseményeket jelölnek (vagy ilyeneket képviselnek¹⁷), amelyekhez valamilyen szempontból hasonlónak számítanak. Ez a tudatban jelentkező különös jogigény alkotja a memória aktusának lényegét; emiatt lesz teljesen megmagyarázhatatlan az emlékezet hasonló benyomások pusztá fennmaradásaként vagy újrafelbukkanásaként. Ez teszi szellemi természetű jelenséggé a tudatos emlékezetet, amelynek, mint az idegrendszerben lejátszódó folyamatokból és bizonyos idegrendszeri körülményekből előadódó jelenségnek a magyarázata nem egyszerűen nem fedezhető fel tényben, hanem teljességgel megközelíthetetlen is a képzelet által. Az emlékezet fizikai alapjáról beszélve tehát el kell ismernünk, hogy a tudomány teljességgel képtelen olyan fizikai folyamatot javasolni, amelyet elgondolhatunk úgy, hogy megfelelésben áll az elme különös és titokzatos *aktusával*, amely *összekapcsolja* annak múltját és jelenét, vagyis azzal, ami az emlékezet lényegét alkotja.”

Úgy látom, ez a szakasz a félig végiggondolt gondolat iskolapéldája. Rossz helyen állapít meg problémákat.

17 Miért ne mondjuk egyenesen azt, hogy 'tudnak'? – W. J.

Az egyik pillanatban mintha a nyersebb empiristákkal együtt úgy gondolná, gondolataink anyagát a reprodukált független érzetek alkotják, s a tudás ezeknek az érzeteknek az „egybeillesztése” volna, ha ezt egyáltalán végre lehetne hajtani, s az egyetlen titok az, hogy mely „aktus” képes ezt elvégezni. Máskor pedig mintha azt állítaná, hogy még ez a fajta „kombinálás” sem volna tudás, mivel bizonyos összekapcsolt elemek szükségképpen „azt vindikálják maguknak”, hogy múltbéli eredetüket „jelenítenek meg vagy helyettük állnak”, ami viszont összeegyeztethetetlen azzal, hogy pusztán felelevenített képek. Mindezek eredményeként különböző zavaros és összefüggéstelen titkok és kielégítetlen intellektuális vágyak keletkeznek. De miért ne fogjuk össze e számunkra titokzatos dolgokat egyetlen nagy titokká, annak a titkává, hogy egyáltalán tudást eredményeznek az agyban végbemenő folyamatok? Bizonyosan nem különböző titok egy agyi folyamatnak köszönhetően azt *érezni*, hogy ebben a pillanatban ennél az asztalnál írok, és egy másik agyi folyamatnak köszönhetően egy év múlva *emlékezni* arra, hogy írok. A pszichológia mindössze annyit tehet, hogy megpróbálja meghatározni, *melyek* a különböző agyi folyamatok, s e feladat elvégzéséhez kezdtem hozzá, ha mégoly tökéletlenül is, ebben a fejezetben. De nem szoltam semmit a „reprodukált képekről” a „megjelenítés vindikálásáról”, sem „az egyesítő *aktussal* való egybete-vésről”, mert az effajta kifejezések vagy semmit sem jelentenek, vagy pedig körülményesen fejezik ki, amit egyszerűen úgy lehet megfogalmazni, hogy az aggyal kapcsolatos bizonyos feltételek teljesülése esetén *ismerjük a múltat*, s úgy látom, a legegyszerűbb és legrövidebb megfogalmazás a legjobb.

Ábrahám Zoltán fordítása

Forrás:

William James: *The Principles of Psychology* (Volume 1 of 2).
New York: H. Holt and Company, 1890, (XVI. fejezet: „Memory”)
Digireads.com Publishing, 2010, 431–464.

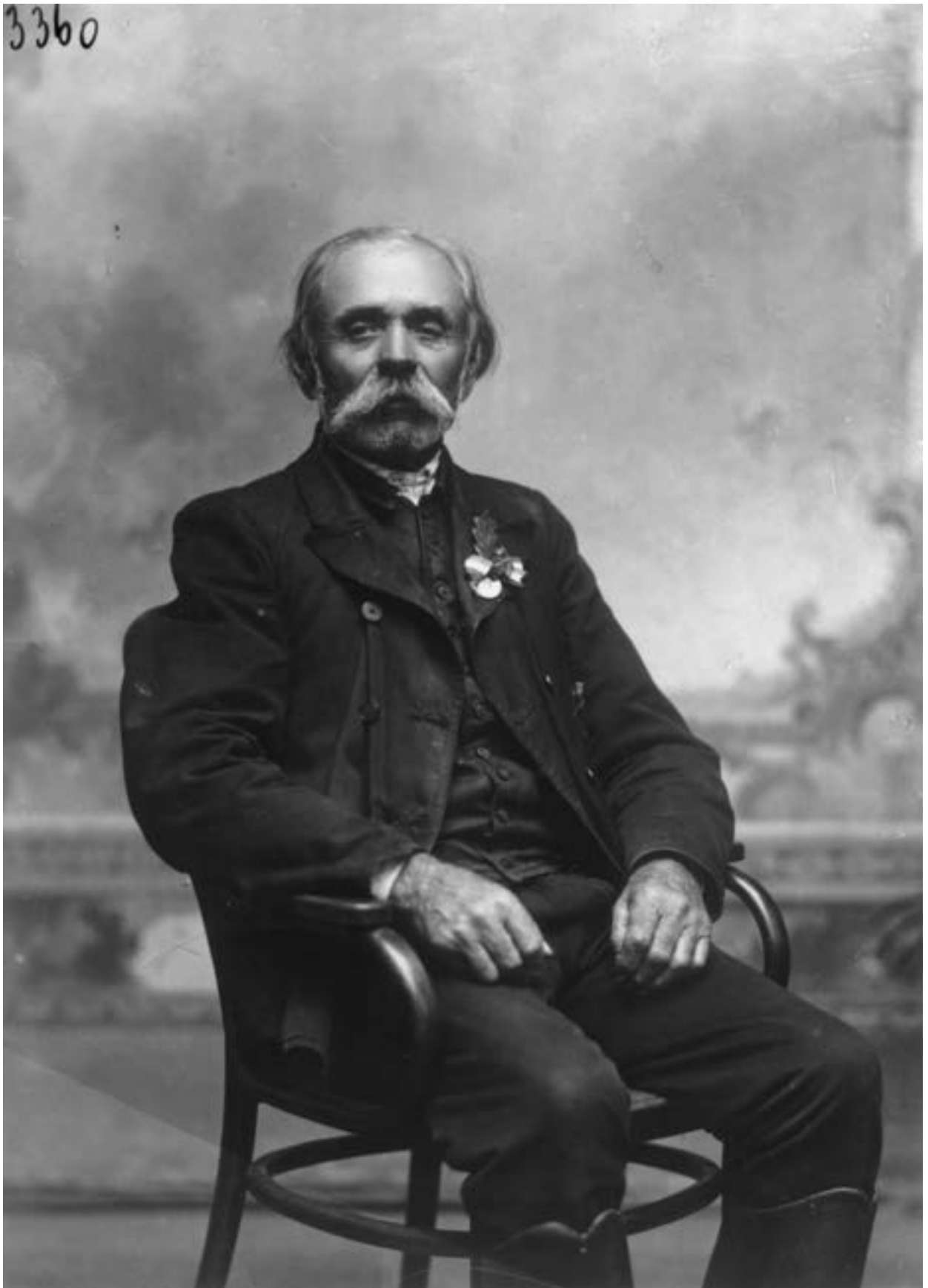

Kovács László szakaszvezető (1826–1911) ács

Molnár Bálint (1828–1909) napszamos

3360

Kosztolányi József (1832–1915) földművelő

ENDEL TULVING

Epizodikus emlékezet és autoanoézis: Egyedülállóan emberi? (részlet)

A tudósok számos játszmája közül a legismertebb a virtuális kötélhúzás. A két csapat elhelyezkedik egy képzeletbeli, a természet folyamatosságát képviselő kötél két végén, megragadják a kötél feljükk eső végét, és megpróbálják a másik csapatot áthúzni a közép vonalon túlra. Ha ez sikerül – ami a valóságban ritkán fordul elő –, kijelenthetik a kötél feljükk eső végét „igazságnak”, magukat pedig győztesnek.

Az egyik régóta tartó virtuális kötélhúzás a fajok közötti hasonlóság és különbözőség természetével kapcsolatos, különös tekintettel az ember és más állatok közötti hasonlóságra és különbözőségekre. Az alapvető hasonlóságok megléte azóta elfogadott az értelem pártján álló emberek körében, amióta Darwin *evolúció*-elmélete kiállta a legkeményebb kritikát, amellyel tudományos gondolatnak valaha is szembe kellett néznie. És mégis, a küzdelem a különbségeket illetően tovább folytatódik. A különbözőség vitái általában az ember és az evolúciós fán vele szomszédosan elhelyezkedő fajokkal kapcsolatosak. Valamikor a csimpánzzal és a gorillával, néha az összes „nagyobb majmokkal”, vagy az összes „nem emberi főemlőssel”, időnként akár más „nem emberi állatokkal” vagy egyszerűen „vadakkal”, ahogy Darwin nevezte mindannyit. A kötél „minőségi” vége szemben áll a „mennyiségivel”, vagy Darwin elnevezésében: a „faj” a „fokozattal”.

A versenyzők a kötél egyik végén úgy vélik, hogy nincsenek lényegi különbségek az ember és a különféle „többi” állat között, vagy ha van is esetleg némi különbség, akkor az vagy csekély mértékű, vagy érdektelen a jelenségek tágabb körét tekintve. Ezzel szemben a másik végén állók úgy gondolják, hogy a számos ember és más állatok közötti hasonlóságon felül – akár érdektelen vagy kevésbé érdekes – létezik néhány valóban meghatározó különbség, vagyis valóban lehetségesek „hézagok”. Így aztán a huzavona annak észrevétele nélkül folytatódik, hogy az egyik vagy a másik csapat ideiglenes győzelme semmit sem változtat magán a kötélben.

(...)

Ebben az esszében amellet érvelek, hogy csakis az ember rendelkezik „autonoétikus” epizodikus emlékezettel, illetve a múltba és a jövőbe történő mentális időutazás képességével, és hogy ebben az értelemben véve az ember egyedülálló. Most, hogy én is kiválasztottam magamnak a kötél egyik végét, hadd siessek álláspontom tisztázására. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy esszémmel nem megkésett utóvédharcot kívánok vívni a *scala naturae* mítoszának támogatása céljából. És kampányt sem folytatok az ember felsőbbrendűségéért. Céлом mindössze az állatok birodalmában meglévő hasonlóságok és különbségek tudomásulvétele, vagyis annak elismerése, ami időnként nehezebbre esik az élettudománnyal foglalkozóknak, miként azoknak is, akik csakis az ember egyediségéről gondolkoznak.

Már a kezdet kezdetén hasznos észben tartani azt a tényt, hogy maga az egyediség semmiképpen sem egyedülállóan emberi. Minden egyes faj egyedi abban az értelemben, hogy olyan tulajdonságokkal és jellemvonásokkal rendelkezik, amelyekkel más fajok nem. Lehetséges, hogy né-mely sajátos tulajdonság szembetűnőbb, vagy jobban ismert a többinél, de ez nem változtat az alapelven: ha nincs semmiféle különbség A és B faj között, akkor ugyanarról a fajról beszélünk.

(...)

A tudományos kérdés itt nem az, hogy vajon az emberi értelem hasonló-e más állatokéhoz, vagy különbözik-e azokétól. És nem is az, hogy folyamatos vagy hézagos-e a törzsfajlódás. A válasz mindkét kérdésre vagy az, hogy „egyik sem”, vagy az, hogy „mindkettő” – de egyik válasz sem rettentően sokatmondó. Helyénvalóbb az a kérdés, hogy miképpen és milyen értelemben hasonló két faj értelme, és hogy miképpen és milyen értelemben különbözőek egymástól. Továbbá, hogy miképpen és milyen értelemben folyamatos a törzsfajlódás, és milyen értelemben véve nem az.

(...)

Nyilvánvalóan vitathatatlan, hogy a nem emberi állatok eszmélettel és emlékezettel rendelkeznek, képesek tanulásra és gondolkodásra, valamint felfogják a környezetükben zajló eseményeket – röviden szólva „intelligensek” (Weiskrantz, 1985). Ahhoz sem fér kétség, hogy más fajok tudata és a külvilággal való éber kapcsolata valószínűleg különbözik a miénktől, hogy ügyesebbek vagy kevésbé ügyesek nálunk bizonyos viselkedéseket illetően, és hogy általában véve intelligenciájuk különbözik a miénktől. Végezetül azzal is mindenki tisztában van természetesen, hogy az alapvető biológiai kritérium, a túlélés tekintetében a többi faj túl-

nyomó többsége éppen annyira alkalmas és sikeres a saját környezetében, mint amennyire mi vagyunk a magunkéban (Darwin, 1874/1998; Macphail, 1998; Shettleworth, 1998).

Fenti tünődéseim – az itt következő fejtegetések premisszái – előterében terjesztem elő az esszé tézisét (hipotézisét): az emberi lény az emlékezetnek és a tudatnak egy olyan formájával rendelkezik (epizodikus emlékezet, illetve autoonóetikus tudatosság vagy „autoonóézis”), amellyel egyetlen más állat sem. Így tehát tézisem az, hogy az elme ezen két aspektusa egyedülállóan emberi, amennyiben az ezeket meghatározó mentális képességek más fajokban nem léteznek ugyanebben a teljesen kifejtett formában. Nem léteznek a rovarban, a madárban, az egérben vagy a patkányban, a macskában vagy a kutyában, de még a gorillában vagy a csimpánzban sem.

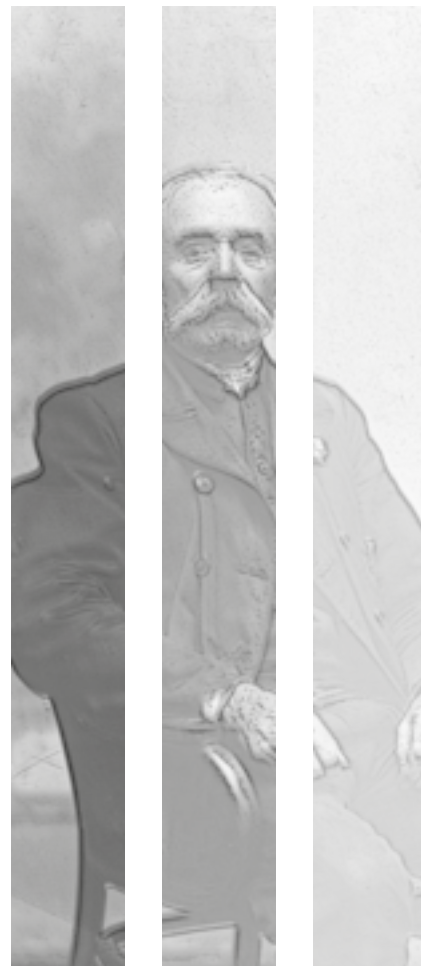
Ez a tézis némelyek számára magától értetődő igazság, míg mások szánsalmasan elhibázottnak gondolhatják. Megint csak mások aligha tartják többre haszontalan elmélkedésnél, amely vélhetően sehová sem vezet. Valóban, lehetséges amellet érvelni, hogy a szóban forgó problémákat illetően több mint száz éve nem történt lényegi előrelépés. Mi értelme tehát újra megpróbálni? Legalább két okunk van rá. Egyfelől a korábbi viták többsége túl társan meghatározott problémákat foglalt magába ahhoz, hogy az éles megközelítés egyáltalán lehetséges legyen. Ha tehát leszűkítjük a problémát, előbbre juthatunk. Másfelől manapság valamivel több ide vonatkozó bizonyítékunk van, mint amennyi korábban rendelkezésünkre állt. Vagyis érdemes lenne ismét megvizsgálnunk ezeket.

(...)

Elmélet: epizodikus emlékezet és autoonóetikus tudatosság

E kötet legtöbb olvasója tudja, hogy az epizodikus emlékezet a személyesen megtapasztalt eseményekre való emlékezéssel kapcsolatos. De a témának többféle variációja létezik. Így tehát, mielőtt belekezdénénk az epizodikus emlékezet nem emberi állatokban való jelenlétének megítélésébe, a fogalom némi élesítést igényel. Ha mindössze annyit mondunk, hogy a személyes történésekre vonatkozik, túlságosan homályos marad és túl nagy teret ad a csapongó vitáknak. Amennyire csak lehetséges, világosan kell látnunk, hogy milyen emlékezeti formát tagadok meg tollas és prémes barátainktól.

Kezdjük az epizodikus emlékezet tömör vázlatával vagy meghatározásával. Minthogy a definícióknak nagy szerepük van a természet tanulmányozásában, még a „felderítő kutatás” ma uralkodó korszakában is, és mi-

vel a definíciók változni szoktak, hasznunkra lehet, ha a definíciókról olyan megfogalmazást adunk, amely a dolgok ugyanazon csoportján belül elkülöníti őket másoktól. A jelen definícióra ezért utalok a következőképpen – „epizodikus emlékezet – 2004”:

Az epizodikus emlékezet nemrég kialakult, későn kifejlődő és korán megbomló agyi/mentális (neurokognitív) emlékezeti rendszer. A múltra irányul, más emlékezeti rendszereknél hajlamosabb az idegrendszeri zavarokra, és valószínűleg csakis az emberre jellemző. Mentális időutazásra képesít a szubjektív időben – a múltban, a jelenben és a jövőben. Ez a mentális időutazás teszi lehetővé, hogy az epizodikus emlékezet „birtokosa” (az „én”) az autoonóitikus tudat médiuma révén visszaemlékezzék saját múltbéli, „elgondolt” élményeire és „gondolkodjék” lehetséges jövőbeli élményein. Az epizodikus emlékezet működése igényli, ugyanakkor meg is haladja a szemantikus emlékezetet. Információ előhívása az epizodikus memóriából (az „emlékezés”) egy különleges mentális állapot létrehozását és fenntartását kívánja meg, ezt epizodikus „felidézési módnak” nevezzük. Az epizodikus emlékezet idegi komponensei nagy területen megoszló kérgi és kéreg alatti agyi hálózatokat foglalnak magukba, amelyek átfedik egymást és tovább is terjednek a más emlékezeti rendszereket ellátó idegi hálózatoknál. Az epizodikus emlékezet lényege három fogalom összjátékában ragadható meg: én, autoonóitikus tudatosság és szubjektív idő.

(...)

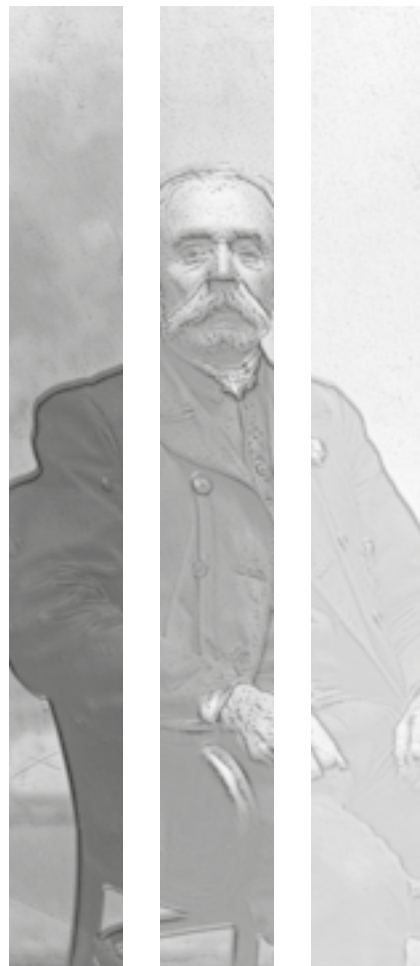
Tekintve, hogy az – *epizodikus emlékezet* – ebben az esszében az „epizodikus emlékezeti rendszerre” utal, fontos leszögezünk azt is, hogy mire nem vonatkozik ez a kifejezés. Nem vonatkozik bizonyos fajta emlékezeti feladatra, sem bizonyos teljesítménymutatóra egy emlékezeti feladatban, sem a tárolt információ vagy a fenomenális élmény sajátos fajtájára, miként egyéb, a szakirodalomban gyakran előforduló jelentéseire sem. Ezek az egyéb jelentések kapcsolódnak ugyan az epizodikus emlékezethez, de nem azonosak vele (Tulving, 2000). Számos fogalomzavar és hasztalan vita elkerülhető, ha észben tartjuk az epizodikus emlékezet és a hozzá kapcsolódó kifejezések közti különbséget.

(...)

Kapcsolatok az epizodikus és a szemantikus emlékezet között

(...)

Az előbbi tömör vázlat szerint „az epizodikus emlékezet működése igényli, ugyanakkor meg is haladja a szemantikus emlékezetet.”. Most már azt is hozzátehetjük, hogy az epizodikus emlékezet mind evolúciós kialakulását, mind működését illetően a szemantikus emlékezet kiterjesztésének tekinthető. Ezt a fajta kapcsolatot a két rendszer között kezdetben a „beágyazottság” hipotézisével vázoltuk fel, amelyet később a *szériális, párhuzamos*,

független (SPI) modellben fogalmaztunk újra (Tulving, 1993, 1995).

Az SPI-modell szerkezete a törzsfejlődést és az egyedfejlődést illetően egyaránt tükrözi a kétféle emlékezet feltételezett sorrendjét: a szemantikus emlékezet megelőzi az epizodikus emlékezetet (Nelson, 1993, lásd jelen kötet 4. fejezetét; Perner és Ruffman, 1995; Suddendorf és Corballis, 1997; Wheeler et al., 1997). A modell e tulajdonságának jelentősége abban rejlik, hogy az epizodikus emlékezettel nem rendelkező organizmusoknak megengedi, hogy tudást sajátítsanak el a világról, de a szemantikus emlékezet nélkül kizárja az epizodikus információ elsajátításának lehetőségét. Vagyis az epizodikus emlékezet nem szükséges semmilyen más emlékezeti és tanulási rendszer működéséhez. Ez az oka annak, hogy a nem emberi állatok tökéletesen elboldogulnak epizodikus emlékezet nélkül.

Az epizodikus és szemantikus emlékezet közti funkcionális kapcsolatok folyamatfüggőek, vagyis a kapcsolat a folyamat jellegén múlik. A kódolási folyamatok sorozatosan (S), a tárolási feladatok párhuzamosan (P) rendezettek, míg a felidézési folyamatok függetlenek egymástól a két rendszerben (I) (ti. *independent* – a ford.). Az információ epizodikus emlékezetbe való kódolásának sorozatossága azt jelenti, hogy az információnak először a szemantikus emlékezetben kell feldolgozódnia, valamint azt, hogy ebből adódóan a szemantikus emlékezet sérülése az epizodikus emlékezet működésére is kihat. Ugyanakkor az epizodikus emlékezet nem szükséges a szemantikus emlékezetbe való bekódoláshoz: azok az organizmusok, amelyeknek epizodikus emlékezete sérült, vagy egyáltalán nem rendelkeznek epizodikus emlékezettel (nem emberi állatok, fiatal gyermekek, némely agysérült beteg), képesek (komplex) tudást elsajátítani a világról még akkor is, ha egyáltalán nem tudnak visszaemlékezni saját múltjukra (nem tudják autoonóitikan újra felidézni azt). Más szavakkal, az emlékezeti kódolás sorozatossága azt jelenti, hogy a kódolásban csak *egyes disszociációk* lehetségesek (Tulving, 1995). A tárolás párhuzamossága azt jelenti, hogy a megfelelő információ mindkét rendszerben tárolható. Végül a felidézés függetlensége azt jelenti, hogy a tárolt információ előhívható az egyik, a másik, vagy mindkét rendszerből, ami aztán az előhívás folyamatában lehetővé tesz mind *egyes*, mind *kettős disszociációt* az epizodikus és a szemantikus emlékezet között (további részletekért lásd Tulving, 2001a).

Az epizodikus emlékezet egyedisége

(...)

Először is az epizodikus emlékezet funkciója az, hogy lehetővé teszi a mentális időutazást vagy emlékezést,

azaz lehetővé teszi, hogy az emlékező gondolatban visszautazzon egy korábbi alkalomra vagy élethelyzetbe, s hogy mentálisan újra átélje az akkor megtapasztalt és elgondolt történéseket. A szemantikus emlékezet nem képes erre, legalábbis hasonló hatékonysággal nem. Az epizodikus emlékezet lehetővé teszi, hogy az egyén most, az Idő 2-ben valamelyest visszaemlékezzen arra, ami egy korábbi Idő 1-ben történt, illetve hogy tudja, mi történt. Mivel az epizodikus emlékezet kimenete egyúttal bemenetként szolgálhat mind a szemantikus, mind az epizodikus emlékezet számára, az emlékező egyének akkor is tudhatják, hogy mi történt egy bizonyos alkalommal, ha nem emlékeznek a történésekre vagy magára az alkalomra.

Csakis azok az egyének képesek múltbéli eseményekre emlékezni a mentális időutazás értelmében, akiknek van epizodikus emlékezetük. Más kognitív emlékezeti rendszerek is biztosíthatnak hozzáférést a múlthoz, beleértve a személyes múltat, de ezt auto-noézis híján teszik. Például egészséges és bizonyos agysérüléssel rendelkező emberek egyként képesek felsorolni önéletrajzi tényeket anélkül, hogy szükségképpen bármire emlékezzenek. Az amnéziás betegek is tudnak olyan történeteket mesélni magukról, amelyeknek közül van a múlthoz, de mindezt a szemantikus emlékezetre támaszkodva teszik („személyes szemantikus emlékezet”, ahogy Cermak és O'Connor javasolta, 1983).

Sherry és Schacter (1987) szerint akkor alakulnak ki új emlékezeti rendszerek, amikor a meglévő rendszerek nem képesek kielégíteni egy organizmus adaptív szükségleteit. Az a felvetés, hogy az epizodikus emlékezet egy olyan funkció betöltésére alakult ki, amelyre más emlékezeti rendszerek – a szemantikus emlékezetet is beleértve – nem képesek, jól illeszkedik Sherry és Schacter elgondolásához.

Másodszor, az epizodikus emlékezet különbözik a többi emlékezeti formától abban, hogy működéséhez énre van szükség. Az én indítja el azt a lelki folyamatot, amelyet mentális időutazásnak nevezünk: nincs utazás utazó nélkül. Ha nem az én az utazó, akkor ki, vagy mi más? Az olyan szavak, mint „én” és „éntudatosság”, nélkülözhetetlenek az elme jelenségeinek megvitatásához. És mégis, számos nehen meghatározható és megmagyarázható jelentésük van (Kircher és Leube, 2003). Az én úgy gondolható el, mint időutazásra induló utazó. A rendszer (az epizodikus emlékezet) többi alkotóeleméhez hasonlóan az én is tulajdonságai alapján, illetve a rendszer többi alkotóeleméhez fűződő kapcsolatán keresztül határozható meg.

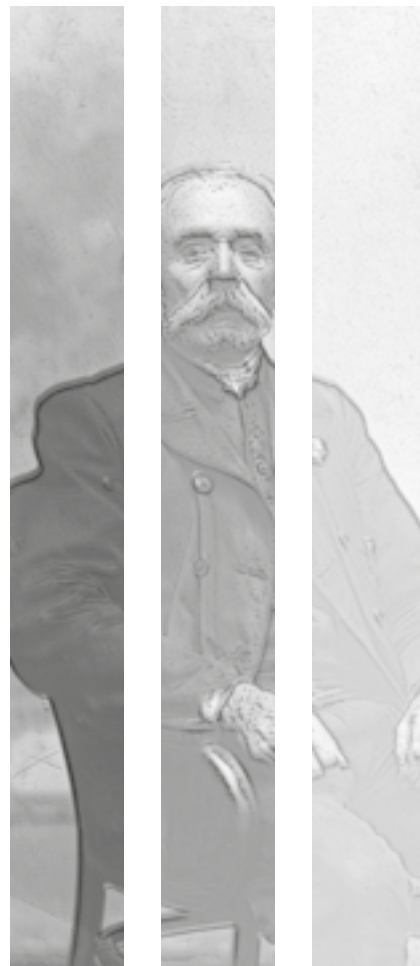
A lelki élet tudományos megközelítésében néhány gondolkodó olyan filozófiai keretet részesít előnyben, ahol a megmagyarázandó jelenségek folyamatok kifejeződései, de a folyamatokat lebonyolító entitásoknak (ágenseknek) nincs helye. Így a gondolkodás gondolkozók nélkül, a tudás tudó nélkül valósul meg, s a tudatosság

anélkül, hogy bárki tudatos volna. Az elgondolás emögött az, hogy a strukturális terminológia kerülendő, mert manapság nem divatos. Arról nem is beszélve, hogy az „én” úgy hangzik, mint a mindenki által rettegett homunkulus, amelyet minden lehetséges eszközzel ki kell űzni (Noelle, 2001). De addig, amíg nem áll módunkban jobban megmagyarázni az olyan dolgok fenomenológiai létezését, mint a fájdalom, a szaglás és a múlt rekollekciója, a történet (elmélet) teljessége érdekében szükségünk lesz egy olyan ágensre, mint az én. Lehetséges, hogy idővel kiderül, az én nem más, mint alkalmas korabeli kellék, flogiszton vagy éter. A probléma jelenleg az, hogy az elme története tökéletlen és esetlen, ha kihagyjuk belőle az „én” fogalmát. Ezért nem kellene egyelőre megszabadulni tőle.

Harmadszor, az emlékezésre jellemző tudatosság összetéveszthetetlenül különbözik a tudatosság más formáitól. Amikor egy eseményre emlékezünk, még ha homályosan is, tudatában vagyunk annak, hogy a jelen élménye úgy kapcsolódik a múlt tapasztalatához, ahogy semmilyen más élmény nem kapcsolható hozzá. Nem tévesztjük össze az észleléssel, a képzelettel, az álommal, a hallucinációval vagy annak elgondolásával, hogy mi van vagy mi lehetne a világban. Annak a tudatosság-élménynek a jelölésére, amely az emlékezést jellemzi, az „autonoétikus tudatosság” kifejezést javasoltuk (Tulving, 1995; Wheeler et al., 1997). Később bevezettük az „autonoézis” kifejezést, mint az „autonoétikus tudatosság” rövidebb megfelelőjét (Tulving, 2001b). Az autonoézis arra a fajta tudatosságra utal, amely a személyes események tudatos rekollekcióját jellemzi. Valószínűleg William James (1890) is erre gondolt, amikor a múltbéli tapasztalatokra való emlékezés „melegségéről és intimitásáról” beszélt.

(...)

Számos, epizodikus emlékezetet nélkülöző organizmusnak van kiválóan működő szemantikus emlékezete. A szemantikus emlékezetből való előhívás akkor történik meg, amikor az organizmus olyasmire gondol – olyasmit jelenít meg mentálisan –, ami létezik vagy létezhetne a világon. Ezt a fajta felidézést („tudást”) a tudatosság olyan formája kíséri, amelyet noétikus tudatnak nevezek. Mind az emberek, mind az állatok teljes mértékben képesek tudni dolgokat a világról, beleértve azokat is, amelyek a saját múltjukban történtek meg. A lényegi különbség abban áll, hogy tudni, mi micsoda vagy hogyan jelenik meg, nem ugyanaz, mint emlékezni bizonyos, meghatározott helyen és időben tapasztalt (átélt, érzett vagy gondolt) élményre. Természetesen sem a tények tudása, sem a múlt eseményeinek átélése nem szükségképpen teljes vagy pontos, semmilyen értelemben sem. Azt sem kell feltételeznünk, hogy a tudás és az emlékezés között minden esetben éles különbség van. A való életben sok

gondolatunknak lehetnek olyan elemei, amelyek egyszerre adódnak a szemantikus (tudó) és az epizodikus (emlékező) memóriarendszerből.

Epizodikus emlékezet, autooézis és idő

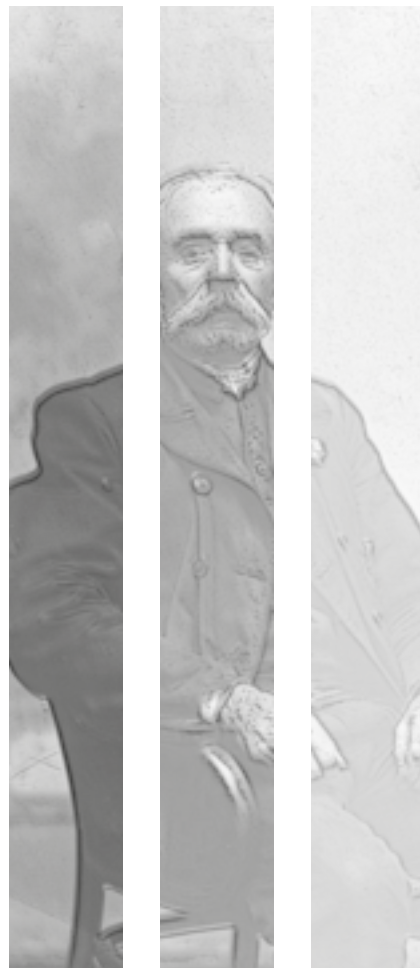
Az epizodikus emlékezet negyedik központi – és egyben legjelentősebb – tulajdonsága az időhöz fűződő sajátosság viszonyában rejlik. Az emlékezet minden más biológiai formájától vagy rendszerétől eltérően az epizodikus emlékezet az időre irányul. Az emlékezet többi formája is időbeli csakúgy, mint minden más az életben, de csakis az epizodikus emlékezet teszi lehetővé, hogy tudatosan újra átéljük a múlt élményeit. Az idővel való különleges kapcsolatát nem ismerik széles körben és nem is értékelik kellőképpen. A legtöbb ember minden emlékezeti formát magától értetődően a múlttal társít, és meglepődnek, amikor kiderül, hogy tévesen.

Az epizodikus emlékezet a múltra irányul. Amikor William James (1890) és Henri Bergson (1911) az emlékezet „múltszerűségéről” írt, arra gondoltak, amit e helyütt epizodikus emlékezetnek nevezünk, még ha nem használták is ezt a kifejezést. Abban az időben nem volt rá szükség, mivel amit az írók „emlékezetten” értettek, az vagy az epizodikus emlékezetre, vagy pedig az epizodikus és a szemantikus emlékezet egyesülésére, azaz a deklaratív emlékezetre vonatkozott (Squire és Kandel, 1999).

(...)

Az idő, melyben az epizodikus emlékezet működik, ugyanaz az idő, amelyben minden fizikai és biológiai esemény is zajlik, vagyis fizikai idő. De az az idő, amelyben a felidézett események zajlanak, más. Ezt szubjektív időnek nevezhetjük. Kapcsolódik a fizikai időhöz, de nem azonos vele. A kapcsolat a fizikai és a szubjektív idő között megfelel a fizikailag jelen lévő energia és az ezen energia pszichológiailag megtapasztalt élménye között fennálló kapcsolatnak, melyet a pszichofizika tiszteletre méltó tudománya tanulmányoz. Egy erdőben kidőlő fa fizikai zavart kelt a levegőben, még akkor is, ha semmilyen élő nincs a közelben, de hangot csak akkor idéz elő, ha egy élőlény hallja. A hang létezése éppoly biztos, mint a mozgó levegőmolekuláké, és mégis, a hang csakis a mozgó levegőmolekulák és a hallórendszerrel ellátott agy közötti interakciónak köszönhetően létezik. Ugyanez vonatkozik a szubjektív időre is – szintén létezik, de csakis a fizikai idő és az agy/elme azon része közti kapcsolatnak köszönhetően, amelyet (autooétikus) epizodikus emlékezetnek nevezünk.

Filozófusok és mások (Dalla Barba, 2000, 2001) néha írnak arról a paradoxonról, hogy a múltszerűség fenomenológiai tapasztalata a múlt olyan utóhatásából (engramból vagy emléknömből) emelkedik ki, amely a jelenben létezik. Hogyan lehetséges ez? – kérdezik.

(...)

E paradoxont illetően az epizodikus elmélet szemszögéből két megállapítást tehetünk. Először is, csak az epizodikus emlékezet vonatkozásában létezik vagy látszik létezni. Mivel semmilyen más emberi emlékezeti rendszerben nincs műltszerűség, és ugyancsak nincs műltszerűség semmilyen más emlékezeti rendszerben más teremtményekben, a paradoxon – mégha máskülönben valódi volna is –, nem lehet az emlékezet általánosságban vett paradoxona. Másodszor, az ember által megtapasztalt epizodikus műltszerűség nem az emléknymokban lakozik, hanem az epizodikus emlékezeti rendszer – autoonóe-tikus tudatosság – fenomenológiailag megragadott termékeként jelenik meg éppoly rejtélyes módon, mint ahogy az agyi aktivitás következményeként a tudat többi for-mája is kiemelkedik. Ehhez hasonlóan Dalla Barba (2000, 2001) is egy különös fajta „idő-i tudatosságnak” tulajdonítja a műltszerűség érzését.

Autoonóe-tikus jövő

A szubjektív idő nemcsak a múltat takarja, hanem a jövőre is kiterjeszkedik. A szubjektív idő előretekin-tő értelme, ahogy a „proszkópikus kronesztézia” (Tulving, 2002) kivált említésre méltó, hiszen az autoonóe-tikus olyan kulcsfontosságú tulajdonságát tükrözi, amely nagyon fontos szerepet játszik az emberi létezésben. A személyes jövő megelőlegezése, az arról való gondolkodás, illetve a jövőre való készülődés és tervezés – akár nyílt vagy burkolt formában – az egyik leglényegesebb emberi tevékenység. Átjárja az egyén mindennapjait kora reggeltől késő estig, ugyanúgy, ahogy az egyén teljes élet-útját is a gyermekkortól egészen az időskorig. Ha minden más bámulatos mentális képességünket megőriz-nénk, de elveszítenénk ama jövő idő tudatát, amelyben életünk le fog játszódni, lehet, hogy radikálisan külön-böznénk más állatoktól, de már nem lennénk emberek abban az érte-lemben, ahogy az ember lényegét értjük.

Az embernek ezt a figyelemre méltó képességét (tudni-illik hogy tudatában van a jövőnek) már átgondolták és tanulmányozták (Atance és O'Neill, 2001; Clayton et al., 2003; Haith, 1997; Haith, Benson, Roberts és Pennington, 1994; Ingvar, 1985; Klein, Loftus és Kihlstrom, 2002; Suddendorf és Corballis, 1997), de közel sem olyan mértékben, mint amekkora figyelmet érdemel. Kutatásának lényeges buktatója valószínűleg a jövőorientált viselkedés, valamint a jövőorientált gondolkodás (kogníció) közti fogalmi megkülönböztetés hiánya volt. A kettőt gyakran közvetlenül összekapcsolódó fogalmak-ként kezelték: a jövőorientált viselkedés a jövőre irányuló gondolkodáson alapult, illetve azt tükrözte. Bár kétségkívül előfordulhat viselkedés és kogníció, illetve viselkedés és tudat efféle összhangja, mindez nem jelenti azt, hogy minden esetben elő is fordul. Elég nehéz el-

képzelné, hogy némely jövőre orientálódó vagy ekként értelmezhető – akár erősen komplex – viselkedésforma bármilyen szándékos és tudatos tevékenységtől függetlenül fordulna elő. Csakúgy, mint a viselkedés és a kogníció közti nyilvánvaló összhang sok más esetben, a viselkedés és gondolat kapcsolatának természetére vonatkozó kérdést empirikus kutatás segítségével kell megválaszolni; feltételezéssel nem oldható meg (Tulving, 1989).

(...)

Ahogy korábban már említettük – s a gyakori félreértések dacára –, az epizodikus emlékezeten kívül semmilyen más emlékezeti formának nincs semmiféle különleges kapcsolata az idővel. A szemantikus emlékezet lehetővé teszi, hogy az egyén egy Idő 2-ben *tudjon* valamit arról, ami egy korábbi időben (Idő 1-ben) történt, de nem teszi lehetővé az arra való emlékezést, hogy mi is történt. A szemantikus emlékezet azt is lehetővé teszi, hogy az egyén lehetséges jövőbeli világokat építsen, ugyanakkor auto-noétikus képesség híján nem teszi lehetővé, hogy az egyén mentálisan a személyes jövőbe utazzon.

(...)

Miért alakult ki az epizodikus emlékezet?

Miért emelkedett ki az evolúció folyamatában az auto-noétikus tudatosság és az epizodikus emlékezet? Miben rejlik evolúciós jelentőségük? Mi az, amire az auto-noétikus tudatossággal rendelkező organizmusok képesek, míg azok, amelyek nem rendelkeznek vele, nem képesek?

(...)

Az efféle kérdéseket – miért alakult ki X? – mindig nehéz megválaszolni. Amikor mentális képességekről beszélünk, amelyek nem hagynak maguk után fossziliákat, a kérdés megválaszolása lényegében lehetetlen – csak spekulálni tudunk.

Az egyik lehetséges történet azzal a feltételezéssel indul, hogy a *Homo sapiens*-szé vált fajok és végül ember-szabású majmokká alakult élőlények 5–6 millió évvel ezelőtt élt közös őseinek voltak olyan képességeik, melyeket ma szemantikus emlékezetként azonosítunk, de nem volt epizodikus emlékezetük. Az epizodikus emlékezet feltehetőleg fokozatosan alakult ki az emberi evolúció során. Lehetséges, hogy a fokozatosan kiterjeszkedő emberi elmének a szubjektívan megragadott, egyre távolabbi múltba való visszanyúlásából – mint a szubjektívan átélt itt és most időtartamának egyfajta idői megnyúj-

tásából – fejlődött ki. Egyértelmű evolúciós előnnyel jár, ha nemcsak annak vagyunk tudatában, hogy mi történik itt és most, hanem annak is, hogy mi történt öt vagy tíz másodperccel, egy vagy tíz perccel, egy órával vagy egy nappal ezelőtt, még ha az emlékező tudat homályossága monotonon együtt növekszik is az emlékezetben való megőrzés intervallumával. Nyilvánvaló evolúciós ugrásra lehetett szükség olyan agyak produkálásához, amelyek képesek voltak összefogni a nap emlékeit. Mindezen kifürkészhetetlen részletektől eltekintve is tény azonban, hogy az ember a jelen már korábban kialakult ismeretének képessége mellett valamiképpen a megtapasztalt múltra való emlékezés képességét is elsajátította.

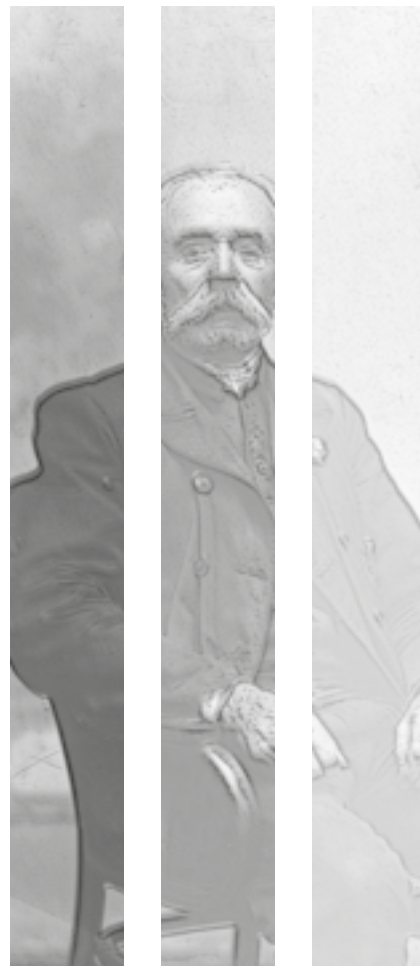
A szubjektív idő horizontjának ilyen, a múlt irányába történő kiterjedése mellett egy hasonló, a jövő felé való – bár tompítottabban megjelenő – expanzió is végbe ment. Miután az agy „felfedezte” a szubjektív idő megjelenítésének és a fejlődő én általi – az ugyancsak kialakuló autoonóikus tudatosságának köszönhető – megközelítésének trükkjét, távoli elődeink már ama szubjektív idő felismerésének képességével jöttek a világra, melyben ők és csoportjuk léteztek, amelyben elődeik léteztek, és amelyben gyermekeik és azok gyermekei létezni fognak.

Evolúciós előny: a jövő tudata

Az igazán jelentőségteljes fejlemény az autoonózis megjelenése volt, ami lehetővé tette, hogy az egyének elképzeljék saját jövőjüket és aggódjanak miatta. Ez radikálisan megváltoztatta az ember és a természet kapcsolatát. Az emberek ahelyett, hogy eszközket a természet szeszélyeihez – az élelemszerzés, a menedék, a ragadozók elleni védekezés bizonytalanságához – való alkalmazkodásra használták volna, lassacskán előre látták ezeket a problémákat és megtették a szükséges lépéseket megjósolhatatlanságuk enyhítésére.

A jövőre irányuló gondolkodás és tervezés korai formái másképpen is kifejeződtek: például a tűz használatában, megőrzésében s végül előállításában, valamint az eszközök készítésében, majd tárolásában és hordozásában; abban, hogy a halottakat sírba helyezett javakkal látták el, saját gabona, gyümölcs és zöldség termesztésében, az állatok házasításában táplálkozás és ruházkodás céljából. A szellemek világának megteremtésében és a szellemvilág lakóinak olyan erővel való felruházásában, amelyek megmagyarázták a máskülönből megmagyarázhatatlan természeti jelenségeket. Majd pedig olyan rítusok és magatartásformák feltalálásában, amelyekkel kiengesztelték a szellemeket. Mindeme példák az evolúció aránylag kései fejleményei, és mind azon alapulnak, hogy az ember tudatában van a jövőnek.

A jövőre irányuló (proszkopikus) időérzés (kronesztézia) csak egyike volt azoknak a szükséges feltételeknek, amelyeknek egyidejűleg kellett teljesülniük az emberi kul-

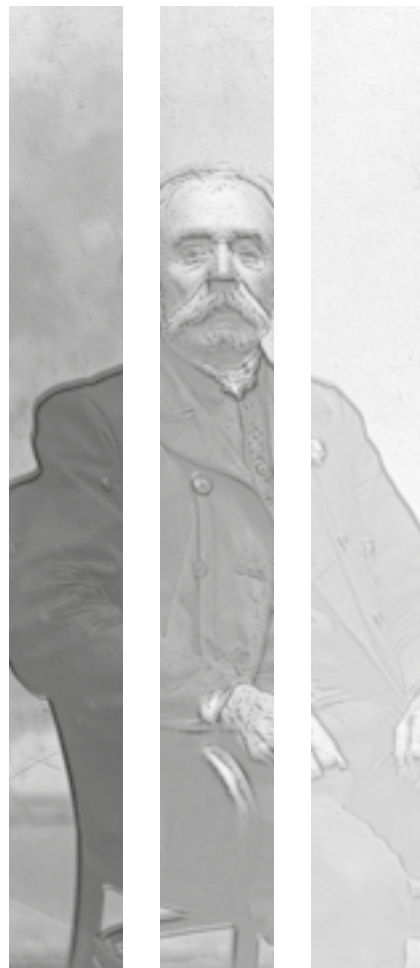
túra és civilizáció megszületéséhez és azt követő virágzásához. Mindazonáltal – a fentebb említett gondolat kísérletekből következően – a jövő autonoétikus tudata a legszigorúbb feltételek egyike.

Hamptonnak (személyes közlés, 2002. július 2.) igaza van abban, hogy ha a belső gondolatok mindig belső gondolatok maradnak, vagyis ha nincsenek hatással a viselkedésre, akkor meghalnak azzal együtt, aki gondolja őket. Ahhoz, hogy bármilyen hatással legyenek a világra, cselekedetté kell alakulniuk. A kérdés tehát az, hogy miféle belső gondolatok vagy burkolt tapasztalatok vezetnek bizonyos fajta cselekedethez. A világ telisetele van olyan élőlényekkel, amelyekről elmondható, hogy gondolkodnak, majd gondolataiknak megfelelően cselekszenek – vagy legalábbis számos megfigyelhető viselkedést értelmezhetünk ekként. Csakhogy az ilyen gondolatok és a hozzájuk kapcsolódó cselekedetek elsöpörő többsége az élőlények jelen szükségleteiből fakad és az itt és mostban létező környezetre irányul. Ezek a gondolatok és tevékenységek nem változtatják át azt a világot, amelyhez minden más élőlénynek alkalmazkodnia kell, olyan világgá, amely jobban kielégíti igényeiket.

Tűnődéseink lehetséges választ tartalmaznak Hampton kérdésére, amely a burkolt tapasztalatok biológiai hasznosságára vonatkozik. A belső gondolatok, illetve a belső világ fenomenológiai tudatossága nem szükségszerűen, de gyakran vezet látható viselkedéshez. Ennek figyelemre méltó példája az, amikor olyasvalamit teszünk, ami csak a jövőben fog kifizetődni. Az autonoétikus epizodikus emlékezettel rendelkező ember gondol a jövőre, előre látja, hogy milyen kihívásokat és jutalmakat hoz, s már most a problémáknak és a várt jutalmaknak megfelelően cselekszik.

Ha a nem emberi állatok nem rendelkeznek autonoétikus tudatossággal, amelyet az elképzelt, de fizikailag nem létező jövőre irányozhatnak, akkor nem lesznek képesek létrehozni kultúrát a természetes környezet megváltoztatása értelmében. Viselkedhetnek esetleg oly módon, amit egy barátságos antropológus „kultúrának” nevezne – például olyan viselkedéselemekre gondolva, mint a szülők szándékos utasításai kicsinyeiknek –, de ez a kultúra ugyanazt a jól begyakorolt módszert használja, mint az evolúció, a fejlődés vagy a tanulás: az állat rátermettségét növeli az állat megváltoztatása révén. A természet számos példája igazolja, hogy a módszer működik, ám ez a módszer roppant nehézkes. Az autonoétikus *Homo sapiens* igazán forradalmi módszert fedezett fel: úgy fokozta rátermettségét, hogy a Földet igazította saját igényeihez.

A világ megváltoztatásának gondolata páratlan volt a Föld története során, és nem történhetett volna meg a jövőre való gondolás nélkül. Azok az élőlények, amelyek nem tudják elképzelni saját lehetséges jövőjüket, még képesek lehetnek az intelligencia figyelemre méltó

tó mutatóira – például szemantikus emlékezetre, problémamegoldásra, kommunikációra –, de képtelenek volnának a múltból szerzett tudásuk és a jövőre irányuló elvárásaik alapján cselekedni.

Összegezve az eddigieket: az epizodikus emlékezet azért alakult ki, mert kritikus jelentőségű alkotóeleme, az autoonézis a térben való mentális utazás képességéhez hozzáadta a mentális időutazás képességét, nemcsak a múlt, hanem a jövő irányába is. A jövőorientált tudatosság (proszkopikus kronesztézia) olyan mutatót tett lehetővé, amely korábban sehol nem fordult elő a természetben: hogy az egyének célszerű, akaratlagos és tudatos cselekvéssel olyasmire adjanak választ, ami nem létezett a fizikai valóságban. Ennek következtében az emberek alkalmassá váltak egy olyan világ megteremtésére, amely hozzájuk igazodik, ahelyett, hogy egy olyan világban éljenek, amelyhez nekik kell igazodniuk.

(...)

Hivatkozások:

Atance, C. M. & O'Neill, D. K. (2001): Episodic future thinking. *Trends in Cognitive Sciences*, 5, 533–539.

Bergson, H. (1911): *Matter and memory*. London: Allen and Unwin.

Cermak, L. S. & O'Connor, M. (1983): The anterograde and retrograde retrieval ability of a patient with amnesia due to encephalitis. *Neuropsychologia*, 21, 213–234.

Clayton, N. S., Bussey, T. J., Emery, N. J. & Dickinson, A. (2003): Prometheus to Proust. The case for the behavioral criteria for „mental time travel”. *Trends in Cognitive Sciences*, 7, 436–437.

Dalla Barba, G. (2000): Memory, consciousness, and temporality: What is retrieved and who exactly is controlling retrieval? In: E. Tulving (szerk.): *Memory, consciousness and the brain. The Tallinn Conference*. Philadelphia: Psychology Press, 138–155.

Dalla Barba, G. (2001): Beyond the memory-trace paradox and the fallacy of the homunculus – A hypothesis concerning the relationship between memory, consciousness and temporality. *Journal of Consciousness Studies*, 8, 51–78.

Darwin, C. (1998 [1874]): *Descent of man* (2. kiad.). Amherst, NY: Prometheus Books.

Haith, M. M. (1997): The development of future thinking as essential for the emergence of skill in planning. In: S. L. Friedman & E. Kofsky-Scholnick (szerk.): *The developmental psychology of planning. Why, how and when do we plan?* Hillsdale, NJ: Erlbaum, 25–42.

Haith, M. M., Benson, J. B., Roberts, R. J., Jr., & Pennington, B. F. (1994): *The development of future-oriented processes*. Chicago: University of Chicago Press.

Ingvar, D. H. (1985). „Memory of the future”. An essay on the temporal organization of conscious awareness. *Human Neurobiology*, 4, 127–136.

James, W. (1890): *Principles of psychology*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Kircher, T. T. & Leube, D. T. (2003): Self-consciousness, self-agency, and schizophrenia. *Consciousness and Cognition*, 12, 656–669.

Klein, S. B., Loftus, J. & Kihlstrom, J. F. (2002): Memory and temporal experience. The effects of episodic memory loss on an amnesic patient's ability to remember the past and imagine the future. *Social Cognition*, 20, 353–379.

Macphail, E. M. (1998). *The evolution of consciousness*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Nelson, K. (1993): The psychological and social origins of autobiographical memory. *Psychological Science*, 4, 7–13.

Noelle, D. C. (2001): Exorcising the homunculus. There is no one behind the curtain. *Free Inquiry Magazine*, 21 (2).

Perner, J., & Ruffman, T. (1995): Episodic memory and autoepistemic

consciousness. Developmental evidence and a theory of childhood amnesia. *Journal of Experimental Child Psychology*, 59, 516–548.

Sherry, D. F. & Schacter, D. L. (1987): The evolution of multiple memory systems. *Psychological Review*, 94, 439–454.

Shettleworth, S. (1998): *Cognition, evolution, and behavior*. New York: Oxford University Press.

Squire, L. R. & Kandel, E. R. (1999): *Memory: From mind to molecules*. New York: Scientific American Library.

Suddendorf, T. & Corballis, M. C. (1997): Mental time travel and the evolution of the human mind. *Genetic and Social General Psychology Monographs*, 123, 133–167.

Tulving, E. (1989): Memory. Performance, knowledge, and experience. *European Journal of Cognitive Psychology*, 1, 3–26.

Tulving, E. (1993): What is episodic memory? *Current Perspectives in Psychological Science*, 2, 67–70.

Tulving, E. (1995): Organization of memory. Quo vadis? In: M. S. Gazzaniga (szerk.), *The cognitive neurosciences*. Cambridge, MA: MIT Press, 839–847.

Tulving, E. (2000): Concepts of memory. In: E. Tulving & F. I. M. Craik (szerk.): *The Oxford handbook of memory*. New York: Oxford University Press, 33–43.

Tulving, E. (2001a): Episodic memory and common sense. How far apart? *Philosophical Transactions of the Royal Society B*, 356, 1505–1515.

Tulving, E. (2001b): The origin of autoeosis in episodic memory. In: H. L. Roediger, J. S. Nairne, I. Neath & A. M. Suprenant (szerk.): *The nature of remembering. Essays in honor of Robert G. Crowder*. Washington, DC: American Psychological Association, 17–34.

Tulving, E. (2002): Chronesthesia. Awareness of subjective time. In: D. T. Stuss & R. C. Knight (szerk.): *Principles of frontal lobe functions*. New York: Oxford University Press, 311–325.

Weiskrantz, L. (1985): *Animal intelligence*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Wheeler, M. A., Stuss, D. T. & Tulving, E. (1997): Toward a theory of episodic memory. The frontal lobes and autoeotic consciousness. *Psychological Bulletin*, 121, 331–354.

Pauly-Takács Kata fordítása

Forrás:

Tulving, Endel: „Episodic memory and autoeosis. Uniquely human?”
In: H. S. Terrace – J. Metcalfe (szerk.): *The Missing Link in Cognition*.
New York, NY: Oxford University Press, 2005, 4–56.

Szilágyi János

Ábrám János (1828–1905) ács

A mnemonista világa

Az egyén emberekből és dolgokból álló világban él: lát tárgyakat, hall hangokat, képes megragadni szavak jelentését. Vajon ugyanúgy tapasztalta-e meg őket Sz., mint bárki más hétköznapi ember, vagy pedig egészen más volt az ő világa, mint a mienk?

Emberek és dolgok

Rendkívüli emlékezőtehetsége egy határozott előnyt biztosított Sz. számára: a csecsemőkorba visszanyúló emlékei voltak, olyanok, amilyenek bennünk, többiekben esetleg ki sem formálódtak, vagy amelyeket már régen elvesztettünk, mivel a későbbi sok-sok benyomás kiszorította őket; s az is elképzelhető, hogy azért nem rögzültek benyomásaink e korai életszakaszban, mert nem fejlődött még ki emlékezetünk alapvető eszköze, a beszéd.

Miféle emlékeink vannak általában a korai gyerekkorunkról? Emlékezünk esetleg a játékokat tartó dobozra ragasztott képre vagy egy lépcső fokaira, ahol sokat ücsörögtünk, vagy egykori paplanunkra és arra, milyen érzés beleburkolózni.

Nem csoda, hogy Sz. kora gyerekkori emlékei összehasonlíthatatlanul gazdagabbak voltak a mieinknél. Az ő emlékezőképessége ugyanis nem változott át az emlékképeket szavakká átformáló apparátussá – márpedig ez történik velünk, többiekkel, már elég fiatal korban. Az ő emlékezete továbbra is valamilyen korai tudatállapot részét alkotó képeket sorakoztatott fel spontán módon. S többé-kevésbé meg is bízhatunk beszámolóiban, jóllehet nem kell minden további nélkül elhinnünk mindent, amit mond, hanem megpróbálhatjuk verifikálni is egy részüket. Ha a mindig megkérdőjelezhető tényeket nem is, de az általa felidézett jeleneteket nagyon figyelmesen meg kell vizsgálnunk, s rögzítenünk kell figyelniük a stílust, ahogyan előadja azokat – ez a stílus ismeretségünk idején is jellemző volt Sz.-re.

... Nagyon fiatal voltam akkor ... talán még egyéves sem ... A legvilágosabban a terem bútorzata jelenik meg előttem; nem az egész, azt nem tudom felidézni, hanem a szobának az a sarka, amelyben anyám ágya és az én bölcsőm volt. A bölcső egy kis ágy, két oldalán hálóval, az alsó, hajlított része fonatból készült, és ring ... Úgy emlékszem, a szoba barnára volt tapétázva, az ágy pedig fehér ... Látom, ahogyan anyám karjára vesz, majd pedig letesz... Mozgást érzek, melegséget, majd pedig kellemetlen hideget.

A fényre nagyon világosan emlékszem. Napközben „így” nézett ki, később pedig „úgy” – ez volt az alkonyat. Majd pedig jött a lámpa sárga fénye – „így” nézett ki.
(1934. augusztusi feljegyzés)

Eddig a pontig Sz. emlékei nem különböznek az olyan fajta képektől, amelyeket mindannyian könnyen fel tudnánk idézni, legföljebb egyeseket egészen határozott körvonalakkal, míg másokat elmosódottabban. De bizonyos más vonásokat is felismerhetünk Sz. történetében. A gyerekkor világosan körvonalazott képei egyre inkább háttérbe szorulnak, s homályos, szinesztétikus érzetek lépnek a helyükbe: olyan tudatállapot ez, amelyben nincs igazi választóvonal észleletek és érzelmek között, amelyben a külvilág képei összekeverednek, diffúz élmények alkotóelemeivé válva; oly homályosak és illékonyak lesznek bennük az érzéletek, hogy nehéz szavakat találni kifejezésükre.

Anyámat a következőképpen érzékeltem. Míg el nem kezdtem felismerni őt, addig egyszerűen egy érzésem volt: „ez jó”. Sem alak, sem arc, egyszerűen valami, ami fölém hajol, amitől valami jót kapok. Kellemes Anyámat látni olyan volt, mint egy fényképezőgép lencséjén keresztül szemügyre venni valamit. Először semmit sem tudsz kivenni, csak egy kerék, elmosódott foltot. Majd pedig megjelenik egy arc, egyre határozottabb vonásokkal.

Felvesz anyám. Nem látom a kezét. Csupán azt érzem, hogy miután eloszlik a homály, valami fog velem történni. Felvesznek. Nem látom a kezüket. Most megpillantom a kezüket. Érzek valamit, ami kellemes és kellemetlen is. ... Valószínűleg tisztába tettem, de kicsit durván csinálták, nem volt jó érzés. ... Vagy amikor kivettek a kiságyból, különösen, ha este. Ott fekszem, és az „ilyen” érzés. ... Hamarosan más lesz – „ilyen”. Megrémülök, elkezdek sírni, és sírásom hangjától csak még jobban sírok... Még ekkor is csak annyit tudok, hogy az „ilyen” érzés után zaj támad, majd pedig csend áll be. Rögtön ingát hallottam, amint egyenletesen ütött. ...

(1934. augusztusi feljegyzés)

Világosan, élénk színekkel látom anyámat – egy elmosódott foltot, majd valami kellemeset, aztán egy arcot. Ezt követően mozgás. Apámat a hangjáról ismertem fel. Az anyám állt az egyik oldalon, ringatva a bölcsőmet, míg apám a másikon, elállva a fény útját. Minden bizonnyal odajött hozzám – ezért lett sötét. A szoba világos részéből jött oda hozzám. ...

Ez bizonnyal akkor történt, amikor himlőoltást kaptam. ... Emlékezetemben hatalmas ködöt látok, majd színek sokaságát. Tudom, hogy ez azt jelenti, zaj volt, legvalószínűbb, hogy beszélgetés vagy valami hasonló ... De semmi fájdalmat sem érzek. ... Látom, amint fekszem anyám ágyában, fejjel előbb a fal, majd az ajtó felé. ...

Felismerem a saját hangom által keltett zajt. Tudom, hogy utána zaj lesz – valószínűleg sírok... Valamit csinálnak velem. É zaj után valami homály. Utána pedig „ilyen érzés” lesz, majd „olyan érzés”.

Ez nem olyan érzés volt, mint az ágybavizelésé. ... Nem tudom, jó volt-e vagy rossz. ... Emlékszem, ahogyan az ágy elkezdett átnedvesedni. Először kellemes, melegség-, majd pedig hidegségérzés, végül valami nem túl jó, égető érzés. Sírni kezdek. ... Nem büntettek meg... Egy esetre emlékszem – akkor történt, amikor anyámmal aludtam még, de már megtanultam kimászni az ágyból, s emlékszem, anyám odamutatott egy foltra az ágyon. Hallom a hangját, ahogyan beszél. Nagy valószínűséggel csak gügyögni tudtam még akkor. ...

... S volt még valami más is, valami piszkos, hideg, olyan érzés, amilyennek egy foltot éreztem, ahhoz hasonlót, amilyent akkor látsz, amikor az ajtónál, a tűzhely közelében ráültetnek a bilire. Sírok. Úgy érzem, azt akarják, üljek ott a bilin, és nem szabad többé elmennem onnan. Féltém a bilitől. ... A belső része fehér volt, a külseje zöldes színű, de középütt, a belső zománcos részén van egy nagy fekete folt... Azt hiszem, úgy néz ki, mint a falon a svábbogár. Úgy gondoltam, az egy *zsuk*.¹

(1934. szeptemberi feljegyzés)

Nehezen eldönthető, hogy Sz. valóságos gyerekkori élményeire vezethetők-e vissza az e leírásban szereplő elemek, vagy pedig az őt még felnőttként, ismeretségünk idején is jellemző benyomásokat tükrözik. Mindkét magyarázat lehetséges, s nem volna értelme időt szánni a kérdés eldöntésére, mert egy dolog bizonyos: Sz.-nek továbbra is diffúz, szinesztétikus, a neurológusok szerint csak a legprimitívebb, „protopathikus” érzékenységgel rendelkező felnőttekre jellemző reakciói voltak. Ráadásul az ilyen reakciók jellemezték csaknem minden megélt érzését, s az ő esetében ezért olyan nehéz megállapítani választóvonalat a különböző érzetek vagy az érzetek és az eseményekről szerzett tényleges tapasztalatok között. Vegyük például a következőt:

... 10–11 éves lehettem, s ringattam a hűgomat a bölcsőben, hogy elaludjon. Mivel sok gyerek volt a családban, ezért nekem, a második legidősebbnek gyakran kellett álomba ringatnom a fiatalabb testvéreimet. ... Már minden dalt elénekelttem, amit csak tudtam. (Hangosan kellett énekelnem, hiszen mindennek el kell ködösülnie ahhoz, hogy valaki álomba szenderüljön.) De miért kell neki annyi idő ahhoz, hogy végre elaludjon? Becsuktam a szemem, s megpróbáltam érezni, miért nem tud elaludni. Végül kitaláltam az okot... Talán egy *zsuk* miatt? Fogtam hát egy törülközőt, a szemére tettem... ő pedig elaludt.

(1934. szeptemberi feljegyzés)

¹ Az orosz *zsuk* szó jelentése: *bogár*.

Az Sz. memóriájával kapcsolatban bennünket leginkább foglalkoztató minden minőség megtalálható ebben a szakaszban: a szinesztétikus reakciók („Hangosan kellett énekelnem, hiszen mindennek el kell ködösülnie ahhoz, hogy valaki álomba szenderüljön.”), a félelem diffúz, gyerekes élményei, az igyekezet, hogy szemét lecsukva elképzelje, mi zavarhatja a másik személyt, behatoljon a tudatába (Sz. viselkedésének erre az aspektusára még visszatérünk). S ha hihetünk Sz.-nek, mindez egy tíztizenegy éves fiú fejében játszódott le. E szinesztétikus reakciók valójában nem korlátozódtak fiúkorára, hanem egészen felnőtt koráig megmaradtak. Sőt, Sz. észlelési habitusait és tudatos életének bizonyos jellegzetes vonásait elemezve újra és újra találunk példákat rájuk. Hadd idézzünk az alábbiakban néhány idevágó példát beszámolóiból:

Hallottam megszólalni a csengőt. Egy kis kerek tárgy gördült közvetlenül a szemem elé ... ujjaim valami durvát éreztek, olyasmit, mint a kötél. ... Majd pedig sós víz ízét éreztem... és valami fehéret.

(1936. februári feljegyzés)

Itt minden érzékszervet inger ér: a csengő nemcsak közvetlen vizuális képet vált ki, hanem tapintási tulajdonságai is vannak, fehér színű és sós ízű. E szinesztétikus elemek a külvilággal kapcsolatos benyomások állandó kísérői.

... Egy étteremben ücsörgök – szól a zene. Tudja, miért van zene az éttermekben? Mert az megváltoztatja mindennek az ízét. Jófajta zenét választva minden ízleni fog. Az éttermekben dolgozók biztosan tudják ezt.

...

Másik példa:

... Mindig megélek ezekhez hasonló érzéseket. Ha trolizom, a fogaimban érzem a jármű nyikorgását-csikorgását. Így egyszer elmentem fagyit venni, arra gondoltam, elücsörgök ott egy kicsit, s nem hallom ezt a csikorgást-nyikorgást. Odamentem az árushoz, s megkérdeztem, milyen fagyija van: *Gyümölcsfagyi*, mondta. De olyan hangszínnel válaszolt, hogy egy egész halom szén, csomó fekete salak zúdult ki a száján, én pedig nem tudtam rávenni magam, hogy egy ilyen válasz után fagyit vegyek. ...

Más: ha evés közben olvasok, nehezen értem meg a szöveget: az étel íze elfojtja az értelmet. ...

(1939. májusi feljegyzés)

Az étel neve, a szó hangzása alapján döntöm el, mit eszem. Ostobaság azt mondani, hogy a *majonéz* jó ízű. Az orosz ejtés szerinti *z* ízlésromboló: nem megnyerő hang. ... Ezért régóta nem tudok császármadarat enni. A császármadár [tyúkféle] valami ugráló. Ha pedig rosszul

van megírva az étlap, egyszerűen nem tudok enni, olyan szennyesnek tűnik a menü. ...

Egyszer a következő történt. Elmentem enni valahová, és a pincér megkérdezte, szeretnék-e aprósüteményt. De aztán zsömlét hozott nekem... Nem, gondoltam, ez nem aprósütemény, hiszen a *korzsi*kiben hangzó *r* és *zs*, olyan kemény, csikorgó, maró hangok...

(1939. májusi feljegyzés)

Az effajta élmények nem Sz. egész világára jellemzők ugyan, de az idézett esetekben semmiképp sincs választóvonal szín- és hang-, íz- és tapintásérzetek között. Sima, hideg hangokat és durva színeket, sós árnyékokat és ragyogó, világos vagy maró szagokat érez, amelyek mind úgy összefonódnak és egybeolvadnak egymással, hogy nehéz megkülönböztetni egyik érzetet a másiktól.

Ezzel újabb problémakörhöz értünk. Hogyan hatott a szinesztézia Sz. beszédészlelésére? Mit jelentettek számára a szavak? Működött-e a szavakban is a szinesztézia, amelynek hatására a zaj „gőzpöfékelés” lett, illetve megváltozott az étel íze, ha „kellemetlen” vagy „maró” hanglejtéssel mondta ki valaki a nevét? Mit kezdett Sz. a szavak jelentésével?

Szavak

Fentebb a *zsukra*, egy, a gyerekkorában használt szóra utalásával kapcsolatban már láttuk, hogyan értelmezett jelentést Sz. Mit jelölt számára valójában ez a szó, amely, amikor először használta, csak annyit jelentett, hogy „bogár”, ám később jelentések oly széles skáláját öltötte?

... A *zsuk*; a bemélyedés a biliben. ... Egy szelet zabkenyér. ... És este, amikor felkapcsolod a villanyt, az szintén valami *zsuk*, mert nem az egész szoba világítódik meg, csak egy kis terület, s minden egyéb sötét marad: *zsuk*. A bibircsók is *zsuk*. ... Most azt látom, amint leültenek egy tükör elé. Zaj, nevetés hallatszik. A szemem mered vissza rám a tükörből – sötét – a szemem is *zsuk*. ... Most a kiságyamban fekszem... Kiáltást hallok, zajt, fenyegetéseket. Aztán forral valaki valamit a zománczott teáskannában. A nagymamám kávéét főz. Először beledob valami pirosat a kannába, majd pedig kiveszi: *zsuk*. Egy széndarab, az is: *zsuk*. ... Látom, amint meggyújtják a szombati gyertyákat. A gyertya ég a gyertyatartóban, de a faggyú egy része még nem olvadt meg. Pislákol a kanóc, elalszik a gyertya. Majd minden elfeketül. Megijedek, felkiáltok: ez is *zsuk*. ... Hanyagul öntik a teát, elvéttve a csészét, és a tea a tányérra megy – ez szintén: *zsuk*.

(1934. szeptemberi feljegyzés)

Milyen ismerősen is cseng mindez a pszichológusok számára! Stumpf megfigyelése szerint kisia szóhasználá-

tában a *kva* jelent kacsát, a pénzérmén ábrázolt sast, és jelenti magát a pénzérmét is. Vagy vegyük a mindannyiunk számára ismerős *khi* szót, amely a gyermek szóhasználatában nemcsak a macskát és a szőrét jelenti, hanem az őt meghorzsoló éles követ is. Sz. történeteinek határozottan van olyan rétege, amely hitelesen idézi a gyerekkort. Bár elég gyakori jelenség, hogy gyerekek széles jelentéstartományt kapcsolnak szavakhoz, gyorsan felfedezhetünk Sz. előadásában ezeken az ismerős vonásokon kívül újakat is.²

... Vegyük a *mama*, vagy ahogyan gyerekkorunkban mondtuk: *ma-me* szót. Ragyogó köd. *Ma-me* és az ösz-szes nő: valami ragyogó. Ilyen a tej a tejesüvegben, a fehér tejes korsó s a fehér csésze. Mind olyanok, mint a fehér köd.

Utána azonban vedd a jiddis *gis* (önteni) szót. Ez később bukkant fel. Számomra bő ujjat jelentett, valamit, ami hosszan ereszkedik lefelé, a teáskannából kicsorduló folyadékot. ... Valamint az arcnak a szamovár fényes felületén tükröződő képét: ez szintén *gis*. Csillog, mint az *sz* hang. ... Az ovális arc pedig olyan, mint a vízcsorgás, mint a kéz az ujjban, amely lassan ereszkedik lefelé teát önteni. ...

(1934. szeptemberi feljegyzés)

Itt nem egyszerűen azt láthatjuk, hogy a szavaknak széles jelentéstartománya van. Mindnyájan nagyon jól tudjuk, hogy egy szó jelent valamit, jelöl valamilyen jelet, amely kiterjesztés révén – bármi szolgáljon is alapul neki – egy sor dologra alkalmazható. Am egy szót hangok komplexumával is kifejezünk, s a hangzás a beszélő hangjától függően más és más lehet. Sz. érzékelése szerint egy bizonyos szó hangzásának és a beszélő hangjának is jól megkülönböztethető színe és íze volt, s ezek okoztak „gőzpöfékelést”, „loccsanást” vagy „homályosságot”. Bizonyos hangok simának és fehérnek látszottak számára, mások pedig narancssárgának és hegyesnek, mint a nyíl. A szavak jelentése tehát a kimondásuk során elhangzó hangokban is tükröződött számára. Ez teljesen különbözik a kiterjesztés segítségével való referálástól, hiszen az egyénnek a szóval, hangzásának tulajdonságaival kapcsolatos szinesztéziás észlelésén alapszik.

Általában nem szentelünk nagy figyelmet a szavak fonetikai elemeinek; jelentőségük többnyire elhalványul számunkra, mivel elsősorban a szavak jelentésével és használatukkal törődünk. Így tehát valószínűleg sem harmónia-, sem diszharmóniaérzés nem keletkezik bennünk attól, hogy az egyik fa elnevezése *tűnyalábos fenyő*, a másiké *jegenyefenyő*, a harmadiké pedig *nyírfa*.

Sz. számára viszont egészen mást jelentettek a fonetikai elemek. Határozottan érezte, hogy bizonyos sza-

² Lurija, Aleksandr R. – Judovič, Faina Ja.: *Speech and the development of mental processes in the child*. London: Staples Press, 1959.

vak hangzása és jelentése pontosan megfelel egymásnak; más szavakról úgy vélte, felülvizsgálatra szorulnak; megint mások jelentése pedig egyenesen megdöbentette őt, mert teljesen természetellenesnek hangzott számára, s úgy gondolta, e szavak bizonyosan valamilyen félreértés révén kerültek a nyelvbe. Figyeljük meg például a következő leírásokat:

... Skarlátom volt. ... Fejfájással jöttem vissza a héber iskolából, s azt mondta anyám: *Hitzes a gyerek* [lázás]. Milyen igaz! Hiszen a *hitz* intenzív, mint a villámlás, és ilyen éles, narancssárga fény sugárzott a fejemből. Biztosan helyes tehát a szó!

... De vegyük a jiddis *holz* szót. Egyszerűen nem illik rá. A *holz*ot ragyogás, fénysugár övezi. ... De mégis annyit jelent állítólag, hogy „tüzelő”. ... Nem, ez téves, valami félreértés.

... Van aztán az orosz *szvinyja* (disznó). Nos, kérdem én, lehet ez valóban disznó? *Szvi-nyja*: oly finom, oly elegáns... Micsoda különbség a *havronyá*hoz (koca) vagy a jiddis *khazer*hez (disznó) képest. Ez utóbbi ugyancsak találó: a „kh” hangzó miatt zsíros-nyálkás gyomorra gondolok, durva, a rászáradt sártól merev kabátra: *khazer!* ...³

... Amikor pedig ötéves lettem, elvittek a héber iskolába, hogy megkezdjem a tanulmányaimat. A tanár előtte ellátogatott hozzánk. Így hát amikor azt mondták a szüleim: „Iskolába mész, és *Kamerazs* fog tanítani”, rájöttem, hogy ez a szó a sötét szakállas, hosszú kabátot és széles karimájú kalapot viselő férfit jelenti. Nyilvánvalóan ő volt *Kamerazs*, csak a *rebe* („tanár”) szó annyira nem illt rá. ... A *rebe* valami fehér, míg *Kamerazs* olyan sötét volt.

... Ott volt aztán a *Nebukadneccár* szó (a jiddis kiejtés szerint: *Nabukhadneiccer*) ... Nem, ez valami tévedés. Oly megátalkodottan gonosz volt, hogy egy oroszlánt darabokra tudott tépni. Ha *Nebukhadreiccernek*⁴ hívnák, az illenék valóban hozzá!

... Ami a *sniccet* (hegyes) illeti, az rendben van. Valami vékonynak és hegyesnek kell lennie.

... És a [*datszkij*] *dog* (német *dog*) is érthető..., hiszen nagy és effajta szó kell a kifejezéséhez. ...

... De vegyük a *samovárt*. Természetesen csupa csillogás, az „sz” hang miatt. A németek viszont a *Teemaschine* szót használják. A *Tee* szó a hullást érzékelteti – itt van! jaj! ettől tartottam, ott van a padlón. Nos hogyan is jelenthetné a *Teemaschine* ugyanazt a dolgot, mint a *samovár*? ...

(1934. szeptemberi–októberi feljegyzések)

Egy szónak valahogyan illenie kellett a hangzásához, különben Sz. könnyen elvesztette lelki egyensúlyát.

3 A jiddis szó magát az állatot jelenti, illetve tágabb értelemben mindent, ami undorító, ami zabál. Tehát érzelmileg jóval telítettebb szó, mint akár az angol, akár az orosz megfelelője (a ford.).

4 A szóban a jiddis „tép” ige rejlik.

Háziorvosunk egy bizonyos dr. Tigger nevű férfi volt. *Híhatjuk a Tiggert*, hallottam gyakran a szüleimtől. Az *e* és az *r* hangok esése miatt úgy gondoltam, valami hosszú nádszál sétál majd be. De ki ő? *Az orvos*, mondták a szüleim. De amikor megláttam az *orvos* szót, az úgy nézett ki, mint a kerek mézeskalács, amelyről mindenfélék lógnak le, s ezt ráhelyeztem egy nádszál csúcsára. Amikor betoppant egy magas, pirosposzsgás fickó, ránéztem, és azt gondoltam magamban: „Nem, nem ő az” ...

(1938. márciusi feljegyzés)

Az alábbiakban az Sz. által észlelt hasonló össze nem illés leírásával találkozunk, annyi különbséggel, hogy ez utóbbi élményt jóval idősebb korában élte át.

... Akkoriban iskolába jártam. ... Épp Afanaszij Ivanovicről és Pulherija Ivanovnáról olvastunk⁵, arról, hogy *korzsikot* ettek. Nyilvánvaló volt számomra, hogy valami ételről van szó, csak azt gondoltam, hogy a *korzsik*nak bizonyosan különleges, hosszúkas, fonott kenyérnek, valamiféle *kalács*nak kell lennie. 1931-ben azonban egy bakui kávéházban rendeltem ilyen süteményt. Ha valóban *korzsikot* kapok, akkor úgy kell kinéznie, ahogyan leírtam, s nem másképp. A pincér azonban kávéval szolgált fel nekem, két kis süteménnyel. Azt mondtam neki, *korzsikot* kértem, mire ő azt mondta: „Hiszen épp azt hoztam!” de nyilvánvalóan nem *korzsik* volt az a sütemény, egyáltalán nem illett a szó hangzásához ...

(1934. októberi feljegyzés)

A szó jelentésének egyszerűen azonosnak kellett lennie számára azzal, amit a hangzása sugallt.

... A *Mutter* szó valamilyen oknál fogva sötétbarna, gyűrött, lefelé lógó zsák képét kelti bennem. Ezt láttam magam előtt, amikor először hallottam a szót. A magánhangzó az alap, a mássalhangzók pedig a szó általános háttéréül szolgálnak. Látom a szóban a hajlást, de a *t* és az *r* hang a domináns. ...

... A *milk* (tej) vékony fonál, amelyhez kis táskacsatlakozik. A *leffel* (kanál) fonott, akár a *hálá* (barhesz), ez viszont olyan kemény szó, le kell nyisszantani. Ami a *maimot* (víz) illeti, az felhő... Ez az *m* – mintha valahol álomba ájulna.

(1934. októberi feljegyzés)

Sz.-nek elég nagy nehézséget jelentett egy szó jelentését hozzáigazítani a hangzásához, s egy ideig megmaradt a gyermeki szinesztéziája.

Valamely szó hangzásának egy határozott formája és színe van; a jelentés egy másik forma és egy konkrét súly is; másképp hangzik. ... Ahhoz, hogy a megfelelő

⁵ Gogol *Régimódi földesurak* c. elbeszéléséből (a ford.).

időben a megfelelő szóval hozakodjam elő, mindezt össze kell illesztenem. Ez egyfelől komplikációkkal jár, másfelől segít is emlékezni szavakra. Észben tartva e különös adottságomat, alkalmazkodnom kell ahhoz, ahogyan mások gondolkodnak. Ha pedig elfelejtem, akkor könnyen azt a benyomást keltem másokban, hogy buta fickó vagyok, akinek nincs sütnivalója ...

(1934. októberi feljegyzés)

A szavak szinesztéziás értelmezésének (vagyis a jelentés hangzás és értelem segítségével történő meghatározásának) van egy másik aspektusa is. Míg bizonyos szavakról úgy látszik, hogy nem illeszkednek a konvencionális jelentésükhöz, s így zavarba hoznak bennünket, addig más szavaknak különleges kifejezőerőt ad a hangzásuk. Az, ahogyan Sz. megélte a szavakat, voltaképpen a szavak kifejezőerejének a mércéje volt. Nem csoda, hogy Sz. M. Eizenstein, a rendező, akinek a számára olyan döntő jelentőségű volt a kifejezés dinamikája, közeli kapcsolatba került Sz-szel.

Íme egy példa arra, hogyan reagál Sz. a szavak hangzásbeli jellemzőire:

... Hallottam egyszer, hogy egy fiú betört egy boltba a Bajkál-tó környékén, és ellopott egy 50 kopekest a pénztárból. Akkoriban nem tudtam, mit jelent a *poltyinnyik*. Úgy gondoltam, valamiféle hosszúkás alakú, nyugodt és titokzatos tárgyat kell jelentenie, hisz végtére is a *p* és a *ty* olyan sötét hangok. A boltos lekevert a fiúnak egy *potcht*. Rögtön tudtam, mi az – nem szép szó. ... Az ugyanezt jelentő *frask* némileg üresen kong, míg a *khlyask* hangzása recsegő.

(1936. májusi feljegyzés)

Arról, hogy milyen kifejezőerejük volt Sz. számára a szavak hangzásának, talán az a kísérlet árul el a legtöbbet, amelyben megpróbálta meghatározni számunkra, milyen különbségeket érzékelt egy név különböző változataiban – például a *Marija* különböző orosz változataiban (*Mása, Maruszja, Mari*).

... Még most, felnőttként is különbözőképpen értelmezem őket. *Marija, Mása, Mari* – nem, nem lehetnek ugyanaz a nő. A *Mánya* [egy újabb változat] illik rám, de a *Maruszja* vagy a *Mari* nem. Sokáig tartott, míg megértettem, hogy ezek a nevek vonatkozhatnak ugyanarra a nőre. S még ma sem tudok igazából megbékélni a gondolattal... *Marija* erőteljes testalkatú és tejfehér bőrű, csak az arca pirosas. Szőke, gesztusai összefogottak, s a szeme sem áll jól. *Mari* ugyanez a típus, csak kövérkés, arca pirosposzsgás, nagymellű... *Mása* kicsit fiatalabb, törékeny, rózsaszín ruhát hord... *Mánya* fiatal, esetleg jó alakú nő. Barna, arcvonásai markánsak, arcszíne fakó – semmi ragyogás, sem az orrán, sem az arcán. Fel nem foghatom tehát, hogyan lehet a nagynéném *Mánya*. ...

Megkérdeztem Sz-től, miért fiatal nőként jelenik meg előtte *Mánya*.

Az *n* nazális hang, tehát nem tudom. De fiatal. Ami *Muszyját* [a *Marija* újabb változata] illeti, az megint valami más. A legnagyobb hatást fenséges hajkölteménye teszi rám. Alacsony és jó alakú – talán az *u* hang miatt. A *Mari* száraz név... sötét, derengéskor az ablaknál ülő ala-kot sejtet. ... Így tehát ha megkérdezi valaki tőlem, „láttad-e *Mását?*”, nem ugrik be azonnal, hogy a név ugyanúgy jelentheti *Mányát* vagy *Maruszyját* is. Nem ugyanazok a nők. ... Néha nagy nehézséget jelent hozzászoknom a gondolathoz, hogy valakinek lehet egyáltalán ez a neve. Máskor, nos, természetesen, *Mása*... természetesen ő.

(1938. májusi feljegyzés)

Mint tudjuk, a költők rendkívül érzékenyek a hangok kifejezőerejére. S arra is emlékszem, hogy Sz. M. Eizenstein úgy válogatta ki a leendő filmrendező-növendékeket, hogy a jelentkezőket megkérte, írják le, milyen benyomást keltenek bennük a *Marija* név különböző változatai (*Marija*, *Mari*, *Maruszyja*). Úgy találta, e módszerrel csalhatatlanul ki tudja választani azokat, akik megfelelő érzékenységet mutatnak a szavak kifejezőereje iránt.

Sz.-ben annyira kifejlődött ez a képesség, hogy mindig felfedte a hangok kifejezőerővel kapcsolatos tulajdonságait. Teljesen természetes tehát, hogy számára különböző jelentéseket hordoztak a mások által szinonimáknak tekintett szavak.

... Vegyük az orosz *vor* (tolvaj) és *zsulik* (csirkefogó) szavakat. A tolvaj nagyon fakó fickó, az arca beesett, meggyötört. Sapka nélkül jár-ke, s haja, mint a széna-boglya. Rosszul öltözött, zsebei mind foszlottak. Mindez az *o* hanggal függ össze [a szót ugyanis hosszú *o*-val ejtik]. Annyira sűrű szó. És mivel a zsidók nem ejtik az *r*-t, ezért azt halljuk, hogy vókh, ami teljesen sűrű szó. Ami a *zsulikot* illeti, az egészen más. ... Ennek a fickónak csak úgy ragyog az arca, egyik szeme fölött sebhely, tekintetéből a léhaság sugárzik. Kiskoromban *zulik*nak ejtettem. Akkor kicsinek, mokánynak, inasnak láttam, a *z* pedig úgy hangzott, mint a légy repülésének a zaja. Úgy gondoltam, az üvegtáblán zümmögő légy. Később, amikor rájöttem, hogyan is ejtjük valójában a szót, magasabbra nőtt az alacsony termetű fickó.

Aztán van a szintén *tolvaj* jelentésű *ganef*. Ő estefelé bukkan fel, amikor elkezd sötétedni, de még nem gyújtottunk villanyt. Hallasz valami neszezést – a *ganef* csen el épp egy kenyeret a polcról... Kiskoromban hallottam tudniillik, hogy valaki lopott kenyeret a polcról. De honnan? Legvalószínűbben az éléskamrából...

... Tudtam szólni a *vort*, de a *ganefet* nem, semmi képp! Tudtam könyörületesen lenni a *zulik*hoz, de ami a

zsulíkot illeti, nos, ki ez a ronda tökkelütött? Másoknak az számít, milyen valakinek az öltözködése, számomra az, mit látok az arcában...

... Aztán vegyük a betegeskedést kifejező *hvoraty* és *bolety* szavak különbségét. A *bolety* enyhe, míg a *hvoraty* súlyos betegséget jelöl. A *hvoroba* (gyengélkedés) szürke szó, lesújt, ránehezedik az emberre... De lehetetlen a *bolety* igét használva azt mondani valakiről, hogy komoly betegség sújtotta, hiszen a *bolezny* (betegség) olyasféle pára, köd, amely magából a személyből árad és burkolja be őt... De ha azt mondjuk, *on hvorat*, ez azt jelenti, hogy a személy valahol lent fekszik, a *hvorat* súlyosabb, mint a *bolet*. Ha pedig azt mondom, *on prihva-rivajet* (rosszul érzi magát), az azt jelenti, hogy jár-kele ugyan, de erőtlen. ... De ez nem függ össze a hangzás általános mintájával. Ezek egészen különböző dolgok ...

(1938. márciusi feljegyzés)

Ezzel a válaszok egy új, még feltárandó, „a szavak fizionómiáján” túlmutató terepére érkezünk.

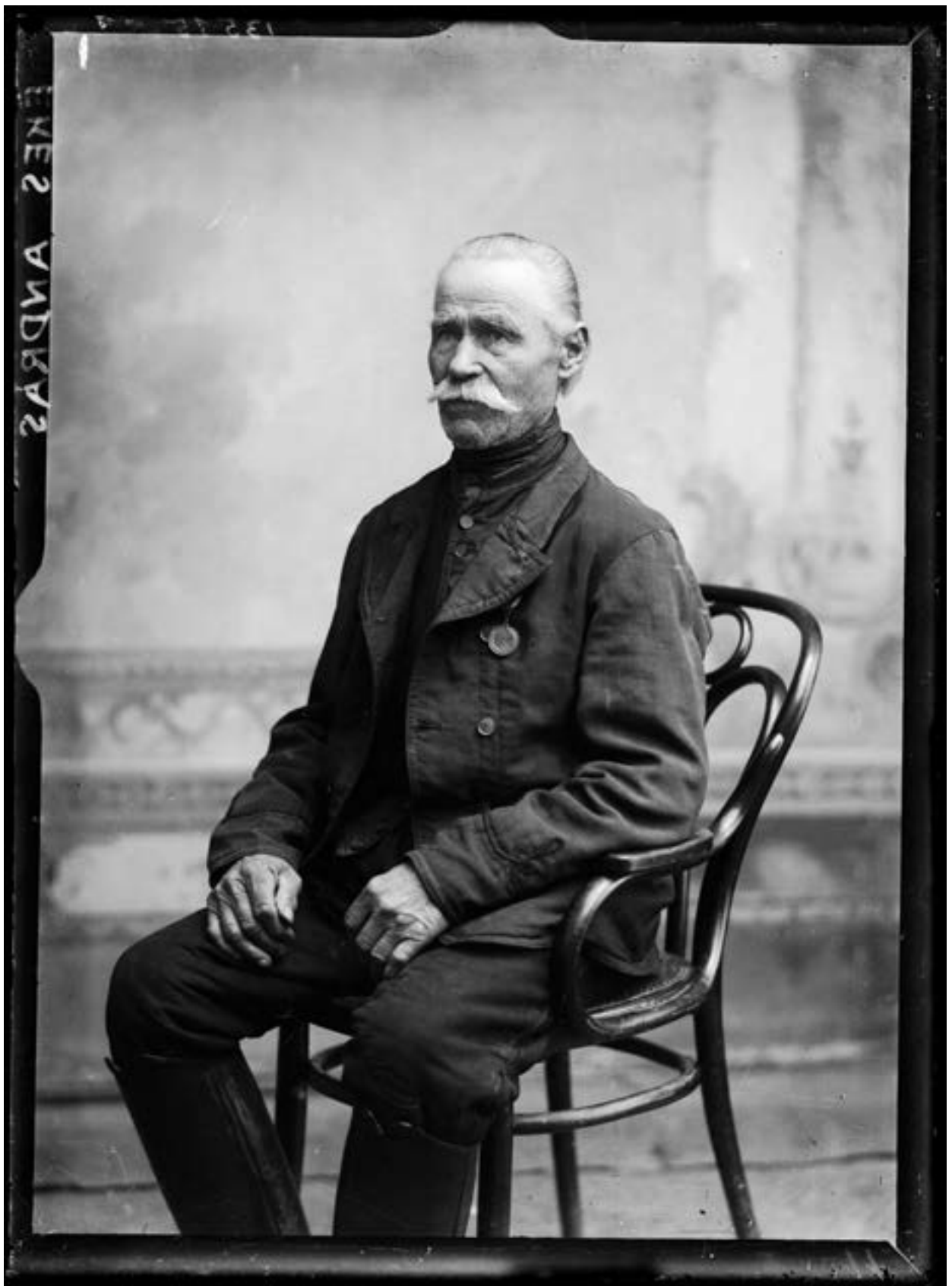
Ábrahám Zoltán fordítása

Forrás:

A. R. Luria: *The Mind of a Mnemonist (A Little Book about a Vast Memory)*. Harvard University Press, Cambridge, MA; London, England, 1987. Oroszból ford. Lynn Solotaroff, New York–London: Basic Books, 1968, 75–94. (4. fejezet: „His World”).

Diószegi Sándor (1832–1897) napszámos

Ékes András (1827–1905) napszámos

Ismeretlen

Miből él az emlék?

„Ha van a természetünknek olyan képessége, amelyet csodálatosabbnak lehet nevezni a többinél, azt hiszem, az emlékezet az. Működésében, hibáiban, kihagyásaiban is valahogy érthetlenebb jelenségekkel szolgál, mint a szellem egyéb területei. Az emlékezet néha mindent megőriz, szolgálatkész, engedelmes; máskor zavaros és gyönge, ismét máskor zsarnoki és ellenőrizhetetlen! Kétségtelen, hogy az ember minden tekintetben valóságos csoda; de az a képessége, amellyel emlékezik és felejt, különösen rejtélyesnek látszik.”¹

Igy gondolja Fanny Price, Austen béketűrő hősnője *A mansfieldi kastély*ban. A regény megírása után a pszichológusoknak fél évszázadnál is tovább tartott, hogy megkíséreljék a laboratóriumi tudományosság hatókörébe vonni a zsarnoki és ellenőrizhetetlen emlékezetet, és majdnem újabb félszáz év telt el addig, amíg tárgyává nem lett a feltörekvő ideglettan molekuláris vizsgálatainak és magabiztos állításainak. A mai idegtudomány azonban nem Austenra koncentrálna, hanem Emily Dickinsonra fókuszál tudásforrásként, s az élenjáró tudósok újjongva idézik a versét:

Az Agy – az Égnél tágasabb
Hisz – egymás oldalán –
Ez azt magába felveszi
S ott vagy – Te is – simán.²

Élethosszig tartó kutatásaim után azonban a biokémiai folyamatoknak és a sejtek újraformálódásának feltérképezése nyomán, amelyeket – úgy tűnik – még a legegyszerűbb tanulási tapasztalatok is kiváltanak a csirkéimben (azokban a kísérleti állatokban, amelyek ugyan akarattuk ellenére, de három évtizednél hosszabb időn át részt vettek az emlékezetre irányuló tanulmányaimban), be kell vallanom: még mindig nem érzékelem, hogy többet tettünk volna annál, hogy elmélyítettünk néhány rejtélyt. Fanny Price előtt ezeröttszáz évvel Szent Ágoston a *Vallomások* című könyvében felsorol pár magyarázatra szoruló jelenséget. Az emlékezet, mondja, „tágas palota, számtalan kép tárháza.” (10.8) Az emlékezet azonban kiszámíthatatlan. Egyes emlékdarabok akaratlanul kilöködnek, míg mások késleltetéssel bukkannak elő. Az emlékezet képesít, hogy színeket lássunk még sötétben is, ízt érzünk élelem nélkül, halljunk hangok hiányában. „Mind-

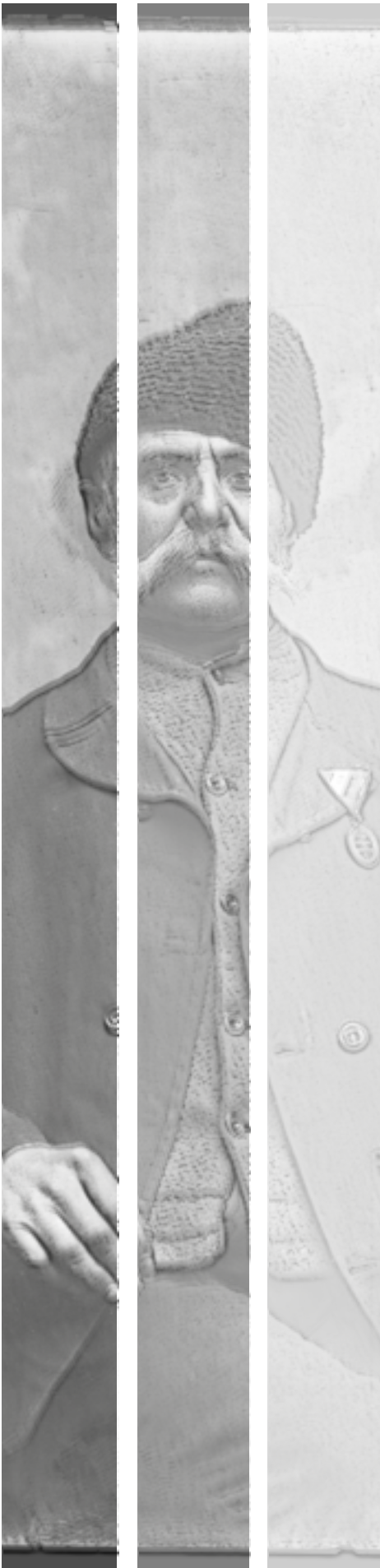
1 Jane Austen: *A mansfieldi kastély*. Ford. Réz Ádám, Budapest: Európa, 1978, 196. TPB.

2 Emily Dickinson: *The Complete Poems*. Szerk. Thomas H. Johnson, London: Faber, 1991, 312. oldal, 632. vers, 1. versszak, ford. Tóta Péter Benedek.

ez belül, emlékezetem roppant csarnokaiban történik.” (10.8) Az emlékezet tartalmazza mindazt, „amit a szabad tudományokból megtanultam, kivéve azt, amit elfelejtettem ... a számok és a kiterjedések számtalan szabályát és törvényét ... az érzelmeimet, de nem ugyanúgy, ahogyan a lélekben jelennek meg, amikor az megtapasztalja őket, hanem egészen másként ...” (10.8, 10.12, 10.14), és olyasmiket is, mint a hamis érvek, amelyekről tudott, hogy nem igazak. Továbbá arra is rámutat, hogy ha valaki emlékezik valamire, később emlékezhet arra, hogy emlékezett rá. Nem csoda, hogy úgy tűnik: a lélek az agy puszta anyagának fizikai határain túlra szárnyal. Ágoston számára, nem úgy, mint Emily Dickinson esetében, a lélek, és nem az agy az, amely tágasabb az égnél, és én hajlok arra, hogy egyetértsek vele.

Amit a tapasztalati tudományok tenni próbáltak, az természetesen az volt, hogy műveleti meghatározást adjanak az emlékezetnek, úgy szűkítve és megszabva a „tanulási tapasztalatokat”, hogy paramétereik tanulmányozhatók legyenek. A folyamatot Hermann Ebbinghaus indította el, akinek az 1885-ben megjelentetett könyve, *Über das Gedächtnis* (Az emlékezetéről) úttörőnek bizonyult kérdésfelvetésével: vannak-e az emlékezetképződésnek általános törvényei? Ezeknek az általános törvényeknek a felderítésére kitalálta azt az egyszerű technikát, amelyet eltérő formában azóta is állandó eszközként alkalmaznak a pszichológusok – ez a nonszensz szótag, egy három betűből álló sorozat, amelyben két mássalhangzó vesz közre egy magánhangzót, például: HUZ, LAQ, DOK, VER, JIX. Önmagát tekintve alanynak, Ebbinghaus kiderítette, milyen feltételek szükségesek, hogy emlékezzünk az ilyen listákra; az olvasások száma, térközhagyás, és így tovább, mígnem kétszer hibátlanul tudta teljesíteni az egész lista olvasását. Mihelyt megtanulta a listát, tesztelhette, milyen sikerrel jár a lista felidézésével egymást követő eltérő alkalmakkor percek, ill. napok múltával. Ahhoz, hogy mennyiségileg fejezze ki a felidézés folyamatát, csak annyit kellett tennie, hogy feljegyezze, hányszor kellett a listát elolvasnia bármikor a lista megtanulása után ahhoz, hogy újra képes legyen hibátlanul megismételni.

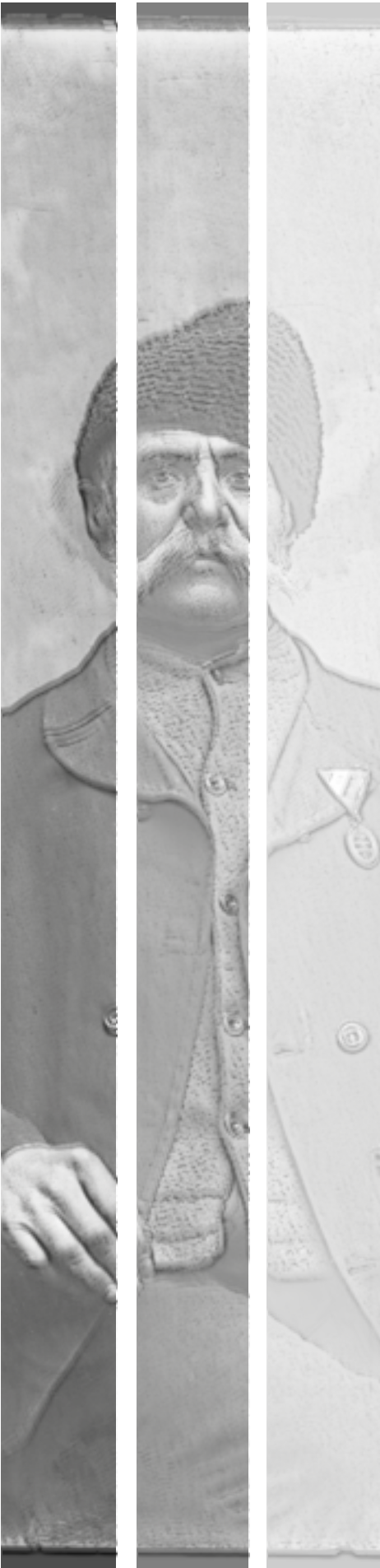
Számos általános szabály vált levonhatóvá ilyen megfigyelésekből. Például bármely, tucatnyi nonszensz szótagból álló ilyen lista közül egyesekre könnyebb emlékezni, mint másikakra – különösen is a lista elején és végén állókra. Ezek az úgynevezett primácia- és recenciahatások. Ezek nyilvánvalónak tűnhetnek, amikor ilyen egyszerűen írjuk le őket, ám Ebbinghaus éppen azt mutatta be világosan, hogy ebben az esetben a józan ész a tudománytól kapott támogatást. Ezen felül azt is igazolta, hogy egy valaha megtanult listát később könnyebb újratanulni. A másodszori megtanulásra fordított kísérletek számának és az előszöri tanulásra tett erőfeszítések számának összehasonlítása olyan számítást eredményez, amely a pszichológiai szakirodalomban

megőrzés néven ismert – ez az emlékezet mérete. A megőrzés pontszámának használata lehetővé teszi az emlékezet veszteségének és stabilizálásának pontosabb meghatározását az idő függvényében. Azt ismerte fel, hogy az emlékezetvesztés többsége a tanulás utáni első percekben következik be; mihelyst az emlékezet túljutott ezen a fázison, sokkal stabilabbnak tűnt, s ez elvezetett a rövid és hosszú távú emlékezet közötti időbeli különbségtételhez, amely a következő kutatások fő elemévé lett.

Ebbinghaus tette meg az első lépést az emlékezet rendszertanának kifejlesztésében, amely nagyban hozzájárult a következő pszichológiai kutatás fókuszának beállításához. Az 1930-as években Frederick Bartlett emlékezetes módon mutatta be, hogy az emlékezetben megőrzött tételek tartalma hogyan változik meg és egyszerűsödik az idő múlásával. Az 1980-as és 90-es években pedig Alan Baddeley állapított meg különbséget a működő emlékezet – azaz úgymond a múlt tapasztalataiból aktuális használatra előhívott emlékezet – és a mélyebben tárolt referenciaemlékezet között. Időközben a részben azonosítható agysérüléssel élő páciensektől származó adatok alapján Endel Tulving és később Larry Squire újabb rendszertani, az emlékezet eltérő osztályai közötti megkülönböztetést vezetett be. A procedurális emlékezet emlékezés arra, *hogyan* csinálunk valamit – biciklizünk, például. A deklaratív emlékezet emlékezés *arra*, hogy azt a bizonyos kétkerekű hajtható tárgyat biciklinek hívjuk. A deklaratív kettéoszlik szemantikus (Ágoston számai és kiterjedései) és epizodikus, vagyis önéletrajzi emlékezetre – epizódok előhívásai valaki saját életéből.

Egy neurobiológus számára kulcsfontosságú kérdés, hogyan mutatkoznak meg ezek az emlékezetformák az agyban. A kategóriák a különböző agyi régiók és a különböző molekuláris folyamatok kapcsolódását tükrözik-e, vagy ezek magasabb szintű megkülönböztetések-e az agyi korrelációk társítása nélkül? A legutóbbi évtizedekig ezeknek a kérdéseknek az egyetlen hatékony kezelési módja az emberek viszonylatában az volt, hogy megfigyelték az agyi károsodás és betegség különböző formáinak az emlékezetre gyakorolt hatásait. A klasszikus kórokozta emlékezetvesztés, amelyet jelesül a manapság gyakrabban Alzheimer-kórnak nevezett időskori demencia idéz elő, nem ad választ ezekre a kérdésekre, mert az általuk okozott agykárosodás egyszerre súlyosbodó és nagyon is szokásos. Ennek ellenére a sztrók vagy egy baleset – vagy műtétileg előidézett károsodás – következményei tanulságosak lehetnek. A iatrogén emlékezetvesztés leghíresebb esete egy epilepsziás páciensé, akit a rendszerszemléletű idegtudomány minden művelője a monogramja (HM) alapján ismer, akit az 1950-es években megoperáltak, hogy eltávolítsák belőle a halántéklebeny és hippocampusz részeit az epilepsziás központ kiküszöbölése érdekében. Végeredményként végzetes veszteség érte azt a képességét, hogy rövid távú em-

lékezetét hosszú távúvá alakítsa. HM, aki továbbra is a kutatás tárgya maradt a következő félszáz évben, képes az operáció idejéig terjedő eseményekre emlékezni, de bármely új tapasztalatot percekben belül elfelejt. Bár képes új készségek szabályszerű elsajátítására, nem képes megőrizni a deklaratív – különösen is az epizodikus, önéletrajzi – emlékezetet. Az események, saját kifejezésével élve, egyszerűen eltűnnek; azt mondja, „mindegyik nap magának való”. Ez a megfigyelés, amelyet hamar állatok tanulmányozása egészített ki, azt sugallja, hogy a hippokampusz kulcs-szerepet játszik az új élmények rögzítésében, valamint, hogy nélküle és a környező agyi régiók nélkül az adatok többé nem továbbíthatók a hosszú távú emlékezetbe.

A legutóbbi évtizedekben az élő emberi agyban zajló emlékezetfolyamatok tanulmányozásának lehetősége átalakult az új technológiák beköszöntevel, jelesen a funkcionális mágneses rezonanciavizsgálat (fMRI) és a magnetoencefalográfia (MEG) ablaknyitásával. Az előbbi lehetővé teszi az agy kis régióhoz folyó véráramlás változásainak mérését annak a feltevésnek a fényében, hogy minél magasabb sebességgel áramlik a vér, annál aktívabb az a régió bármely sajátos körülmény esetén, például tanulási vagy emlékezési feladatvégzése közben. Az utóbbi kihasználja annak a lehetőségét, hogy a jeladás az agyban elsősorban elektromos esemény, és az elektromos áramlást parányi változások kísérik az áramlást körülvevő mágneses mezőben. Mindkét eljárás meglehetősen nagyfokú műszerezettséget kíván; az fMRI alkalmasabb a változás helyének meghatározására, az MEG leginkább azt segíti, hogy feltérképezzük az időbeli dinamikát, lehetővé téve az agyban végbemenő változások ábrázolását ezredmásodpercről ezredmásodpercre.

Két példa megvilágítja, mi tudható meg ilyen technikákkal. Eleanor Maguire és munkatársai kutatásukban londoni taxisofőröket kértek arra fMRI alkalmával, hogy idézzenek fel egy komplex útvonalat a városban. Az útvonal felidézése aktiválta a hippokampuszukat. A mi saját kísérleteinkben MEG alkalmazása mellett alanyainkat virtuális szupermarketbeli bevásárló útra vittük arra kérve őket, hogy válasszanak ki megvásárlandó árucikkeket múltbéli tapasztalataik és preferenciájuk alapján. A választékkal szembesülve, mondjuk három kávéfajtával, az alanyoknak körülbelül kettő másodpercebe került, hogy megnyomják a választásuk szerinti gombot. Abban a kettő másodpercben azonban izgatott agytevékenység zajlott. 80 ezredmásodpercen belül aktivizálódott a látókéreg; 300 ezredmásodperc alatt a bal inferotemporális kéreg az emlékezet tárhelyévé vált. 500 ezredmásodperc múltán a beszéddel kapcsolatos Broca-terület is bekapcsolódott, amint az alanyok csendben artikulálták a választékot – és 800 ezredmásodperc múltán, mihelyst végleg döntést hoztak, melyik árucikket választják – feltéve, hogy szívesen tették –, az érzelmi

töltetű döntésekkel kapcsolatos jobb koponyafalcsonti kéreg aktivizálódott. Ez a dinamika fényt derít az agy számos területére, amelyek részt vesznek még az epizodikus és szemantikus emlékezet egyszerű eseményében is; még az olyan elsődleges érzékszervi területek is, mint a látókéreg, aktívabbak, amikor az emberek emlékezet-függő feladatokat teljesítenek, mint amikor ugyanazokat a képeket látják, de csak arra kéri őket, hogy kognitív módon hozzanak döntést – például arról, hogy melyik elem a legrövidebb a bemutatottak közül. Ily módon Baddeley működésben lévő emlékezte nem tűnik egy-szerűen egy agyterülethez köthetőnek.

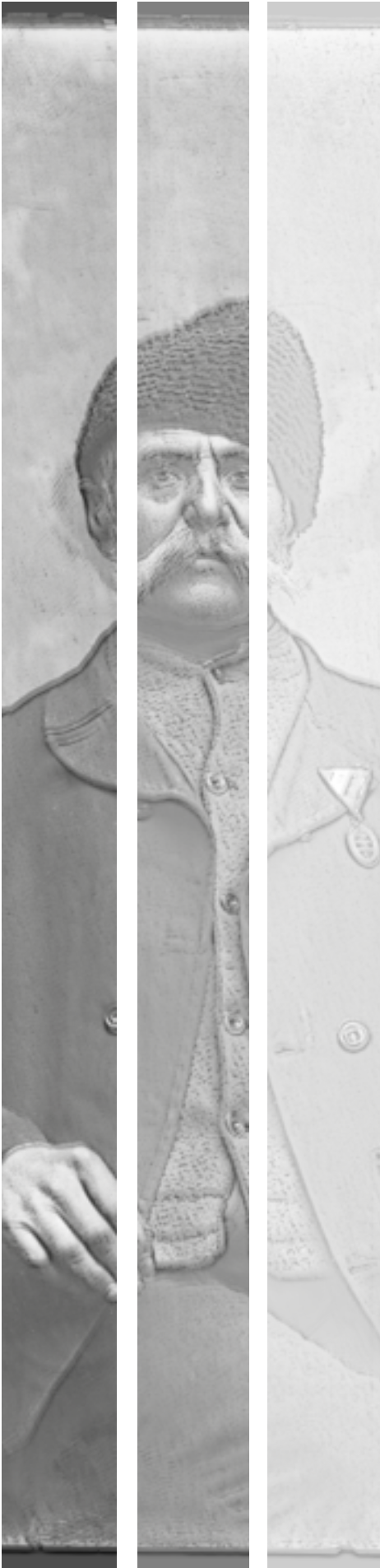
Bármennyire is megvilágító erejük az ilyen kutatások – ugyanakkor még a kezdeti szakaszban tartanak, miközben a technikák és a műszerezettség fejlődik –, korlátozottak az adható választípusok. Ha a tanulás és az emlékezetképzés sejtszintű és molekuláris változásokat igényel, akkor ezek csak állatokon tanulmányozhatók. Ennek kivitelezése megkívánja az állatok tanulási és emlékezési modelljeinek fejlesztését, amelyek bizonyos értelemben helyettesíthetik a nekik megfeleltethető folyamatokat az emberek esetében. Az ilyen megközelítésnek korán utat nyitottak a múlt évszázadban Ivan Pavlov jól ismert kutyakísérletei. Pavlov arra idomította őket, hogy a csengő hangjához társítsák az étel érkezését, és így a nyáleválasztást (a tanult, vagy a szaknyelvben a feltételes reflexet). Az 1930-as években B. F. Skinner egy eltérő tanulási modellt fejlesztett ki (az operáns kondicionálást), amely során az állatoknak egy cselekedetet kellett végrehajtaniuk, például megnyomniuk egy gombot, hogy élelemhez jussanak, vagy hogy elkerüljék az áramütést. Ha egy vagy több próba után az állat viselkedése megfelelően változik – például csengőszóra nyáladzik, vagy jeladásra válaszolva hamarabb nyomja meg a gombot, vagy gyorsabban és kevesebb hibával futja végig az útvesztőt –, elmondható az állatról, hogy tanult a tapasztalatból. Amikor pedig a megtanult feladatot hibátlanul teljesíti, azt mondhatjuk, hogy emlékszik a tapasztaltakra. A kimondatlan feltevés az, hogy bármilyen agybéli folyamatok legyenek is, amelyek részt vesznek az állatok viselkedésében végbemenő ilyen változásokban, azok hasonlítanak azokhoz, amelyek előfordulnak az emberi agyban, amikor tanulunk és emlékezünk. Skinner elgondolása az volt, hogy minden teremtmény ugyanúgy tanul és emlékezik: hogy tudniillik a tanuláshoz szokásos szabályai vannak, amelyek általánosságban alkalmazhatók, mint a gáztörvények vagy a gravitáció a fizikában.

Az ilyen feltevés természetesen problematikus. Hogy mit és miként tanul meg egy állat, az fajfüggő. Egyes táplálékraktározó madarak, például a bozótcsajkók, képesek télvíz idején felidézni azt az ezernyi helyet, ahová elspájzolták az ehető magvakat az előző nyáron. Mások – énekesmadarak, mint a zebra-pintyek – nem képesek megtanulni ilyen feladatokat, de könnyedén

sajátítanak el új dalokat. Egyébiránt egy állat csak úgy képes tudatni egy emberi kísérletezővel, hogy tanul vagy emlékezik, ha változás következik be egy feladata végrehajtásában. „Emlékezhet” korábbi tapasztalatára, de megteheti, hogy nem megfelelően hajtja végre a feladatot – ez volt az egyik szempont az 1950-es években egy híres, a skinneri módszerekkel kapcsolatos bírálatban; ezt a tanulmányt egyszerűen úgy ismerik, hogy „Az állatok helytelenkedése”. A komplex kísérleti összeállításokkal kapcsolatos hősies küzdelmek ellenére a procedurális és a deklaratív tanulás és emlékezet közötti rendszertani különbségek mindig össze fognak keveredni az állatkutatásokban.

Mindazonáltal, ha valamely új tapasztalatból szerzett ismeret az állat viselkedésében következőképpen változást eredményez, amikor új helyzettel találkozik, azt kell feltételeznünk, hogy valami megváltozott az agyában, ami alátámasztja a megváltozott viselkedést. Ezt a bennfoglalt közbülső változót tekintjük az emlékezet „tárolójának”, „nyomának” vagy „emlékképének”, amely akkor alakul ki, amikor a tanulás történik, és akkor aktiválódik újra, amikor az a tanulás később előhívásra kerül. A neurobiológusok így azzal a kihívással találkoztak, hogy azonosítsák a nyom anatómiai, sejtszintű, molekuláris vagy fiziológiai természetét. Az időbeli különbségtétel a rövid és hosszú távú emlékezet között, a bizonyosság, hogy a rövid távú emlékezet labilis és könnyen megszakad, míg a hosszú távú emlékezet viszonylag védettnek tűnik, azt sugallja, hogy ez a különbség az agyon belüli idegkapcsolati minták szerkezeti újramodellezésétől kell, hogy függjön, annak analógiájára, ahogyan a mágneses jelek rögzülnek egy szalagon vagy CD-n, amely később lejátszható, felidézve az eredeti anyagot. A számítógépes „memória” metaforikus erejének csábítása nagyon hatásosan formálta a gondolkodást erről a kérdésről.

A számtalan idegsejt az agyban (százbillió [100×10^{12}] csak az emberi agykéregben) megközelítőleg tízezer-szer több (száztrillió [100×10^{18}]) szinapszis néven ismert kapcsolódási ponton keresztül kommunikál. A szinapszisoknál van, hogy az elektromos jelek, amelyek egy ideg axonján (az idegsejt tengelyfonalán) haladnak, kémiai jelek (neurotranszmitterek, ingerületátvivő anyagok) kibocsátását váltják ki, amelyek az üzenetet egy kis résen keresztül szállítják a szomszédos idegsejthez, válaszreakciót keltve a másik sejtben. A tanulás talán a szinaptikus kapcsolatokban eredményez valamilyen változást, hogy új jeltovábbító útvonalakat hozzon létre? A kanadai pszichológus, Donald Hebb 1948-ban állította fel azt a hipotézist, amely a tudományterület minden későbbi biokémiai és fiziológiai kutatását formálta, tudniillik, hogy a tanulással vele jár a szinaptikus kapcsolódási pontok újraformálása. Saját szavaival (és saját kiemelésével):

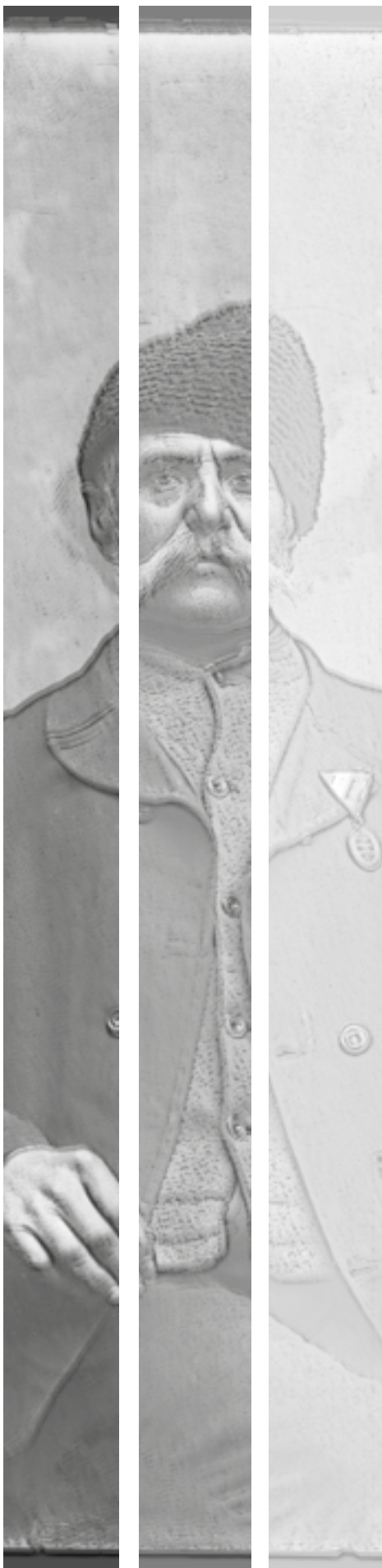

Tételezzük fel tehát, hogy a reverberációs tevékenység (vagy „nyom”) fennállása vagy ismétlődése biztosítja, hogy elkezdődjenek a tartós sejtváltozások, amelyek hozzájárulnak a stabilitásához. A feltevés a kö-vetkezőképpen fogalmazható meg pontosan: ami-kor az A sejt axonja elég közel kerül ahhoz, hogy a B cellára hasson, és ismétlődően vagy kitar-tón részt vesz annak aktiválásában, akkor az egyik vagy mindkét sejtben bizonyos növekedési folyamat vagy metabolikus változás megy végbe, olyan, hogy A hatékonysága, mint egyike a B-t aktivizáló sejtek-nek, megnő.

A legkézenfekvőbb, és azt hiszem, a legeslegvaló-színűbb javaslat azt a módot illetően, ahogy az egyik sejt inkább alkalmassá válik arra, hogy egy mási-kat aktivizáljon, az, hogy a szinaptikus hólya-gok fejlődnek és növelik a kapcsolati területet a szál-lító axon és az efferens [sejttest] között. Természe-ten nincs közvetlen bizonyítéka annak, hogy ez így van. ... Számos megfontolás van azonban, amelyek a szinaptikus hólyagok növekedését valószínűvé tes-zik.

Az 1960-as évekre a rendszerszemléletű idegtudomány művelői eléggé magabiztossá váltak eljárásaik erőssé-gét illetően, hogy megpróbálják igazolni Hebb feltevé-sét kísérleti úton. A lelkesedés korai fellángolása után azonban a tudományterület polémiába süppedt. Az állí-tások, miszerint patkányok betanítása bizonyos egysz-e-rű feladatok elvégzésére az RNS [ribonukleinsav] és a fehérjeszintézis növekedését eredményezte az agyuk-ban, továbbá, még féktelenebbül, hogy amikor az RNS kivonatot egy recipiens agyába fecskendezték, akkor az emlékezetet is áttelepítették, nagy nyilvánosságot kap-tak, de technikailag hibásak voltak. A kutatási források elapadtak, sőt azt sejtetni, hogy valaki az emlékezet bio-kémiáján dolgozott, némiképpen szégyellnivalóvá vált.

Az 1970-es években több, pácienseken végzett kísérlet kezdte újraéleszteni a bizalmat, és a hebbi valószínűség kézzelfoghatóvá vált. Két eltérő megközelítés segített. Az egyik az emlékezettől nagyon távolesőnek tűnik meg-értésünk számára. Két fiziológus, Tim Bliss és Terje Lomo stimuláló és adatrögzítő elektródákat ültetett egy pat-kány hippocampuszának sejtjeibe, és arra jutottak, hogy ha a sejtekbe elektromos impulzusok sorozatát aktiválták, azok kimeneti tulajdonságai maradandóan módosultak; a sejtek a múltbéli tapasztalatuk „emlékezetét” mutatták. Ez a jelenség, a hosszú távú hatásnövelés, az évtizedek folyamán mechanizmusként és emlékezeti modellként is intenzív kutatás tárgya lett. Körülbelül ugyanebben az időben a pszichiáterből lett idegtudományt művelő szak-ember, Eric Kandel kezdte el kutatni az idegsejtek pszi-chológiai tulajdonságait az óriási tengeri csigában (*Aplysia californica*). Az aplysia kettő hasznos tulajdonság-gal rendelkezik. Az egyik, hogy betanítható egy egysz-e-

rű feladatra, hogy megérintse a lebernyegeit (ahogyan egy szárazföldi csiga összegömbölyödik), válaszként arra, hogy vízugarat bocsátanak a farkára. A másik, hogy sok idegsejtje óriási, és „ugyanaz” a sejt könnyen azonosítható csigáról csigára. Kandel fel tudta térképezni az idegi hálózatot, amely részt vesz a visszahúzóási reflexben, és azonosítani tudott néhány sajátos szinapszist, amelyek elektromos tulajdonságai és biokémiája megváltozott, miközben a csiga tanult. Egyszerűsítő retorikai szóvirággal élve, Kandel „tálcnán kínálta az emlékezetet” a kutatók közösségének.

A következő évtizedek alatt különböző laboratóriumokból, köztük az enyéből is, származó adatok mutatták, hogy valóban, amikor egy állatot – az én esetemben egy csirkét – új feladatra tanítottunk be, a szinaptikus kapcsolódási pontok nagysága és erőssége növekedett bizonyos agyi területeken. Mikroszkóp alatt nézve a kapcsolódási pontok szerkezetileg nagyobbak, és a bennük lévő neurotranszmitterek hatékonysága fokozódik. Kísérleti problémát jelentett bizonyítani, hogy ezek a változások valamilyen módon inkább kapcsolatban álltak a vélelmezett emlékezetnyom tárolásával, semmint a feladat és annak végrehajtása más aspektusainak következményével. Például az általunk alkalmazott feladatban a csirkéknek egy kicsi fényes bogyót kínáltunk. Pár másodpercen belül az észlelés után szinte kivétel nélkül megpiszkálták csőrükkel az ilyen bogyót. Ha a bogyó kellemetlen ízű (mivel egy elég keservesen curry ízű folyadékba mártottuk), a csirke egyszer piszkálja meg, majd erőteljes fejrázással fejezi ki nemtetszését, és csőrét a ketrec aljához dörzsölve megtörli. Ha a következőkben – bár hányszor több napon át – hasonló, ám száraz bogyót kap, a csirke nem piszkálja meg, hanem eltávolodik, megismételve néhányszor a korábbi fejrázás és csörtörlés koreográfiáját. Arra következtetünk, hogy a csirke egy tapasztalatszerzés után megtanulta, hogy az ilyen színű, formájú és méretű bogyó kellemetlen ízű – legalábbis az adott összefüggésben –, és hogy amikor a bogyót újra megkapja, ez az emlék újraaktivizálódik. A beavatottak számára ez az egyszeri passzív elkerülő tanulás néven ismert jelenség.

A passzív elkerülő feladat számos kísérleti előnnyel jár. Gyors és reprodukálható, a csirke viselkedési fejlődésének normális aspektusán alapszik – azaz spontán módon fedezi fel környezetét a kis tárgyak megpiszkálásával. Mivel a kiképzés – a bogyó megpiszkálása – csak pár másodpercet vesz igénybe, a keserű íz azonnali folyamányai rögtön különválaszthatók a rövid és hosszú távú emlékezet közötti átmenet során bekövetkező események áradatától. Az előnyök nekik megfelelő hátrányokkal járnak. Amit ilyen fiatal állatok esetében, amelyeknek az agya gyorsan fejlődik, a tanulásról felismerünk, releváns-e a felnőttkori tanulással kapcsolatban? Vajon a molekuláris történések, amelyek akkor mennek végbe, amikor a csirke valamiképpen egyszeri próba alapján tanul a bogyó piszkálásából, megfelelnek-e azok-

nak, amelyek a patkány esetében mennek végbe – a számára szükséges több próbálkozás alkalmával, hogy megtanuljon egy útvesztőn végigszaladni –, és amelyek még így is elmaradnak azoktól, melyek akkor zajlanak le, amikor egy gyermek a hét napjait tanulja meg, vagy azt, hogy mit remélhet a születésnapjára?

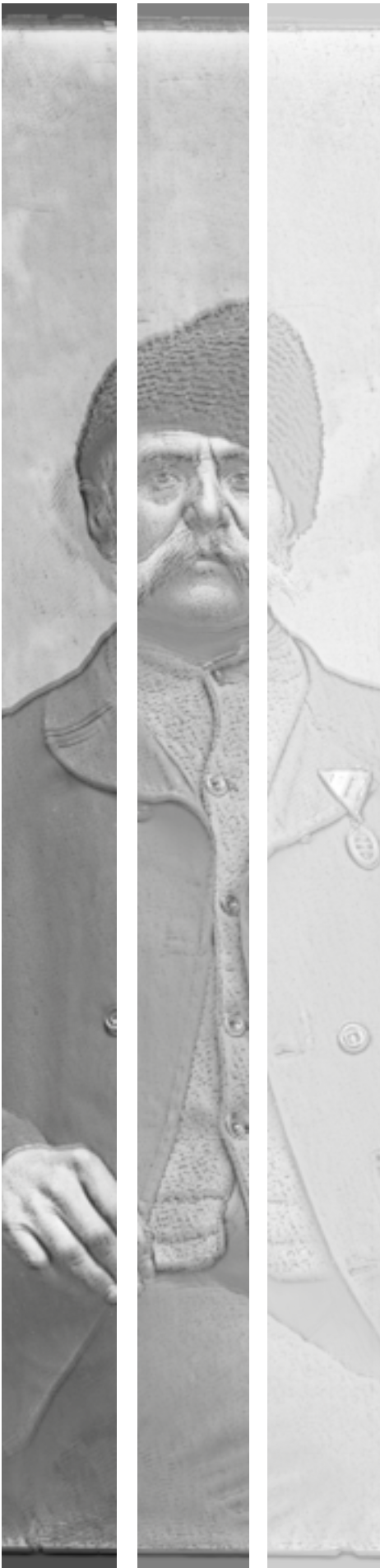
Még ha félretesszük is ezeket az aggályos kérdéseket, biztosak lehetünk-e afelől, akár csak a csirke esetében is, hogy a szinapszisokban felismert változás igazából az emlékezésnyom valamilyen megnyilvánulása? Azaz, hogy ez szükségszerű, elégséges és kizárólagos változás-e az agyban, amely valamiképpen „reprezentálja” az emlékezetet, képessé téve azt a későbbi felidézésre? A változás nem egyszerűen a kezdeti tapasztalat valamely aspektusának, mint például a bogyó színének vagy látványának, vagy a piszkálás motorikus aktivitása megtanulásának eredményeként fordulhatott-e elő? Vagy, mivel nem tudhatjuk, vajon a csirke tesztelés nélkül tanulta-e meg a feladatot, lehet, hogy ez a felidézés élményének a következménye, semmint magáé a tanulása? Nem kívánom itt újrakezdeni a kontrollkísérletek évtizednyi sorozatát, amely képessé tett bennünket arra, hogy különbséget tegyünk az általános tapasztalat okozta és a tanulás okozta változások között. Ezek hosszas tárgyalását közreadtam a *The Making of Memory* (Az emlékezet élete) című könyvemben. Mindazonáltal a pusztán technikai érdeklődésnél többre tarthat számot az alkalmazható megközelítési módok felvázolása.

Nagyjából kétféleképpen közelíthetünk a molekuláris folyamatok azonosításához, amelyek a perctől órákig terjedő időközben következnek be az egyszerű feladatra, például a passzív elkerülésre történő képzés után, és amelyek feltehetően szükségesek a rövid távú emlékezet fenntartásához és a hosszú távú emlékezethez történő átmenet megerősítéséhez, amit az emlékezet megerősítése folyamatának neveznek. Megtaníthatjuk az állatot a feladatra, és kereshetjük a változásokat valamely vélelmezett biokémiai mérés alapján – ez lehet egy enzim aktivitása, egy molekulaszintézis koncentrációja vagy aránya. Vagy megkísérelhetjük megszakítani a megerősítés folyamatát egy gátlószer alkalmazásával – ez lehet gyógyszer vagy antimetabolit, amelyről tudott, hogy blokkol egy bizonyos biokémiai folyamatot, amelyről azt hisszük, hogy szükséges a megerősítéshez. Ha a gyógyszer blokkol egy ilyen folyamatot, akkor az állatnak következésképpen nem lenne szabad felidéznie a feladatot; azaz sajátos amnéziát kellene tanúsítania. A gyanított biokémiai mérés időben elhúzódó változásainak, vagy az alkalmazott és amnéziát okozó szer hatása időtartamának megfigyelése lehetővé teszi a képzést követő órák alatt lezajló molekuláris történések – egy biokémiai áradat – idősorának feltérképezését, amely a szinaptikus erők maradandó változásában tűnik elérni csúcspontját. Az 1980-as évek óta mindkét módszert egymás utáni sorrendben alkalmaztam, hogy megértsem a csirkékben lezajló eseményáradatot.

A képzési tapasztalatszerzés elindítását követő percekben változás következik be a neurotranszmitterek kibocsátásában, bizonyos agyterületek szinapszisaiban. A posztszinaptikus idegsejt működésének aktivizálásával egyidejűleg jelentkező növekedések a sejt biokémiai aktivitásának hullámát is serkentik, amely kellő időben a fehérjék egy családjának szintézisét eredményezi, amelyeket sejtadhéziós molekuláknak neveznek, és a sorsuk az, hogy átkerüljenek a szinapszisokba. A sejtadhéziós molekulák valamelyest a tépőzárhoz hasonlítanak. A sejt membránjában helyezkednek el, például a szinapszisznál, egyik vége (a tépőzár vége) kiáll a két idegsejt közötti térbe, összetartva a két – pre- és posztszinaptikus – oldalt. Az újonnan szintetizált adhéziós molekulák, amelyek a képzési tapasztalatszerzés eredményeként keletkeztek, elkerülnek az aktivizált szinapszisokhoz (ez a folyamat eltart mintegy 4–6 óráig a csirkék és a patkányok esetében), és beépülnek a membránjaikba, megváltoztatva a kötési pontok erejét a szinapszis két oldala között. Ez mintha pontosan megerősítené Hebb hipotézisét arról, hogy az emlékezet miként kódolható és tárolható az agyban.

A kitűnő Nobel-díjas biokémikus, Hans Krebs, akinek oxfordi laboratóriumában töltöttem a doktori fokozat megszerzése utáni időm egy részét az 1960-as évek elején, egyszer azt mondta nekem, hogy minden egyes biológiai probléma tekintetében az Úristen kiválasztott egy megfelelő magasabb rendű szervezetet, amelyben meg lehet birkózni a problémával. Bizonyítottam, hogy az emlékezet formálásában részes molekuláris folyamatok kutatása tekintetében a csirke valóban Isten magasabb rendű szervezete. Mások eltérő döntést hoztak, a választék a muslicáktól és a tengeri csigáktól a közismertebb laboratóriumi patkányokig és egerekig terjed. 2001-ben a Nobel-Bizottság a csiga mellett döntött – bár a díjazott, Eric Kandel laudációja nem annyira a csigák (*Aplysia californica*) emlékezetét kutató munkájáról, mint inkább a neurotranszmitterek tanulmányozásában végzett kutatásairól szólt. Ami érdekes és bátorító, az az, hogy a különbségek és a tanulási paradigmák ellenére az derült ki, hogy ezeknek az eltérő fajoknak az agyában vagy idegrendszerében nagyjából hasonló molekuláris folyamatok sorozata zajlik a képzési tapasztalatszerzés során és azt követően.

Tehát következtethetünk-e arra, hogy megtaláltuk az emléknymot – vagy legalább azonosítottuk a folyamatokat, amelyek által az emléknymok létrejönnek? A felvetés, hogy az emlékek a megváltozott szinaptikus kapcsolódási pontok értelmében válnak kódolttá, minden bizonnyal megnyerő a kutatók új generációja számára, akik magukat a rendszerszemléletű idegtudomány számítógépes művelőinek nevezik, és érdeklődésük arra irányul, hogy matematikai és számítógépes modellek felállításával értelmezzék, hogyan jöhet létre a tanulás egy megosztott és a szinapszi-

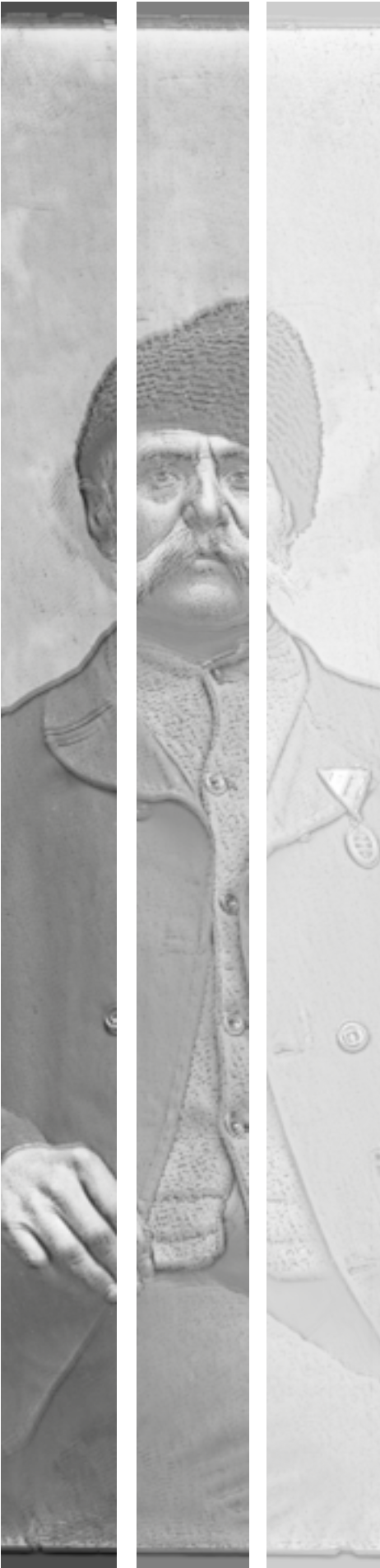

sok kapcsolódásával összekötött ideghálózatban. Egy ilyen elméleti hálózatban minden egyes emléket (vagy társítást) a szinapszisok sajátos együttesének aktivitása képvisel, egy egyedi minta, de bármely szinapszis bevonható több különböző ilyenfajta társításba. Ezen az alapon, és megbecsülve a bennfoglalt szinapszisok számát, Edmund Rolls kiszámította, hogy a hippokampusz mintegy 36 500 emléket tárolhat.

Egy ilyenfajta számítás azonban egy sor előzetes feltevésen alapul: hogy a biológiai emlékek lebonthatók izolált monászokra, továbbá bitek és bájtok értelmében mérhetőek, amellyel a számítógépes emberek számolják gépeik erejét. Ez az, ami oly valószínűtlen; hány bit információt igényel a Szent Agoston által felsorolt emlékek változatossága? Ami azt illeti, hány bit információra van szüksége a csirkéimnek, hogy emlékezzenek és kerüljék a kicsi piros bogycsók piszkálását, de tudják, hogy biztonságban piszkálhatják a sárgákat? A csirke a keserű bogycsók piszkálásának tapasztalatát a bogycsóka színe, formája és mérete szerint csoportosítja, abban az összefüggésben, amikor piszkálta, más bogycsók piszkálásának múltbéli tapasztalata függvényében, és talán még sok más szempontot érvényesítve, amelyek közül bármelyik meghatározhatja kialakult viselkedését. Távolról sem vagyok biztos abban, hogy a csirke esetében ez a komplex jelentéseggyüttes, amelybe a bogycsóka bármely későbbi látványa és a rá adott válasz ágyazódik, egyszerűen lebontható lenne az informatikaelmélet bitjeire.

Valóban, ezt az elméleti vonatkozást hamar megerősíti a kísérlet. Az a lineáris eseménysor, amelyet a biokémiai és farmakológiai kísérletek demonstrálnak, kezdve a neurotranszmitterek kibocsátásának múló változásától a szinapszis látszólag maradandó szerkezeti változásáig, nem nyert hamarabb megerősítést, mint ahogy az adatokban a paradoxonok kezdtek megjelenni. Az emlékezetnyomok, amelyek látszólag erősen kötődtek egy agyterülethez, úgy tűnik, hogy a következő órák és napok során átvándorolnak máshova – amint ez feltételezhető volt HM tapasztalata alapján. Az ő hippokampuszbeli károsodása nem törölte régi emlékeket, csak megakadályozta az újak kialakulását. Ráadásul „az emlékezet” nem egyetlen helyet foglal el, mintha azt egy diszkrét entitás alkotná. A MEG-kísérlet, amelyre fentebb hivatkoztam, rámutat, hogy sok agyterület vesz részt valamely korábbi tapasztalat felidézésének és megválaszolásának dinamikus folyamatában. Még a csirkéim esetében is kimutathattuk, hogy a keserű bogycsóka emlékének különböző aspektusai is – a színe, formája, mérete – az agy eltérő területein eloszló idegsejtek és szinapszisok különböző együtteseit veszik igénybe.

Továbbá az emlékezet többet foglal magában, nem csak szinapszisokat vagy csak agyakat. Hogy egy ember vagy egy csirke mennyire jól tanul vagy emlékezik, a

testi állapot sok más aspektusától is függ. Az éberség és figyelem fiziológiai folyamatoktól függ, például a véráramlástól és a hormonszinttől. Az emlékezettel együtt jár az érzelem és az értelem, valamint az agyon kívül termelt hormonok, jelesül az adrenalin és ennek neurotranszmitter rokona, a noradrenalin, amelyek részt vesznek annak meghatározásában, hogy mire emlékezünk. Amikor a csirkék egy keserű bogyót piszkálnak, bőven áramlik szteroid (kortikoszteron, a csirkében az emberi kortizol megfelelője) a vérkeringésbe. Ha túl kevés vagy túl sok a kortikoszteron, a csirke nem fog emlékezni a tapasztalatra, és piszkálni fogja a keserű bogyót a későbbi próba alkalmával. Ebben az értelemben a tanulás és az emlékezés – az emlékezet – nem egyes színapszisok, vagy idegsejtek, vagy agyak tulajdonsága, hanem az egész magasabb rendű szervezeté, a személyé.

És még ez sem a minden. Hebb modellje a tanulásról szól: mi történik, amikor egy állat vagy egy ember új tapasztalatot rögzít. Bennfoglaltan szerepel benne a felidézés elmélete is: tudniillik, hogy emlékezni egy tapasztalatra magában foglalja a tanulás által generált új folyamatok reaktiválását. Az emlékek tárolása egy számítógép fájljaihoz hasonlít, és az emlékezés látszólag nem lenne több, mint ezeknek a fájloknak a mély tárolóból történő előhívása és újranyitása. De ez a mechanikus modell nem működik. Minden egyes előhívás önmagában is új tapasztalat. Az emlékek reaktiválása árnyaltan változik minden előhívás alkalmával. Tantermi kísérletek gyönyörűen illusztrálják, hogy tudjuk, miről van szó. A *Challenger* amerikai űrsiklót és az űrhajósait elpusztító szerencsétlenség utóhatása közepette pszichológia szakos hallgatók egy csoportját arra biztatták, hogy írják le, miként emlékeznek az eseményre. A feljegyzéseket megőrizték, és egy év múlva megkérték őket, hogy újra írják le beszámolójukat. Az első és a második beszámoló közötti jelentős eltérés azt jelezte, mi-lyen ingadozó még a drámai eseményekre vonatkozó emlékezetünk is. Amúltörzésekoránszem passzív, emlékeinkben aktívan rekonstruáljuk azt.

A legutóbbi időkben a neurobiológia elkezdte behozni lemaradását az általános tapasztalat és a pszichológusok tekintetében. Sok laboratórium, köztük a miénk is, rámutatott, hogy amikor egy állat egy korábban szerzett tapasztalatra vonatkozó emlékeztetőt kap, az emlékezet újra elbizonytalanodik, és jobban megzavarható gyógyszerekkel és biokémiai gátló eszközökkel, mint a kezdeti megerősítés idején. Egyes kutatók úgy kezdtek beszélni erről, mint „újra történő megerősítésről”. Az újra történő megerősítés dinamikája azonban erősebben különbözik a megerősítés idején érvényesülő dinamikához képest; eltérő agyterületek vesznek részt benne, és a biokémiai változások sem pontosan ismétlik meg a megerősítéskor fellépő változásokat.

Természetes, hogy egy múltbéli élményre történő emlékeztetés maga is új élmény lehet bizonyos mértékig. Nem lépünk kétszer ugyanabba a folyóba, és az emlékezet a történelemtől függ. Az, hogy a neurobiológusok csak az utóbbi időben vették ezt tudomásul, azt mutatja, hogy milyen szemellenzősnek és szűklátókörűnek bizonyult az ő paradigmájuk – azaz hogy a miénk. Csapdába ejtett bennünket az egyszerű és megismételhető kísérletek igénye, hogy működőképes, használható meghatározást adjunk arra vonatkozóan, hogy mi a „tanulás”, mi az „emlékezet” és így tovább, mintha ezek a komplex folyamatok skatulyázhatók lennének elszigetelve minden mástól, ami egy élő, viselkedést mutató, tanulást végző és emlékező lényben végbe megy létezése minden egyes momentumában. Kísérleteink csak egy kis töredékét ragadják meg ennek a komplexitásnak, és hibát követünk el, ha összetévesztjük a töredéket a teljességgel.

Fél évszázada a rendszerszemléletű idegtudomány úgy látta az agyat, hogy az diszkrét központokból áll, a látásért, hallásért, fájdalomért, emlékezetért, és sok minden másért felelős területekből. Mindezek fölé s különböző területek fölé helyezve volt egy szuper-koordináló központ, az asszociációs agykéreg. A különálló területek ide, ennek a koordinátornak küldték fel a jelentéseiket, itt kerültek ezek összesítésre, és ez utasította az agy motorikus területeit, miként reagáljanak. Ez a fejben lévő homunkulus volt az önazonosság, az egyéniség, az „Én” forrása – pár centiméterrel a szemünk mögött.

Minő egyszerűség azonban: nincs ilyen emberke. Aho-
gyan, azt hiszem, Gertrude Stein beszélt Los Angeles belvárosáról: ott nincs ott.³ Az agynak nincs központi processzora, egy mindent kontrolláló szuper menedzsere. Inkább sejtegyüttesek megosztott, ám gazdag kapcsolatrendszerrel összekötött hálózatairól beszélhetnénk, amelyek egymás között egy koherens élmény illúzióját keltik, amelyben mindannyian osztozunk normálisan működő pillanatainkban. Az emlékezet rejtélye, miként az agyi folyamatok oly sok vetülete is, úgy tűnik, az, hogy egyszerre helyhez kötött és helytelenül kötetlen. Az emlékezés egyszerre biztos és határozott, mint amikor felidézzük a hét napjainak a nevét, vagy mint amikor sok év után újra kerékpár nyergébe szállunk és biciklizni kezdünk, ugyanakkor tünékeny és csalóka, mint egy szappanbuborék, mint amikor megpróbálunk visszaemlékezni az első pillanatra, amikor megpillantottuk szerelmünket, és emlékünket összehasonlítjuk az övével.

Fanny Price-nak minden bizonnyal igaza volt. Ezért nekünk, az emlékezetet kutató neurobiológusoknak időről időre ki kell jönnünk laboratóriumunkból, reflek-

3 Steven Rose csalatkozik emlékezetében. Gertrude Stein a California állambeli Oakland városára, nevelkedésének helyszínére emlékezik vissza. (Gertrude Stein: *Everybody's Autobiography*. New York: Random House, 1937, 289. TPB)

tálnunk kell különféle procedurális, deklaratív, epizodikus és önéletrajzi emlékeinkre, és figyelniük kell azoknak a filozófusoknak, költőknek és regényíróknak a munkájára, akik még a legzseniálisabb kísérletezőnél is gazdagabban és jelentőségteljesebben tudják megvilágítani és értelmezni élményeinket.

Tóta Péter Benedek fordítása

Forrás:

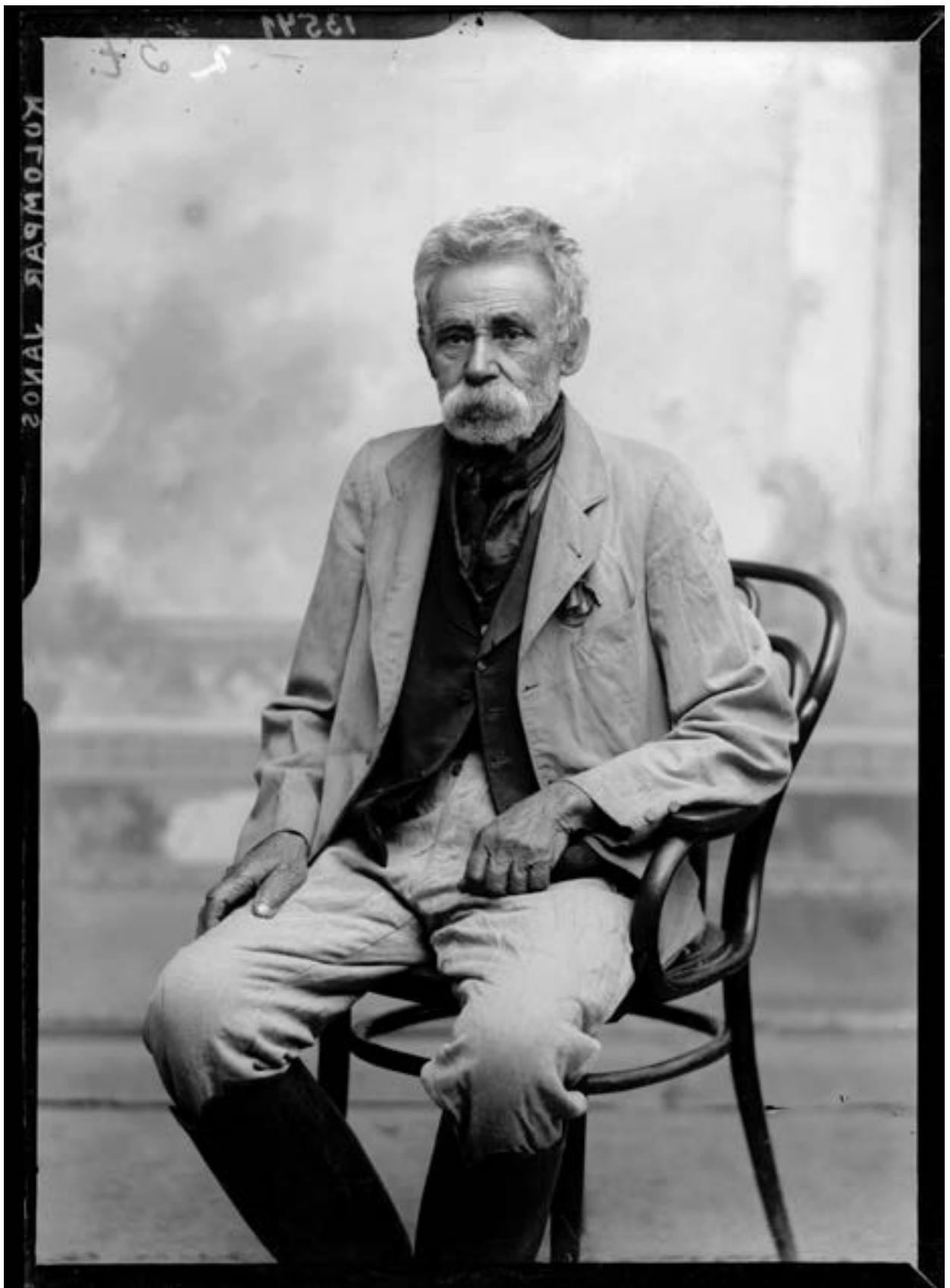
Steven Rose: *Memories Are Made of This*. In: Harriet Harvey Wood – A. S. Byatt (szerk.): *Memory. An Anthology*. Vintage Books, Random House London, 2009, 54–67

Farkas Józseftizedes (1829–1918) csizmadia

Ismeretlen

Kolompár János (1831–1913) vasmunkás

BERNÁTSKY FERENC

Plohn József életrajza

A legismertebb vásárhelyi fényképész, Plohn József Ábrahám 1869. július 7-én született Makón. Édesapja Plohn Illés, az első vásárhelyi fényképész, édesanyja Kugler Amália. A család 1870-ben költözött Hódmezővásárhelyre. Plohn Józsefnek három testvére volt, a legidősebb Eleonóra, aki férjével, Szabó Dezső posta- és távíroda-főtisztel együtt korán elhunyt. Idősebb öccse, Henrik Gyula nyomdásznak tanult, majd 1902-ben Budapestre költözött és a Pátria Nyomda metrórje lett, felesége Herczeg Mária, nevelt lányuk Plohn Irén. Fiaatalabb öccse, Béla előbb Kiskunfélegyházán, majd Kiskunmajsán könyvkötőmester és fényképész, felesége, Neubach Malvin, lányaik Eszter és Katalin.

Plohn József az 1879/80-as tanévtől az 1882/83-as tanév végéig a református főgimnázium tanulója volt. Gimnáziumi tanulmányainak befejezése után édesapja műtermében sajátította el a fényképezés alapjait, majd két évig tanult Koller Károly császári és királyi udvari fényképész fővárosi műtermében. Betegeskedő édesapjától 1887-ben átvette a műterem vezetését. 1890–91 fordulóján katonai szolgálatát töltötte. 1892. június 28-án feleségül vette Hirn Fannit, akivel annak 1937 júliusában bekövetkezett haláláig élt együtt. Tanulmányúton járt Münchenben, Firenzében, Rómában, Párizsban. Párizsi tanulmányútjáról – ahol a „*fényképezés és a czinkográfia legújabb vívmányait, ... az opál-képek, valamint a platina-képek készítési módját*” sajátította el – 1894 márciusában érkezett haza.

Az 1896-os Országos Millenniumi Kiállításon „*az alföldi népeletet és mezei gazdálkodást ábrázoló*” fotókkal Plohn Illés és József I. díjat és millenniumi nagyérmet nyertek. A kiállításon Ferenc József személyesen is gratulált Plohn Józsefnek.

A Plohn-műteremben az 1880-as évek végétől megfordult Tornyai János, Iványi-Grünwald Béla festő, Kallós Ede szobrász, 1892 nyarán László Fülöp festőművész, majd az 1900-as évek elejétől Pásztor János szobrász, Rudnay Gyula, Endre Béla és Várady Gyula festők, Kiss Lajos, a későbbi néprajztudós, később Koszta József és Vén Emil festők.

1902 kora őszen a Kolozsvári Országos Történelmi Erekllye Múzeum felhívására lefényképezte a még élő vásárhelyi 48-as honvédeket, 89 db üvegnegatív szélére felírta a felvételen szereplő honvéd nevét is.

Az 1890-es években és az 1900-as évek elején közel háromezer felvételt készített Hódmezővásárhelyen és környékén a tanyákról, a gazdasági épületekről, a lakóépületekről és azok berendezéseiről, a fazekastermékek előállításának teljes munkafolyamatáról, különféle mesterségekről, mint például a takács, a méhész, a halász, a mézeskalács-készítő. Megörökítette az állat-tartók és földművelők munkáját, a subák és textilek hímzését, esküvői szertartásokat, gyermekjátékokat, de még a temetői fejfákat is. Az elkészült felvételek egy részét az 1904 augusztusában megrendezett Ipari és Mezőgazdasági Kiállításon mutatta be. Itt állította ki 41 darab-ból álló fényképsorozatot is, melyen „*tiszta magyar fajból válogatva, a vásárhelyi férfiak és nők tipikus alakjai*” szerepeltek. Az antropológiai felvételek mellett „*ott látjuk a város minden nevezetesebb részét, épületeit, utcáit, a kanyargó Tisza partjáról hangulatos tájképi részleteket, a határ minden részéről tanyákat a rajtuk folyó mezei munkák csaknem mindenikével, szőlőskerteteket, sétálóhelyeket stb.*” megörökítő felvételeit is. A kiállításon bemutatott néprajzi tárgyakat Tornyai János kérésére szintén lefényképezte.

Szeremlei Sámuel megrendelésére számos felvételt készített a Hódmezővásárhely története című monográfia 4. kötetéhez. Az 1913 augusztusában dr. Kenéz Sándor szerkesztésében megjelent *Tanyai Újság* az aratás fázisait bemutató 8 képe mellett egy tanyaudvart és egy, a vásárhelyi öreg gazdákat ábrázoló műtermi fotóját is közölte.

1911-ben, édesapja halálát követően kiváltotta az ipar-engedélyt és így hivatalosan is átvette a műterem működtetését.

Az első világháborút követően nehéz helyzetbe került, egyrészt a lehetőségeinél több hadikölcsön jegyzése miatt, másrészt a fizetőképes kereslet csökkenése és a konkurrencia erősödése okán. Anyagi helyzetének javítása érdekében 1922 során az összegyűjtött anyagot egy 6 részesre tervezett, „*Képek a nagy magyar alföldi népeletről*” című fotóalbuma kívánta megjelentetni. Az album – Plohn leírása szerint – a következő részekből állt volna:

„1. sorozat:

Régi magyar díszítmények és muzeális tárgyak.

2. sorozat:

Cserepes (göloncsér) mesterség.

Tartalmazza: Munkálatokat, primitív szerszámokat, régi és modern használati és művészeti edényeket.

3. sorozat:

Mezőgazdaság.

Tartalmazza: Mindenféle mezőgazdasági munkálatokat, régi, már divatját túlta munkálatokat is (kézzel vetés, nyomtatás lóval, szórás s többi) szántás, vetés, aratás, tanyák, tanyaudvarok, górék, hombárok, lovak, tehenek, juhok s a többi.

4. sorozat:

Magyar alakok.

Tartalmazza: Népviselet, szokások, háziipar, tákácmesterség, halászat, lakodalom.

5. sorozat:

Magyar épületek.

Tartalmazza: Házak, udvarok, szobák, banyake-mencék, kapuk, ablakok, kerítés.

6. sorozat:

Temető.

Tartalma: Régi magyar fejfák, harangok.”

Az album megjelenítéséhez pénzügyi segítséget keregett, ezért 1922 szeptemberétől önmaga és ismert vásárhelyi személyiségek – dr. Imre József, Szathmáry Tihamér, Csokán Pál – által írt folyamodványokkal igyekezett befolyásos támogatókat megnyerni az album kiadásához. Az elismerő ajánlások ellenére sem sikerült a szükséges összeget előteremtenie. Látván a segítség elmaradását, saját költségén összeállította a 125 fényképből álló első sorozatot. 1923. január 26-án Hainiss Győző tábornok közbenjárására Horthy Miklós kormányzó fogadta Plohn-t és megtekintette a képeket, s bár a kormányzónak nagyon tetszettek azok, anyagiakkal ő sem támogatta a vállalkozást. Az Érdekes Újság a kormányzói fogadás hírére meghallva az 1923. február 22-én megjelent számában leközölt 10 képet. Az idősödő Plohn ezután egészen 1927-ig nem kereste a kiadás lehetőségét, ekkortól azonban 1933-ig több ízben is kért ajánlásokat ismert közéleti emberektől, dr. Banner Jánostól, dr. Imre Józseftől, Szeder Ferencről, Móra Ferencről és dr. Kogutowitz Károlytól, akik támogatásukról és nagyrabecsülésükről biztosították, de anyagi támogatást az ő közbenjárásukkal sem sikerült szereznie. Végül 1933 novemberében Plohn írt egy sikertelen folyamodványt a kiadás ügyében Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Ezután már csak egy dr. Baktay Ervin által írt ajánlás ismert 1940 júniusából.

A teljes, 6 sorozatból álló albumot tehát nem sikerült kiadni, azonban a szegedi múzeum 1927-ben megvásárolta az első sorozat egy példányát, majd ezt követően Hódmezővásárhely városa 1929-ben a néprajzi múzeuma részére vásárolt az idős mestertől kb. 300 darab fényképet. A megvásárolt képek között szerepelt a döntően 1902-ben készített 141 db honvédportré, az

1904-es kiállításon bemutatott 42 db portré, a román katonák gimnáziumbéli pusztításáról 1919-ben készített 10 fotó, illetve a „*Képek a nagy magyar alföldi népeletről*” című fotóalbum több mint száz képe.

Az 1934-ben alakult Tornyai Társaság alapító tagja volt.

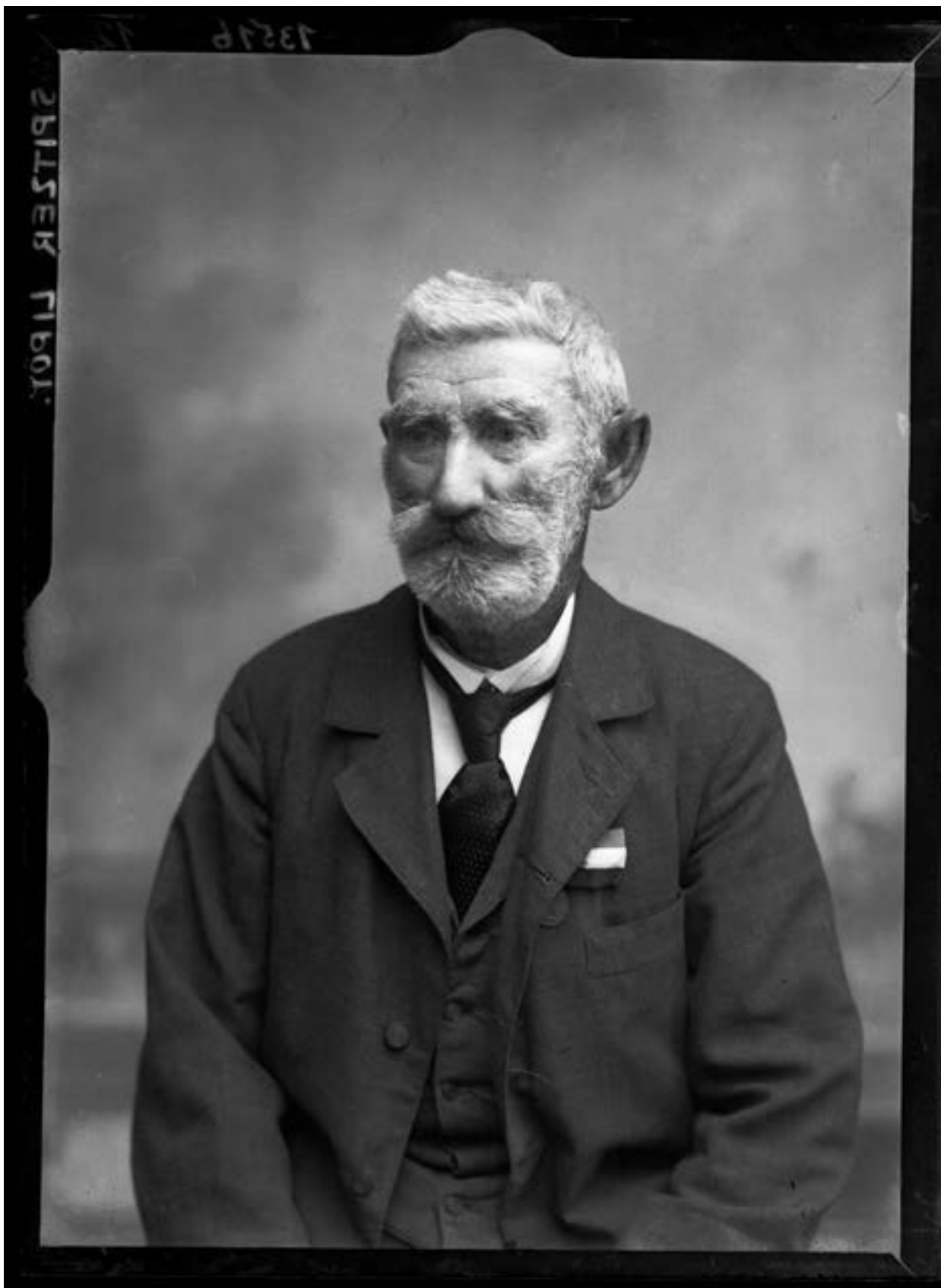
Első felesége halálát követően újra megnősült, feleségül vette Nagy Máriát.

1944 nyarán deportálták az idős fényképészt, aki útban a koncentrációs tábor felé egy marhavagonban hunyt el.

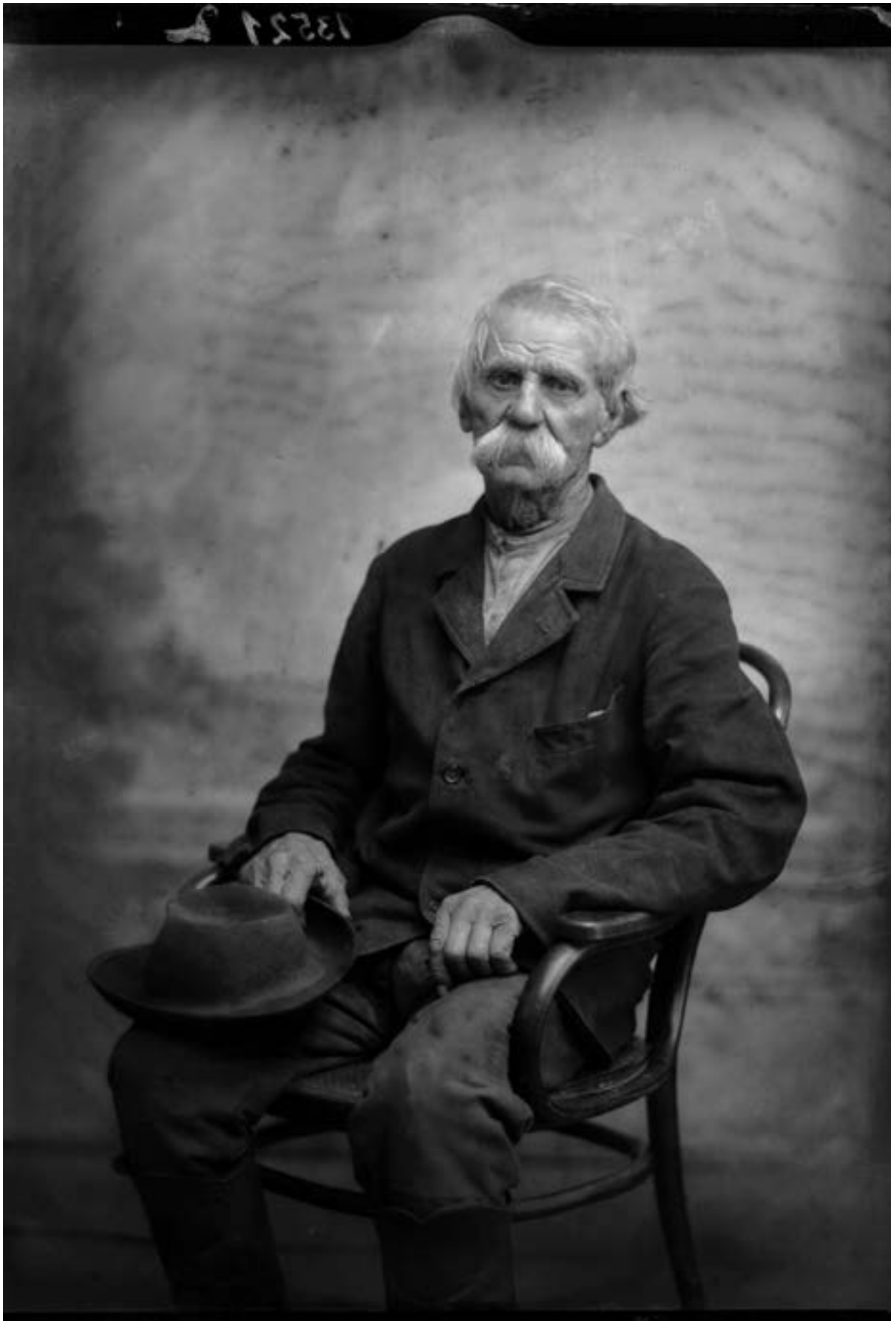
Plohn József 1635 db üvegnegatívból álló hagyatékát 1952-ben vásárolta meg a múzeum az özvegyétől.

Mintyán János (1829 k.)

Spitzer Lipót (1827–1909) házaló

Szabó Ferenc (1828–1915) földműves

Számunk szerzői

Emerson, Ralph Waldo 1803-ban született Bostonban. 1882-ig élt. Amerikai filozófus, esszéista, költő és unitárius lelkész. A Harvard Egyetem elvégzése után iskolaigazgatóként működött. Ezzel párhuzamosan teológiai tanulmányokat is folytatott, majd néhány évig a bostoni Második Templom lelkésze volt. A keresztény tanokból való kiábrándulása egy új irodalmi és filozófiai mozgalom, a transzcendentizmus megalapításához vezette, melynek központi alakja volt. Emerson és követői szerint az ember spiritualitása intellektuálisan független Istentől, és az az egyén saját magával és természetével való viszonyában ragadható meg. Számos műve olvasható magyarul is.

James, William 1842-ben született New Yorkban. 1910-ig élt. Pszichológus, filozófus, az író Henry James testvére. Orvosi tanulmányai befejezése után az emberi elme tanulmányozása felé fordult. A *Principles of Psychology* (A pszichológia alapelvei) című munkája meghatározó szerepet töltött be mind az amerikai pszichológia, mind pedig a pszichológia mint születőben lévő tudomány megalapozásában. Ő hozta létre az első amerikai pszichológiai kísérleti laboratóriumot a Harvard Egyetemen, ahol egyetemi előadóként működött. Az emberi elméről és a tudatról vallott nézeteivel a pszichológia – mai napig nagy hatással – funkcionista hagyományát teremtette meg. New Yorkban született.

King, Nicola Ann 1952-ben született. Angol irodalomtudós, emlékezetkutató, a bristoli University of the West of England oktatója volt. Fő műve: *Memory, Narrative, Identity* (2000).

Luria, Alexander 1902-ben született Kazanyban. 1977-ig élt. Szovjet neuropszichológus és fejlődépszichológus. 19 évesen szerzett diplomát szülővárosában. Lev Vigotskijjal közösen hozták létre a pszichológia kulturálistörténelmi elméletét, amely szerint az egyedfejlődés során a pszichológiai folyamatok kialakulásában fontos közvetítő szerepet játszik a kultúra és a társas környezet. Agysérült betegekkel való munkája során – különösen a második világháború után – Luria az elsők között tanulmányozta szisztematikusan az agy és a megismerő funkciók kapcsolatát, így fontos szerepe volt a neuropszichológia mint diszciplína megalapozásában. Ötvözve a kísérletező megfigyelést a terápiás gondolkozással, esettanulmányai kiválóan illusztrálják a modern neuropszichológia holisztikus megközelítését.

Müller-Funk, Wolfgang 1952-ben született Brémában. Osztrák irodalom- és kultúratudós, költő, a Bécsi Egyetem docense. Legutóbbi kötetei: *Komplex Österreich. Fragmente zu einer Geschichte der modernen österreichischen Literatur* (2009); *Da sein* (versek, 2015).

Ritschl, Dietrich 1929-ben született Bázelen. Svájci evangélikus teológus, a Heidelbergi Egyetem nyugalmazott professzora, a budapesti Károli Gáspár Református Egyetem díszdoktora. Legutóbbi kötete: *Grundkurs christliche Theologie* (2006).

Rose, Steven 1938-ban született Londonban. Brit neurobiológus. Tanulmányait a Cambridge-i Egyetemen és a londoni King's College-ban végezte. Alapító tagja a Brit Idegtudományi Társaságnak, amellyel nagyban hozzájárult a születőben lévő idegtudomány formálásához. Tudományos munkássága a tanulás és emlékezés neurobiológiájára, illetve az Alzheimer-kór gyógyítási lehetőségeire koncentrált. A mai napig sokat foglalkozik a genetika és az idegtudomány előrehaladásának etikai, jogi és szociális következményeivel. Tudományos munkái mellett számos ismeretterjesztő könyve jelent meg. Jelenleg az Open University emeritusz professzora. Magyarul megjelent könyve: *A tudatos agy* (1983) ford. Hajós Ferenc

Ruchatz, Jens 1969-ben született Schopfheimben. Német film- és fotótörténész, szociológus, a médiatudomány professzora a Marburgi Egyetemen. Legújabb könyve: *Die Fernsehserie. Eine medienwissenschaftliche Einführung* (2015).

Tulving, Endel 1927-ben született Petseri-ben. (Akkor Észtország, ma Oroszország.) Ész-kanadai kísérleti pszichológus és kognitív idegtudós. Tizenhét évesen, Észtország szovjet megszállása előtt menekült Kanadába. Tanulmányait a Torontói Egyetemen és a Harvard Egyetemen végezte. Legfőbb kutatási területe az emberi emlékezet. Elméleti és kísérleti munkái nagyban hozzájárultak a különféle emlékezeti rendszerek leírásához, nevezetesen az epizodikus és a szemantikus emlékezet megkülönböztetéséhez. Nevéhez fűződik a mentális időutazás fogalma, amely elgondolása szerint kizárólag emberi teljesítmény. Több mint 200 tudományos tanulmány és könyvfejezet szerzője. Jelenleg a torontói Rotman Kutatóintézet emeritusz professzora.

Woolf, Virginia (London, 1882. – Sussex, Rodmell, 1941.) angol regényíró, esszéista, novellista, kritikus, a 20. századi modern irodalom egyik vezető alakja, a modern angol próza, a lélektani regény egyik megteremtője. Regényei magyarul: *Messzeség* (1915), ford. Tandori Dezső; *Éjre nap* (1919), ford. Tandori Dezső; *Jacob szobája* (1922), ford. Gy. Horváth László; *Mrs. Dalloway* (1925), ford. Tandori Dezső; *A világítótorony* (1927), ford. Mátyás Sándor; *Tandori Dezső; Orlando* (1928), ford. Szávai Nándor; *Hullámok* (1931), ford. Mátyás Sándor; *Tandori Dezső; Flush* (1933), ford. Rónay György; *Az évek* (1937), ford. Tandori Dezső; *Felvonások között* (1941), ford. Tandori Dezső. Esszéi magyarul: *Saját szoba* (1986) ford. Bécsy Ágnes; *Három adomány* (2006) ford. Séllei Nóra; *A pille halála és más esszék*

A MŰHELY MEGVÁSÁROLHATÓ AZ ALÁBBI KÖNYVESBOLTOKBAN:

Győr:

Antikvárium (Kazinczy u. 6.),
Koncert Zenemű- és Hanglemezbolt
(Arany J. u. 3.)

Budapest:

Írók Könyvesboltja (Andrássy út 45.),
Gondolat Könyvesház (Károlyi Mihály u. 16.)

Debrecen:

Sziget Könyvesbolt (KLTE)

Hódmezővásárhely:

Petőfi Könyvesbolt (Andrássy u. 5.)

Nyíregyháza:

Kötet Könyvesbolt (Hősök tere 9.)

Pécs:

Zrínyi Miklós Könyvesbolt (Jókai u. 25.)

Sopron:

Cédrus Könyvkereskedés
(Bunker Rajnárd köz 2.)

A RELAY ÚJSÁGÁRUSOKNÁL BUDAPESTEN:

Blaha Lujza tér
Déli Pályaudvar
Ferenc körút
Kálvin tér
Órs vezér tér
Váci utca
Bajcsy-Zsilinszky út

Folyóiratunk megrendelhető

a szerkesztőség címén:

9002 Győr, Pf. 45.

Honlap:

www.gyorimuhely.hu

E-mail:

szerkesztoseg@gyorimuhely.hu

MŰHELY

KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Megjelenik kéthavonta
2015. XXXVIII. évfolyam, 5–6. szám

Főszerkesztő:
VILLÁNYI LÁSZLÓ

Szerkesztők:
HORVÁTH JÓZSEF,
MÁRTONFFY MARCELL

Arculat:
KURCSIS LÁSZLÓ

Szerkesztőségi titkár:
SZIKONYA GABRIELLA

T Á M O G A T Ó K :

Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Kulturális Alap

Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata

Pannon-Víz Zrt. Győr

Tarandus Kiadó

Széchenyi István Egyetem, Győr

Uniklub Kft.

Hotel Klastrom, Győr

Index: 25975 HU ISSN 0138–922 X. A szerkesztőség címe: 9002 Győr, Rákóczi u. 1. Levélcím: 9002 Győr, Pf. 45. Tel./fax: (96) 326-845. E-mail: szerkesztoseg@gyorimuhely.hu. Honlap: www.gyorimuhely.hu. Kiadja: a Műhely Folyóiratkiadó Nonprofit Korlátolt Felelősségű Társaság. A kiadásért felel: Villányi László ügyvezető. Budapesten és vidéken terjeszti a Magyar Lapterjesztő Rt. és a Könyvtárellátó Kht. Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Üzleti Ügyfelek Üzletág, Központi Előfizetési és Árusmenedzsment Csoport, 1900 Budapest. Előfizethető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, valamint e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu. A befizetéseknel kérjük minden esetben feltüntetni: Műhely c. folyóirat.

Előfizetési díj 2015. évre: 2400,- Ft

Szedés: Szikonya Gabriella • Tördelés: VISIONEXT Vizuális Stúdió, Győr

Nyomás, kötés: PALATIA Nyomda és Kiadó Kft. Győr • Felelős nyomdavezető: Radek József ügyvezető igazgató

MŰHELY

KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

2015
5-6

nka
Nemzeti Kulturális Alap

1000,- Ft

9 770138 922000 1 5 0 0 5